

Pilar

Časopis za
društvene i humanističke studije

Godište VII. (2012.), broj 14 (2)

publika

PILAR
Časopis za društvene i humanističke studije
Godište VII. (2012.), broj 14 (2)
ISSN 1846-3010

Nakladnik:
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Marulićev trg 19/1., Zagreb; www.pilar.hr

Za nakladnika:
Vlado Šakić

Glavni urednik:
Zlatko Matijević

Zamjenik glavnog urednika:
Zlatko Hasanbegović

Uredničko vijeće:
Anđelko Akrap (Zagreb), Caroline Hornstein Tomić (Zagreb), Božidar Jančiković (Zagreb),
Tomislav Jonjić (Zagreb), Husnija Kamberović (Sarajevo), Jure Krišto (Zagreb), Stjepan Matković (Zagreb),
Tihomil Maštrović (Zagreb), Antun Pavešković (Zagreb), Andrej Rahten (Ljubljana), Ivan Rogić (Zagreb),
Ines Sabotić (Zagreb), Vlado Šakić (Zagreb), Dinko Šokčević (Pečuh), Dražen Živić (Vukovar)

Tajnica uredništva:
Ivana Žebec Šilj

Lektorica za hrvatski:
Mirjana Paić-Jurinić

Lektorica za njemački:
Caroline Hornstein Tomić

Prijevod sažetaka na engleski:
Lynette Šikić-Mičanović

Grafički urednik:
Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:
Forma ultima, Zagreb

Tisak:
ITG, Zagreb

Naklada:
200 primjeraka

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena ovom primjerku je **25 kn** (za inozemstvo: **€ 5**)

Godišnja pretplata: **40 kn** (za inozemstvo: **€ 8**)

Rukopisi se šalju na:
Časopis PILAR, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19/1., HR-10000 Zagreb
E-mail: zlatko.matijevic1@zg.htnet.hr
Telefon: (+385 1) 4886-800; telefaks: (+385 1) 4828-296

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.

Na financijskoj potpori zahvaljujemo
Ministarstvu znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

Copyright © 2012.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

1846-3010 Pilar

ČASOPIS ZA
DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE
STUDIJE

14

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, 2012.

Dr. **Ivo Pilar** (Zagreb, 1874.—1933.), po struci pravnik i ekonomist (studirao u Beču i Parizu). Od početka XX. stoljeća do 1920. živi i radi u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla), potom do smrti u Zagrebu. Sudjelovao i u političkom životu: do jeseni 1918. zalagao se za održanje višenacionalne i multikulturne Austro-Ugarske Monarhije, ali pod uvjetom da se — u državno-političkom i nacionalno-političkom smislu — *reformira*, o čemu je napisao nekoliko važnih programskih spisa. U novostvorenoj južnoslavenskoj državi (Kraljevina SHS — Kraljevina Jugoslavija) politički je proganjan. Znanstvenik i publicist širokih interesa (umjetnost, povijest, sociologija, psihologija, demografija, politička geografija itd.). Najvažnija djela: studija *Secesija* (Zagreb 1898., kojom stječe »legitimaciju teoretičara modernizacije«), stručni rad o recepciji Općeg austrijskog građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini (*Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen ABG in Bosnien und Herzegowina...*, Wien, 1911.), opsežna studija *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918., pod pseudonimom L. v. Südland), pionirski rad u hrvatskoj psihologiji (*Borba za vrijednost svoga »ja«*. *Pokus filozofije slavenskog individualizma*, Zagreb 1922.), političko-ekonomska studija *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde* (Berlin, 1933., pod pseudonimom Florian Lichtträger).

Sadržaj

R A S P R A V E

- 9** Ante ŠKEGRO — Marko RIMAC — Suzana MARTINOVIĆ:
Diplomatski spor zbog jednoga katoličkog krštenja u Splitu 1745. godine
- 35** Mislav GABELICA:
Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.—1914.)

P R I L O Z I

- 71** Čime je sv. Sava »opčarao« Ivu Pilara (I. Markešić)
- 77** Ivo PILAR, O Svetom Savi i njegovu znamenovanju

G R A D I V O

- 91** Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.—1933.)

O S V R T S P O V O D O M

- 103** Zlatko KUDELIĆ:
Intelektualci na marginama visoke politike
- 115** Jure KRIŠTO:
Od nesnalaženja do pravilnoga izbora — Političko prilagodavanje (nekih) franjevacu Bosne Srebrene u komunizmu i nakon njegova sloma

O C J E N E I P R I K A Z I

- 133** *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*, Zagreb, 2011. (I. Žebec Šilj)
- 136** Ivica Zvonar, *Mons. dr. Fran Barac (1872.—1940.). Život i djelo*, Zagreb, 2011. (M. Matijević)
- 139** Hrvoje Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Samobor — Zagreb, 2012. (I. Zvonar)

K R O N I K A

- 143** Ivo Pilar u Zmajskoj kuli (z. m.)

I N M E M O R I A M

- 149** Rene Lovrenčić (1928.—2012.)
- 152** Mirjana Gross (1922.—2012.)

DODATAK

[3] Stjepan SRKULJ:
Memoari

[89] Skica za životopis Stjepana Srkulja (S. Matković)

matković

RASPRAVE

Diplomatski spor zbog jednoga katoličkog krštenja u Splitu 1745. godine

Ante ŠKEGRO

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Marko RIMAC

Filozofski fakultet u Splitu, Split

Suzana MARTINOVIĆ

Državni arhiv u Zadru, Zadar

Izvorni znanstveni rad

(primljeno: 9. rujna 2012.)

UDK 327.82(560:450)"17"

265.1(497.5-3Dalmacija)"17"

U radu se obrađuje prelazak s islama na katoličanstvo Lejle Kopčić, pripadnice istaknutoga islamiziranog plemićkog roda iz Kongore na Duvanjskom polju. Njezino stupanje u Katoličku crkvu u Splitu 1745. postalo je predmetom diplomatskog spora između Bosanskog ejaleta i mletačke Dalmacije. Pod pritiskom upravitelja Bosanskog ejaleta vezira Ali-paše Hekimoğlu, mletački generalni providur Dalmacije i Epira (Albanije), i Lejlin kum na krštenju, Jacobo Boldù, vratio ju je iz Splita, gdje je našla utočište, »u Tursku«.

Ključne riječi: Bosanski ejalet, Ali-paša Hekimoğlu, Kopčići, Lejla Ruža Kopčić, Kongora na Duvanjskom polju, mletačka Dalmacija, Jacobo Boldù, Katolička crkva

Uvod

Bilješka o krštenju iz Matične knjige krštenih splitske župe sv. Dujma¹ te prepiska između upravitelja Bosanskog ejaleta vezira Ali-paše Hekimoğlu i generalnog providura mletačke Dalmacije i Epira (Albanije) Jacoba Boldùa otkrivaju tragičnu sudbinu šesnaestogodišnje Lejle Ruže Kopčić zbog stupanja u Katoličku crkvu u Splitu srpnja 1745. godine. Vođena ljubavlju prema nekome Ivanu Radu,² iz rodne je Kongore na Duvanjskom polju pobjegla na područje mletačke

¹ Na tu bilješku o krštenju naišao je dr. sc. Ivan Botica iz Staroslavenskog instituta u Zagrebu te s njome upoznao autore ovoga rada. Iz te je bilješke rad i proizašao i autori na tome ljubazno zahvaljuju dr. Botici.

² Očito se radi o pripadniku roda Rado/š/, tj. Rado/šević/ u popisu biskupa fra Pavla Dragičevića 1743. registriranom u Omuljanima (Seonica), mjestu susjednom Kongori — gdje je bilo sjedište be-

Sl. 1

Dalmacije, očito radi toga da se za njega uda. Kako se s time nije slagala njezina obitelj, generalni providur Boldù, koji joj je bio krsni kum, pod pritiskom vezira Ali-paše vraća je »u Tursku«. Kako bi na Boldùa izvršio pritisak, vezir je u Imotskoj krajini potaknuo oružane incidente. Upravo su oni bili povodom za javni igrokaz što ga je generalni providur priredio u Splitu i kojim je Lejlu Ružu Kopčić prisilio odreći se katoličanstva. Kad su u pitanju bili interesi Venecije, predstavnici njezine vlasti u Dalmaciji postupali su jednako i s drugim djevojkama koje su iz sličnih razloga tražile utočište u mletačkoj Dalmaciji. Bilješke o dodjeli zemlje u Turjacima kod Sinja iz 1688. i sporu iz 1703. što se zbog te zemlje vodio, svjedoče da su na katoličanstvo prelazile i druge pripadnice roda Kopčić. U tom je kontekstu razumljivije i uljudno ophođenje najutjecajnijih pripadnika toga roda s katoličkim biskupima koji su iz Dalmacije dolazili u kanonske pohode katolicima na prostorima kojima su oni gospodarili.

Prelazak na katoličanstvo

Iz upisa u Matičnu knjigu krštenih splitske župe sv. Dujma (Prilog br. 1, sl. 1) vidljivo je da je Lejla Kopčić na katoličanstvo prešla 13. srpnja 1745. krštenjem koje joj je u Splitu podijelio splitski nadbiskup Antun Kačić (1730.—1746.) te da joj je dano ime Ruža (*Rosa*). Kum na krštenju bio je osobno Jacobo Boldù, tadašnji mletački generalni providur Dalmacije i Epira (Albanije).³ Budući da je krštena u samostanskoj crkvi sv. Arnira u Splitu (*in Ecclesia Monialium Sancti Rainerij*) koja se, kao i benediktinski samostan, do 1946. nalazila uz sjeverozapad-

gora Kopčića. MANDIĆ, 1962: 27. Dvije obitelji iz tog plemena preselile su se u Arzano, pogranično mjesto Imotske krajine prema Duvnu odnosno »Turskoj«, gdje su od mletačkih vlasti dobile zemlju. VRČIĆ, 2010: 42.

³ Splitski kanonik i nadbiskupski kancelar F. A. Brgelić, koji je krštenje Lejle Ruže Kopčić upisao u Matičnu knjigu krštenih splitske župe sv. Dujma, generalnog providura i Lejlinog krsnog kuma J. Boldùa oslovljava upraviteljem Dalmacije i Epira (*Illustriissimus, et, Excellentissimus D[omi]nus, D[omi]nus Jacobus Boldù Provisor Generalis Dalmatiae, et Epyrii*). Time je mletačku regiju, kojoj je Boldù bio na čelu, poistovjetio s nekadašnjim provincijama Rimskoga Carstva.

Sl. 2

nu kulu Dioklecijanove palače (sl. 2),⁴ opravdano je pretpostaviti da su je za stupanje u Katoličku crkvu pripremili svećenici pozvani od benediktinki kojima je ta crkva pripadala. Tome u prilog govori i konstatacija iz pisma što ga je generalni providur Boldù 23. srpnja 1745. uputio veziru Ali-paši (Prilog br. 3).⁵ Lejli-no je krštenje u matičnu knjigu upisao splitski kanonik i nadbiskupski kancelar Frane Ante Brgelić,⁶ a vlastoručno ga potvrdio i sam nadbiskup Kačić (Prilog br. 1).⁷ Spomenuto pismo generalnog providura otkriva da je Lejla Ruža Kopčić primila i druge sakramente »propisane za prijelaz na kršćanstvo«.⁸ Kako joj je u vrijeme krštenja bilo oko šesnaest godina (*annorum 16 circiter*), mogla je biti svjesna posljedica koje su mogle proizaći iz prelaska na katoličanstvo kako za nju samu tako i za njezinu obitelj odnosno društvenu zajednicu iz koje je potekla. No, teško da je mogla i pretpostaviti kako će njezino krštenje postati predmetom diplomatskog sučeljavanja najodgovornijih osoba Bosanskog ejaleta i mletačke Dalmacije, a pogotovo da će uzrokovati oružane izgrede na bosansko-dalmatinskoj granici.

Diplomatski spor

Bilješka o krštenju iz Matične knjige krštenih splitske župe sv. Dujma ne otkriva ni okolnosti ni vrijeme prispjeća u Split »turske kćerke Lejle« (*Lejlam turcam filiam*), kćeri Džafer-bega Kopčića i njegove žene Tale.⁹ Da se u njega nisu uplele najodgovornije osobe Bosanskog ejaleta i mletačke Dalmacije, vjerojatno bi

⁴ O toj crkvi i benediktinskom samostanu: OSTOJIĆ, 1964: 354-362.

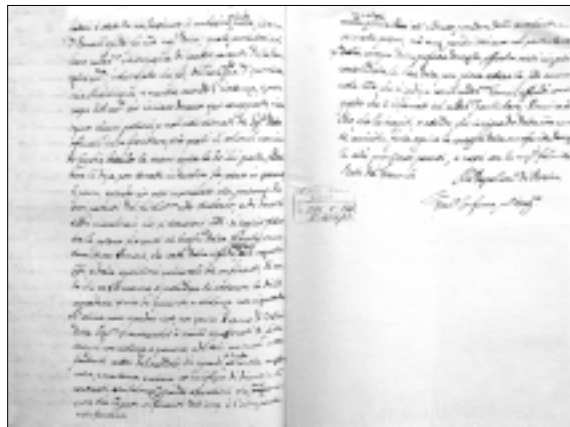
⁵ *Perche aueua abbandonata la fede di Maometto, et abbracciata quella di Giesù Christo in cui fù instrutta da nostri Sacerdoti in un Monastero di Religiose.*

⁶ F. A. Brgelić († 1757.), nadbiskupski kancelar od 1730. do 1755. godine. OSTOJIĆ, 1975: 292.

⁷ *Ita est Ant(oni)us Archiep(iscopus) Franc(iscus) Ant(oni)us Can(oni)cus.*

⁸ *Restò poi confermata tale delle Cerimonie, e Riti della nostra Legge in rattificazione del Christianesimo prima abbracciato.*

⁹ *Quondam Xafe Begh, et Talae Jugalium Copcich.*

Sl. 3

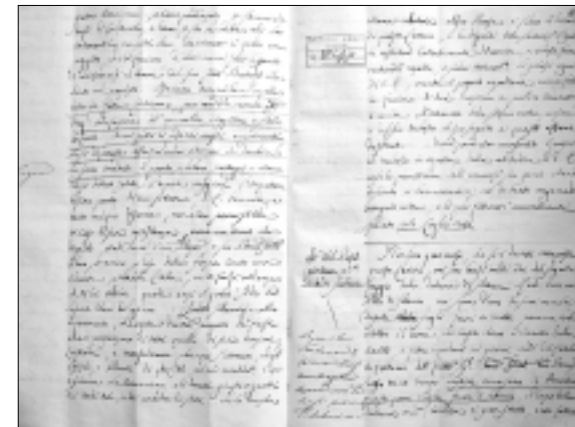
tako i ostalo. U pismu vezira Ali-paše poslano iz Travnika generalnom providuru u Split (Prilog br. 2, sl. 3) konstatira se da je Lejlu, »nevinu djevojku iz plemičke obitelji Kopčić, zvane Tatar Beg, zaveo neki mletački podanik Ivan Rado«. ¹⁰ No, u odgovoru generalnog providura Boldù, upućenom 23. srpnja 1745. veziru Ali-paši (Prilog br. 3; sl. 4), konstatira se da je Lejla iz roditeljske kuće svojevoljno pobjegla u Imotski kako bi postala kršćanka, ¹¹ da nije bila zavedena, da je svojevoljno prešla u mletačku državu, da je »napustila Muhamedovu vjeru te prigrllila ovu Isusa Krista«. ¹² Lejlu Kopčić u Split je, dakle, dovela i na prijelaz na katoličanstvo motivirala ljubav prema Ivanu Rado/šu, ¹³ o kojemu raspoloživa vrela ništa ne govore. No, činjenica da ju je osobno krstio splitski nadbiskup te da joj je krsni kum bila prva osoba mletačke uprave u Dalmaciji i Epiru (Albaniji) govori u prilog pretpostavci da je bio posrijedi čovjek koji i nije bio nevažan za mletačku vlast u Dalmaciji. No, i mletačke su se vlasti, kad im je bilo u interesu, rado predstavljale kao pokrovitelji katoličanstva. Tako su tijekom Kandijskog (1645.—1669.), a posebice Morejskog (1684.—1699.) i Malog (Sinjskog) rata (1714.—1718.), na novoosvojenim područjima ostavljale muslimanima posjede ako prihvate katoličanstvo. U tom je kontekstu razumljiv velik broj novokrštenika, nekadašnjih muslimana, iz toga vremena kako u Dalmaciji tako i u Albaniji. Na katoličanstvo nisu prelazili samo najviši slojevi muslimanskog

¹⁰ *Sedota da certo Iuan Rado suditto ueneto Lelia vergine donzella della nobile famiglia Copcich detta Tatar Begh.*

¹¹ *Copcich fugita tempo fù Spontaneamente della Casa paterna, e Condottasi à Imoschi per farsi Cristiana.*

¹² *E persuasa che l'accenata Donzella Senza esser sedotta, mà gettatasi uolentariamente, in questo Stato, era Christiana fin dai primi Confronti, perche aueua abbandonata la fede di Maometto, et abbracciata quella di Giesù Christo.*

¹³ Posljednje slovo Ivanovog prezimena (š) ispušteno je, kao što je ispušteno i posljednje slovo iz imena Lejlinog oca Dzafera (*Xafe*, umjesto *Xafer*).

Sl. 4

društva — poput aga i begova, ¹⁴ nego i raja pa i Cigani, ¹⁵ ratni zarobljenici svih profila i dr.

Vezirovo pismo svjedoči da se za Lejlom u Split uputila njezina majka, koja se nije libila javno tvrditi da joj je kći muslimanka i da je namjerava vratiti kući. U odgovoru generalnog providura veziru konstatira se da se Lejla s majkom suočavala više puta na majčino traženje i na zahtjev brojnih muslimana te da se uvijek izjašnjavala kršćankom. ¹⁶ Kako su majčina nastojanja bila neuspješna, zatražena je intervencija iz Travnika od upravitelja Bosanskog ejaleta. Time je ljubav djevojke iz muslimanske begovske obitelji s Duvanjskog polja i katoličkoga mladića iz pograničnog dijela Dalmacije postala predmetom diplomatskog spora između Bosanskog ejaleta i mletačke Dalmacije. Vezir Ali-paša tražio je od generalnog providura Boldù rješenje Lejlinog slučaja. Nakon što mu je kazano da je postala kršćankom, vezir je generalnom providuru uputio svoga mubašira Ismail-efendiju. ¹⁷ U pismu koje je generalnom providuru Boldù poslao po mubaširu, Ali-paša je tražio da se u nazočnosti Ismail-efendije i njezinih rođaka Lejla javno

¹⁴ Istaknutije osmanlijske feudalice često su krstile najodgovornije osobe Katoličke crkve (nadbiskupi, biskupi, kanonici) s prostora pod mletačkom vlašću, a kumovali su im najviši predstavnici civilnih i vojnih vlasti. Na krštenju su, osim kršćanskih imena, nerijetko dobivali i prezimena svojih krsnih kumova. Stoga u Dalmaciji ima prezimena poput Benzon, Grimani, Močenigo, Kornereto itd. Na taj ih se način nastojalo uključiti u mletački društveno-vojni sustav u »Novim stečevinama«. Tu praksu najbolje oslikava primjer pokrštenog age iz Solina Ivana Krstitelja Benzona, kojem su mletačke vlasti ostavile njegov posjed. I dalje je živio sa svojim ženama s kojima je i dobivao djecu. SOLDI, 1995: 33, 37.

¹⁵ Prilikom organizacije života u Cetinskoj krajini nakon osvajanja Sinja 1686. spominje se prelazak Cigana iz Karakašice s islama na katoličanstvo. Još se uvijek jedan bunar u Karakašici naziva Ciganskim bunarom, a neki mještani čuvaju uspomenu na svoje cigansko podrijetlo. Pokršćavanje Cigana spominje se i nakon zauzimanja Imotskog 1717. SOLDI, 1995: 33, 37; VRČIĆ, 2010: 6, 311.

¹⁶ *Tanti confronti seguiti con interuento di Sua madre, e molti musulmani ne quali tutti ella sostenne esser Cristiana.*

¹⁷ *Il mubasire d'Ismail efendi nostro maggior domo.*

očituje o svojoj vjeri u Splitu (*alla forteza di Spalato*). Ako bi se izjasnila muslimankom, zahtijevao je da ju se vrati u Bosanski Ejalet. Kako se prema vezirovu pismu Lejla izjasnila da je muslimanka (*tutta uita musulmana*), inzistirao je da ju se preda rodbini odnosno vrati kući. Iz vezirova pisma vidljivo je da Lejlinom povratku nisu bili skloni mletački čuvari granice, a posebice neki pukovnik Cambij, koji joj je savjetovao da se ne vraća »u Tursku«. ¹⁸ Stoga nije neopravdano pretpostaviti da je Ivan Rado/š/, zbog kojeg se i našla u mletačkoj Dalmaciji odnosno u Splitu, i sam bio pripadnik postrojbi koje su čuvale mletačku granicu u Imotskoj krajini. Kako bi postigao da ju se vrati, vezir je generalnom providuru prijetio ratom. Iz Boldùova pisma proizlazi da se Lejla Ruža Kopčić pred vezirovim mubašiom Ismail-efendijom nedvosmisleno i decidirano izjasnila kršćankom. No, kako mubašir nije razumio jezik kojim je govorila, njegovi su mu tumači prevodili posve suprotno. ¹⁹ Kako bi smirio nemire u Imotskoj krajini, beskrupulozni generalni providur žrtvovao je Lejlu Ružu Kopčić, odlučivši vratiti je preko granice. Ne propustivši istaknuti da je svojevolumno postala kršćankom, a zaobišavši vlastitu ulogu i ulogu splitskog nadbiskupa u njezinu krštenju, uvjeravao je vezira da joj je dopustio slobodan odlazak »u Tursku«. ²⁰ Ako ne bi na to pristala, predlagao je da ju se ne sili na odlazak. ²¹ Izlaz iz te mučne situacije našao je u njezinu navodno dobrovoljnom odlasku iz Splita odnosno iz Dalmacije. Iz tog se razloga i potrudio u Splitu ponovno organizirati njezino izjašnjavanje o vjeri pred katolicima i muslimanima, gradskim čelnicima, vlastitim opunomoćenikom, Ismail-efendijom i njegovom pratnjom. ²² Time je na tek krštenu šesnaestogodišnju djevojku izvršen snažan javni pritisak kako bi se izjasnila muslimankom i kako bi je lakše vratili »u Tursku«. Generalni providur Boldù našao je opravdanje za to u tobožnjoj brizi za njezinu čast, a zapravo je štitio mletačke interese u Dalmaciji. Premda ni u tim okolnostima Lejla Ruža Kopčić nije apostazirala od katoličanstva, generalni providur po svaku ju je cijenu nastojao vratiti preko granice u Bosanski ejalet — nije se protivio čak ni da se kazni kaznom kojom joj je prijetio vezir ako bi se opirala povratku. ²³

¹⁸ *Il collonel nominato Cambio, batendo la mano sopra la di lui spalla, badate bene li disse, non tornate in turchia.*

¹⁹ *Mentre non intende il linguaggio, e la colpa fù di quelli hanno interpretato male, et al Mubassir hanno rappresentato diuersamente da quello la Giouanne all'ora asseriua e sosteneua.*

²⁰ *Le si disponesse essa à uoler ritornar in Turchia. Le sia conceduto il pronto, e libero passaggio, e ritorno.*

²¹ *Non esser permissibile in caso di sua resistenza ... l'uso della forza contro una innocente.*

²² *Questo sollene e pubblico esperimento, che resta da noi proposto da farsi alla presenza di tutti quelli di sua nazione, Cristiani, e musulmani, che qui s'attrouano, e degl' uffiziali, e Primati di questa Citta' in faccia di due Nazioni in publico conuocate e raccolte coll' interuento della stessa nostra persona e del suo Mubassir col suo seguito à questo affare destinato.*

²³ *Se la donzella ritorna uolontaria al suo Paese è saluo il decoro di questa Carica, e la dignità della Serenissima Repubblica. Se resisterà costantemente di uenire, e uolesse fermarsi resteranno coperti, e salui intieram: te li gelosi riguardi di V. E.*

Sl. 5

Iz pisma generalnog providura upućenog veziru 12. kolovoza 1745. (Prilog br. 4; sl. 5) posredstvom kapetana Andrije Scarsija razaznaje se da mu je vezir uputio više pisama vezanih za Lejlu Ružu Kopčić. Generalni providur je ovim pismom istaknuo da su »zadovoljena, kako i treba, naša uljudna ophođenja i dostojanstvo puno poštovanja naše Presjajne Slobodne Republike.« ²⁴ te je vezira izvjestio da je Lejla na javnom sučeljavanju u Splitu »iskazala želju i volju da se vrati u Tursku«, ²⁵ premda je u prethodnom pismu tvrdio suprotno. Nije propustio istaknuti svoje odlike »u ispravnosti, kojima je posve strano privlačiti u državu i u takvu religiju bilo koga silom, a s nakanom ne obaciti onoga dobrovoljca koji se zatekne i uzme utočište.« ²⁶ Ipak, kad je u pitanju bio izbor između interesa Mletačke Republike, koje je u Dalmaciji osobno zastupao, i vjere djevojke kojoj je sâm bio kum na krštenju, generalni providur nije dvojio. Sudbina Lejle Ruže Kopčić bila je za njega zanemariva spram mletačkih interesa u Dalmaciji odnosno smirivanja oružanih izgređa koji su izbili u Imotskoj krajini. ²⁷ Stoga je sve i poduzeo kako bi osigurao njezino vraćanje »u Tursku«. I druge su muslimanske djevojke iz sličnih razloga tražile utočište u mletačkoj Dalmaciji. No, kad se njihovi motivi nisu poklapali s interesima Venecije, mletački se činovnici nisu ustezali postupiti jednako kao s Lejlom Ružom Kopčić. ²⁸ Gdje su uto-

²⁴ *Sodisfatte appieno, come si doueua le nostre conuenienze, e la dignità rispettabile della Repubblica Serenissima Libera.*

²⁵ *E fattossi il Pubblico Confronto della Donzella Copcich ella si è dimostrata in desiderio di ripassar in Turchia.*

²⁶ *Costanti le massime di questo Governo nella rettitudine, aliene affatto dall' attrar nei stati e talia Religione alcuno per forza, e col intento à non rigettare, chi uoluntario in capita, e prende ricouero.*

²⁷ *Speriamo dispensati gl' ordini alle bande di duono, onde non siano perturbate con ulteriori nuoue molestie le confinazione di Imoschi.*

²⁸ BENIĆ, 2003: 290; BALTIĆ, 2003: 77: »Miseca kolovoza [1777.] jedan momak iz Dalmacie najamnik nikog turčina u selu Dražev-do (Skopje) odvede djevojku ćer svog gospodara turčina koja se

čište pod mletačkom vlašću u Dalmaciji tražili i mladići iz uglednih muslimanskih obitelji. Takav je bio i sin Mehmeda Šitovića iz Ljubuškog — Hasan (1682.—1729.), koji se 1699. u 17. godini života krstio i dobio ime Stipan. Pristupivši franjevačkoj Provinciji Bosni Srebrenoj kao fra Lovro Šitović postaje katoličkim svećenikom, profesorom franjevačkih učilišta, pučkim propovjednikom, a na kraju i spisateljem.²⁹ Pribježište u Dalmaciji tražile su i udane muslimanske žene, kako bi se udale za katolike.³⁰ Vođene istim motivom, utočište su tražile i u Slavoniji.³¹

Slučaj Jelene Kopčić, kćeri Useina Kopčića iz Turjaka kod Sinja

Bilješka iz ožujka 1688. (Prilog br. 5; sl. 6) o dodjeli zemlje u Turjacima kod Sinja »na području Nove stečevine« (di terra di nouo acquisto) otkriva da je katoličanstvo prije Lejle Ruže Kopčić prihvatila kći Useina Kopčića, koja je na krštenju dobila ime Jelena. Dodijeljeno joj je 25 padovanskih kampa zemlje, koja je prvotno bila u posjedu njezina oca (il di lei Padre hauer di uere possessioni). Davanje zemlje Jeleni Kopčić, njezinoj djeci i njezinim zakonitim nasljednicima³² bilo je motivirano prelaskom na katoličanstvo.³³ Osim uobičajenih fiskalnih davanja

htede pokrstiti i za rečenog momka udati. Dojde s njom u Split ali splićanska gospoda, na zapovjed kapetana livanjskog, rečenu divojku vratiše i otcu je pridadoše. (Prokleti lacmani!) Otac rečene divojke okrene svu svoju vražiju sržbu protiv župniku (o. Petru Škuljeviću, [župnik skopaljski]) koga turci biše odredili obisiti i protiv krstjanim svim u Skoplju kano da su oni izdali rečenu divojku. Župnik ovo od nikog svog priatelja turčina pročuvsji, pobize u Dalmaciju. Turci doletivši kući župnikovoj, njega ne našavši, kano bisni psovali su i bili krstjane obližnje. Zatim popanu četiri krstjanina i jednu ženu krstjansku iz sela Okolišje, koje nikoliko dana u najsmrdljivijem apstu i verugam teškim zatim na višalim obisiše, prave-zdrave.»

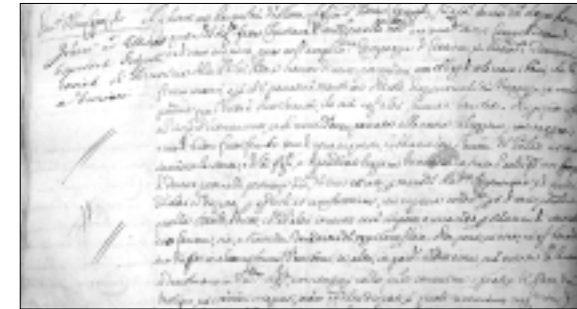
²⁹ KOVAČIĆ, 1991: 301-307; PAVIČIĆ, 2008: 193-211.

³⁰ GUJIĆ, 1995: 238: »Hrdavu sliku na Alibega [Kapetanovića, ljubušskog muslimana od 1848. do 1858.] baca i slučaj sa muslimankom Kadom Mumunagić, koja je jedino zbog njegovog nečovječnog postupka ostavila muža, pobjegla u Dalmaciju, prešla na katoličku vjeru i udala se za svoga slugu, a to je bio veliki skandal onoga vremena u ovim krajevima.»

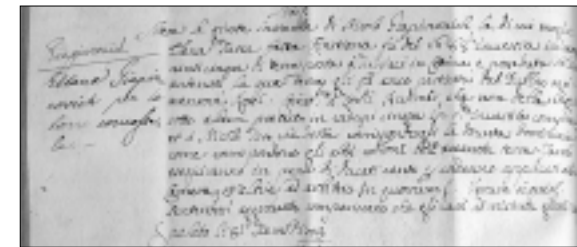
³¹ JANJIĆ, 2012, 28: »Dana 12. ožujka 1871. godine Vasma, kći nepoznatih roditelja, udovica pokojnog Murat-bega, porijeklom iz Tuzle u Bosni, ostavivši svoje mjesto Vidovice, koje broji 100 čisto katoličkih obitelji, ostavivši i svoju jedanaestogodišnju kćerku, noću je pobjegla iz Bosne u naš kraj. Došavši u Vukovar žarko je molila oca gvardijana, kao mjesnog upravitelja župe, da je krsti i vjenča s njom zajedno odbjegli rimokatoličkim mladićem Ivom Janjićem. Otac gvardijan pomno ispitivši njezine ozbiljne nakane, te posavjetovavši se s v(e)l(e)ć(asnim) o(cem) Martinom Nedićem, župnikom i gvardijanom u Tolisi, te nakon nužne vjerske pouke, uz dozvolu Prečasnog Ordinarijata u Đakovu, pod rednim brojem 341, s nadnevkom 8. ožujka 1871. godine, svečano sam je krstio u vukovarskoj župnoj crkvi svetih apostola Filipa i Jakova, nadjenuvši joj ime Marija. Kumovi su bili Ignac Andrić, tamničar i njegova supruga Roza rođena Lončarević, oboje rimokatolici. Pod istom svetom misom primila je Prvu svetu pričest, a po završetku mise vjenčao sam ju s njezinim mladićem Ivom Janjićem.»

³² *Habbiamo con l'acetta del Generalato nostro inuestiti la stessa, e di lei figli, e discendenti legitimi.*

³³ *Noi pero fatto uff. All' istanza, ch' è conveniente, et al merito d' esser passata alla nostra religione.*

Sl. 6

Sl. 7

bila je obvezna dodijeljena joj zemlju održavati plodnom. U njezinu su vlasništvu, a prethodno u posjedu njezinog oca Useina, bile i livade, vinogradi te dio mlinice³⁴ očito na nekom pritoku rijeke Cetine. Petnaest godina poslije (1703.) muž »supruga Turkinje Jelene, koja je 1688. postala kršćankom«,³⁵ Nikola Japirković, sporio se oko te iste zemlje jer je na nju pretendirao neki Jure Budimir (Prilog br. 6; sl. 7).³⁶ Jelena Kopčić udala se za Nikolu Japirkovića iz Vranjica kod Splita, nakon što je prethodno bila krštena 1688. godine. Matična knjiga vjenčanih župe Vranjic svjedoči da se Nikola Japirković 1676. oženio Jelenom, kćerkom Nikole Brčića iz Broćanca kod Klisa.³⁷ Ako je u pitanju bila ista osoba, onda se Nikola Japirković oženio Jelenom Kopčić nakon što je obudovio. No, nije jasno je li udovcem bio i u vrijeme kada se sporio zbog njezine zemlje.

Predosmanlijski feudalni korijeni

Lejla Ruža Kopčić bila je potomak islamiziranog plemićkog roda Kopčić, čiji su pripadnici gospodarili znatnim dijelovima Duvna, Rame, Kupresa, Uskoplja³⁸ i

³⁴ *I prati, e li Parte da' Molino, ne' i terreni uignati.*

³⁵ *Moglie Elena Turca fatta Christiana fu del 1688.*

³⁶ *Com(m)et(tia)mo à Zorzi Budimir, che non debba ingerirsi sotto alcun pretesto in campi cinque in d(et)ta investita compresi...*

³⁷ GRUBIŠIĆ, 2008: 138, br. 37: »1676. Augusta na 31. Bi vinčan Nikola Japirković s Jelinom, ćerku Nikole Brčića iz Broćanca, bi svidik, buduć napoviedena tri puta u svece posrid mise i nije se našla nijedna zaprika, bi svidik Lovrin Baričević i Stipan Japirković, po meni kuratu don Nikoli Laliću u sveti Martin u Vranicu.«

³⁸ O Kopčićima: ZLATAR, 1977: 325-327.

Sl. 8

Sl. 9

Sinjske krajine. Rodonačelnik mu je bio Kasim-beg Kopčić, koji je za zasluge tijekom osmanlijskog osvajanja Ugarske 1526., kao sultanov čuvar Vilajeta Bosna, nagrađen novčano i zemljišnim posjedima. Njegov sin Murad-beg dobio je 1550. službu kliškog sandžak-bega sa sjedištem u Livnu, na kojoj je dužnosti bio i 1555. godine. Kasim-begov sin Džafer-beg (umro 1541.) naslijedio je novac koji je njegov otac bio dobio za čuvanje Vilajeta Bosna.³⁹ Lejla Ruža Kopčić potomak je te grane Kopčića, izdanka »gospode slovinske« odnosno istoimenog srednjovjekovnog plemićkog roda,⁴⁰ znanog i po tome što je na svome štitu imala i motiv hrvatskog grba (sl. 8).⁴¹ No, nisu se svi Kopčići islamizirali. Tome u prilog govori i grobnica iz klaustara franjevačkog samostana u Dubrovniku, izrađena 3. listopada 1666. za »kralja« Matiju sina Jakova Kopčića (*Matteus Chragl Copcich*)⁴² i njegove potomke (sl. 9).⁴³ Nije isključeno da su Kopčići iz Dubrovnika potom-

³⁹ ZLATAR, 1977: 325; ISTA, 1978: 123.

⁴⁰ SOLOVJEV, 1954: 121, 123; MANDIĆ, 1982: 264-265.

⁴¹ Fojnički grbovnik, 163.

⁴² *Anniversarii in S. Francesco di ragusa* (Rukopis Arhiva Male braće u Dobrovniku) str. 59; SOPTA, 1997: 14.

⁴³ *Aeterna domvs / Mathei Iac(obi) Copcich / cvm heredib(us) sv(is) / die XXI novemb(ris) MDCLVIII*. SOPTA, 1997: 14.

ci Vladislava Kopčića, pred osmanlijskim osvajačima izbjeglog 1463. u Dubrovačku Republiku u pratnji bosanskih kraljica Katarine Kosača Kotromanić i Jelenne Branković Kosača.⁴⁴

Kopčići i makarski biskupi

Duvanjski Kopčići uljudno su se ophodili spram makarskih biskupa, koji su imali jurisdikciju i nad duvanjskim katolicima,⁴⁵ kao i s katoličkim klerom koji ih je pastorizirao. Dželil-beg i Alil-beg Kopčić sami su 30. lipnja 1666. pozvali biskupa fra Marijana Lišnjića (1664.—1686.) u pohod duvanjskim katolicima.⁴⁶ Prema Lišnjićevom svjedočenju duvanjski župnik fra Ivan Ančić (1624.—1685.) na njihovoj je zemlji u njihovu središtu u Kongori na Duvanjskom polju oko 1670. podigao župsku kuću utrošivši za njezinu izgradnju 100 škuda.⁴⁷

Bilježnik makarskog biskupa Nikole Bijankovića (1695.—1730.) don Federico Maroli zabilježio je da su 1706. na biskupovu kanonskom pohodu duvanjskim katolicima »četvorica braće turaka« Kopčića preporučila biskupu »da češće obilazi ove krajeve, propovijeda kršćanima, njihovim kmetovima, da pravedno odgovaraju svojim dužnostima prema gospodarima«⁴⁸ ali i da se sam »sjeti običajnih podavanja i darova, koji će mu u budućnosti olakšati pohode«.⁴⁹ Na kanonskom pohodu duvanjskim katolicima 1710. o istoj je braći zabilježeno: »Radi pravednosti treba učiniti jednu digresiju u pohvali četvorici braće iz muslimanske obitelji Kopčić, koji su zapovjednici, što više, apsolutni gospodari duvanjske krajine. U znak poštovanja i radi dobivanja njihove zaštite, budući da su ljudi velikog ugleda i glasa, otišli smo im na poklon s darovima. Njihov prijem je nadvisio svako naše očekivanje. Zadržavši se s njima dva sata, pokazali su nam se tako susretljivi i dobrohotni, da nešto takvo nismo ni čuli ni vidjeli. Njihovo uljudno ponašanje i uvjeravanje o njihovoj zaštiti u svakoj našoj potrebi u dovoljnoj mjeri nas je uvjerilo o njihovoj čovječnosti i ljubavi.«⁵⁰ Isti se biskup na braću Ibrahim-bega, Džafer-bega, Muhamed-bega i Derviš-bega Kopčića⁵¹ bira-

⁴⁴ LUCCARI, 1790: 185, 232; BATINIĆ, 1881: 130.

⁴⁵ ŠKEGRO, 2002: 197-198, 205-212.

⁴⁶ JURISIĆ, 1972: 50-51; SOLDI, 2000: 161: »Poklon i pozdrav biskupu od nas Kopčića Čelil-bega i Alil-bega. Zatizim eto smo čuli da se šapaš i niko ti je govorio, da ti mi branimo amo doći; mi nismo dosada branili pratrom oditi po našem čitluku. Zato hodi, evo te župa i kmeti zovu radi skadavaca. A od nas ti tvrda vira, čista Muamedova da ti nikakva zarara neće biti; i odi sutra zašto je potreba radi ove cvarni. A lako ćemo s časti učiniti mirno i s Alaj-begom; i fala ti na časti. Pisasmo mi Kopčići iz Duvna na 30. juna 1666.« »da se dade u ruke biskupa u Imoti ili gdi bude«.

⁴⁷ PANDŽIĆ, 1977: 40; JURISIĆ, 1972: 57-58.

⁴⁸ VIDOVIĆ, 2000, 659-660.

⁴⁹ VIDOVIĆ, 2000, 660.

⁵⁰ VIDOVIĆ, 2000, 670-671.

⁵¹ JURISIĆ, 1972: 50-51; SOLDI, 2000: 161.

Sl. 10

nim riječima osvrće i u izvješću upućenom 1711. rimskoj Kongregaciji za širenje vjere o kanonskom pohodu duvanjskim katolicima tijekom 1710.: »Kršćanstvu su veoma naklonjeni i veoma su odani našim svećenicima. Ibrahim-beg je tom prigodom izričito rekao, da bi najveći dio turskih mjesta bio porušen i bez spomena, kad ih ne bi molitve i žrtve svećenika Isusa Krista uzdržavali ublaživanjem srdžbe Božje. Tim ljudima nedostaje samo krštenje, da bi postali savršeni kršćani.«⁵² Biskup Bijanković na poziv braće Kopčića duvanjske je katolike kanonski pohodio i 1718., neposredno nakon okončanja Malog (Sinjskog) rata.⁵³ Bijanković je duvanjske katolike kanonski pohodio i 1723. godine.⁵⁴ Kopčići su ga i tada primili s poštovanjem, ugodili ga i bili mu istinski prijatelji.⁵⁵ Nema nikakve dvojbe da su Kopčići i posredstvom biskupa Bijankovića željeli utjecati na svoje katoličke kmetove ne samo kako ne bi bježali na novooslobođene dalmatinske prostore (kamo su ih pozivali i najodgovorniji predstavnici mletačke uprave), nego i da bi privukli nove naseljenike iz Dalmacije na svoje ratom opustošene posjede. Očito je iz istog razloga dizdar Ahmet Izakagić iz Roška Polja kod Duvna financirao školovanje katoličkog svećenika Grge Kardumovića u Makarskoj, kako bi nakon školovanja službovao u Rošku Polju.⁵⁶

⁵² RUPČIĆ, 1981: 126-127.

⁵³ VIDOVIĆ, 1979: 34.

⁵⁴ VIDOVIĆ, 1979: 35-36.

⁵⁵ SOLDI, 2000: 172.

⁵⁶ VIDOVIĆ, 2000: 667-668: [1710. god.] »I ovdje smo svršili duhovne vježbe, te tako pošli u Roško-polje. Ovo je mala krajina, kojom upravlja turski kapetan Zelilaga Sutlijašević i dizdar Ahmet Izakagić. ... I dizdar nas je primio vanrednim poštovanjem i usrdnošću. On je pred dvije godine poslao u Makarsku na službu biskupu mladića Grgu Kardumovića, sina nekog kršćanskog kmeta, preporučujući ga velikim preporukama, da bude svećenik. U ovoj prilici, kad se je ponovo sastao s biskupom, ponovio je svoje preporuke, tražeći tvrd i siguran odgovor o vremenu, kad će biti zareden. Mons. biskup, poznavajući sposobnosti i godine preporučenog mladića, udovolji molbama i obeća, da će mu ga za idući Uskrs poslati kao svećenika, samo ako bude imao dostatan patrimonij. Na to on odgovori, da će mu ga on dati i zahvaljujući na stotinu načina, obveza se u zamjenu od vratiti milošću u svakoj potrebi, čak i istim životom. ... Kad je bilo vrijeme objeda, ponovno se pri-

Kopčići su se brižno odnosili i prema Bijankovićeovom nasljedniku, biskupu Stjepanu Blaškoviću (1731.—1775.). To je vidljivo i sa stranica svojevrsnog »Dnevnika« vođenog 1735. tijekom njegova kanonskog pohoda hercegovačkim katolicima. Kopčići su biskupa nagovarali da misu slavi i obrede dijeli kod njihovih »dvora« u Kongori (sl. 10): »24. srpnja: čim se svanulo, biskup napisao pismo kapelanu u Rami fra Anti Vukaniću, te razdragan mnoštvom od oko pet tisuća katolika i Otomana od Rame, Kupresa, Ravnoga i drugih mjesta, počeo ispovijedati. Biskupa prekidoše tri bega Kopčića, koji su došli da ga pozdrave i da mu pruže svaku potrebnu pomoć, garantirajući mu slobodno obavljanje svih njegovih obreda. Nakon ispovijedanja i propovijedi s misom od tolikog mnoštva svijeta sigurno bi bio zgažen, da mu beg Kopčić i drugi turci nisu pritekli u pomoć i sa štapovima u ruci odgonili narod, postavili prelata među se i pripuštali jednoga po jednoga, a krizmanoga puštali da prođe s druge strane. Sretno završi obrede i vrati se u kuću Lovre Ivića i, pošto je ručao, podijeli zapise turskim odličnicima i kršćanima, koji su za to došli. Nakon svega biskup ode u Lipu i sjaha pred kućom Lovre Janjičića, gdje sazna vijest da ga želi vidjeti efendi-kadija iz Rame. Nakon srdačnog razgovora, molitvom nad bolesnicima i izmjenom darova oni se rastadoše. — 25. srpnja: biskup se uputi u Kongoru gdje se nalaze kuće gospode Kopčića da ih pozdravi i da im zahvali za pomoć i pažnju u prethodnom danu. Prime ga ne sa čašću, nego s poštovanjem i zamole ga da se s posebnom milošću udostoji reći misu i obaviti svoje obrede tu kod njihove kuće. I ne mogavši da tome ne udovolji, dadne da se podigne oltar blizu jedne vode na brežuljčiću, gdje dodoše efendi-kadija sa suprugom i tri bega Kopčića sa svojim hodžama asistirajući biskupu u svim funkcijama toga dana, osim brojnih drugih turaka i mnogobrojnog naroda. Za vrijeme mise održao je katehetsku propovijed, a potom podijelio krizmu brojnoj djeci i već odraslim ljudima i ženama koje su došle iz Bosne, molio nad turcima, podijelio zapise, medaljice, krunice i moći svih svetih; blagoslovi sol, vodu razne vrste trava, kako za upotrebu ljudi tako i životinja, i vrati se u Lipu, jer ga je zamolio beg Kopčić da blagoslovi njegovu kuću, gospodu, ženu i nevjeste. Kad to obavi, nastavi biskup put prema Lipi. Nakon odmora vrati se Kopčićima i molio je Boga nad kadunom efendi-Rameše. Kad je to završio, ode u kuću Marka Jozića (?), gdje te večeri dođe Mustafaga Jusufbegović. Sutradan biskup ode u Županjac.«⁵⁷

Nisu se, međutim, svi Kopčići prema svojim katoličkim kmetovima odnosili kao otac i stričevi te pretci Lejle Ruže Kopčić. Tome u prilog govori i bilješka iz Matične knjige umrlih župe Malo Selo (Bugojno) o tragičnom skončanju 60-godišnjeg Dalmatinca Mate Vukovića, kojega je u Ćurčića Lugu kod Bugojna sre-

kaže spomenuti dizdar sa svojim bratom i izrazi želju, da s nama objeduje, što doista i učini. Poslije objeda opet ponovi preporuke za onog klerika, kojemu preko ruku kancelara odredi dovoljan patrimonij od 30 kampa zemlje, te iza srdačnog oprostaja povrati se svojoj kući i svojoj upravi. Sigurno je ovo poseban i jedinstven primjer na svijetu!»

⁵⁷ NIKIĆ, 1988: 152.

dinom srpnja 1869. bez ikakvog razloga pred mnoštvom okupljenih na smrt isprebijao Aso Ismail-beg Kopčić.⁵⁸

Obitelj Lejle Ruže Kopčić

U bilježici o krštenju Lejle Ruže Kopčić navedeno je da joj je otac bio Džafer-beg Kopčić, a majka njegova žena Tale. Imenom koje je nosio njezin otac nazivalo se više begova Kopčića.⁵⁹ Ako joj je u vrijeme krštenja bilo oko šesnaest godina, Lejla Ruža Kopčić rođena je oko 1730. godine. Otac joj je vjerojatno bio Džafer-beg, kojeg 1706. i 1711. s trojicom braće spominje biskup Bijanković. S prihodom od 6700 akči bio je među bosanskim spahijama koji su bili popisani 1711., uoči bitke iz srpnja te godine na rijeci Prutu u Moldaviji između vojske ruskoga cara Petra Velikog (1682.—1725.) i sultana Ahmeda III. (1703.—1730.).⁶⁰ Sudeći po prihodima koje je ubirao 1711., Džafer-beg je pripadao istaknutijim spahijama. Stoga ne iznenađuje što se za povratak njegove kćerke iz Splita 1745. angažirao sam vezir Bosanskog ejaleta. Četiri godine potom (1749.) upravitelj Bosanskog ejaleta dao je odrubiti glavu nekom mostarskom baši, koji se bio drznuo nasnuti na djevojku iz duvanjskog roda Kopčić i njihove »dvore«. Isticanje u prvi plan djevojčinog brata govori u prilog pretpostavci da otac tada više nije bio živ.⁶¹ Među bosanskim spahijama 1711. popisani su i neki Ahmed iz duvanjske Kongore, koji je uživao prihod od 3000 akči. Nije isključeno da je u pitanju bio Džafer-begov srodnik, ili, možda, spomenuti dizdar Ahmed-beg Izakagić.⁶² O Džafer-begovoj ženi Tali raspoloživa vrela ništa ne kazuju. No, i ona je, bez sumnje, potjecala iz bogate feudalne muslimanske obitelji, jer takve su brakove i sklupale.⁶³

⁵⁸ Liber Mortuorum Capellaniae Localis Malo Sello / Parochiae Bugojno (1844—1883), god. 1869., br. 145: *Lug = Curčića die 17 Julii 1869. Injustissime a quodam Infideli + vulgo Aso Ismail Beg s Kovčića+ fuste pedibusque semivivus, coram plurib(us) id spectantibus, relictus est Mattheus Vuković, oriundus e Dalmatia, pius sexagenarius; crastina piissime Sacramentis Confessionis, Extremae Unctionis, atque Papali Benedictione confortatus: tandem sub vesperam ejusdem diei vehementissimi vulnerum dolores ei in perpetuum halitum intercluserunt. Expectat corpus resur(ectio-nem) in Čaušlie.*

⁵⁹ ZLATAR, 1978: 123.

⁶⁰ SKARIĆ, 1930: 65, br. 12.

⁶¹ LAŠVANIN, 2003: 230-231: »1749. Marča na 10. udavi paša u Travniku bašu iz Mostara, zlog i opakoga, komu je odsikô davno baša sarajevski ruku za šakom. I onaki sakat činiti je mogô zlo /da/ nitko tako: oteo kćer jednoga kadije i uzeo za ženu. Koja umrvši, /on je/ udrio s petericom mostarskih baša na dvor Kopčića, bega, u Duvnu, da otme mu ses/t/ru i uzme za ženu. Koja je utekla, obukav vlaške haljine; i ne moguć je nać, mater joj izbiv i porobiv dvor, otišli /su on i družina mu/. Al' su ga brzo ufatili. I ovi je Temima udrio i, s njega kalpak skidav, nosio do smrti. Družine mu ne mogući pofatat, raskopaše im kuće«.

⁶² SKARIĆ, 1930: 68, br. 24.

⁶³ KAMBEROVIĆ, 2003: pass.

Zaključak

Uzimajući u obzir činjenicu da su se otac, stričevi i pretci Lejle Ruže Kopčić uljudno odnosili spram katoličkih biskupa koji su kanonski pohodili katolike na prostorima kojima su oni gospodarili, iskazujući im i gostoprimstvo u svojim »dvorima« u Kongori na Duvanjskom polju, sasvim je izvjesno da se upravo u tim okolnostima mogla u njoj roditi blagonaklonost prema katoličanstvu. Ako ju je ljubav prema Ivanu Rad/oš/u odvela u mletačku Dalmaciju, lakše se mogla opredijeliti za krštenje kako bi se mogli vjenčati u Katoličkoj crkvi. No, njezine se želje nisu poklopile s voljom članova obitelji, koja ih je spriječila intervencijom samoga upravitelja Bosanskog ejaleta. Unatoč svojevremenoj prihvaćanju katoličanstva, pod pritiskom generalnog providura mletačke Dalmacije i Epira (Albanije) i svoga kuma na krštenju Jacoba Boldùa bila je prisiljena »dobrovoljno« se vratiti kući. Premda raspoloživa vrela ne potvrđuju da se na javno priređenom izjašnjavanju u Splitu odrekla katoličke vjere, njezin povratak »u Tursku« odredili su viši, odnosno interesi mletačkih vlasti u Dalmaciji.

Ante Škegro — Marko Rimac — Suzana Martinović
A diplomatic controversy caused by a 1745 Catholic baptism in Split

The paper deals with Lejla Kopčić's conversion from Islam to Catholicism. She was a member of a prominent Islamized noble family from Kongora in Duvanjsko polje in north-western Herzegovina. Her entry into the Catholic Church in Split in 1745 became the object of a diplomatic controversy between the Eyalet of Bosnia and Venetian Dalmatia that subsequently resulted in the outbreak of armed incidents in the Imotski region. Under pressure of the Eyalet of Bosnia's advisor, Vizier Ali-paša Hekimoğlu, the Venetian general governor of Dalmatia and Epirus (Albania) and her godfather at the baptism, Jacob Boldù returned her "to Turkey". Besides Lejla-Ruža (Rosa), Catholicism was accepted by other members of the Kopčić family, such as Jelena the daughter of Usein Kopčić from Turjaci near Sinj who in 1688 married a Catholic in Vranjic near Split.

LITERATURA

- BALTIC, 2003: = Jako BALTIC, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754—1882*, »Synopsis«, Sarajevo — Zagreb.
- BATINIĆ, 1881: = *Fra Mijo Vjenceslav BATINIĆ, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka. Svezak I. Vikarija (1235—1517.)*, »Dionička tiskara«, Zagreb.
- BENIĆ 2003: = Bono BENIĆ, *Ljetopis sutjeskog samostana. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran*, »Synopsis«, Sarajevo — Zagreb.
- BIANKOVIĆ, 1885: = Di Nicolò Biancovič vescovo di Macarsca, *Notizie e Diari. Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 8 (1885), Supplementum, 1-30.
- BJELOVUČIĆ, 1922: = Nikola BJELOVUČIĆ, *Poluostrvo Rat (Pelješac). Naselja i poreklo stanovništva*, knjiga 11, »Srpska kraljevska akademija«, Beograd.
- FILIPOVIĆ, 1955: = Milenko FILIPOVIĆ, *Rama u Bosni. Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 35, Srpski etnografski zbornik LXIX*, »Srpska kraljevska akademija«, Beograd.
- Fojnički grbovnik. The Fojnica armorial Roll*, »Rabic«, Sarajevo, 2005.
- GRUBIŠIĆ, 2008: = Ivan GRUBIŠIĆ, Vjenčanja u Vranjicu od 1665. do 1676. godine. *Tusculum. Časopis za solinske teme*, 1 (2008.) 125-158.
- GUJIĆ, 1995: = Kasim GUJIĆ, Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u Zapadnoj Bosni i Hercegovini, u: Milenko Brkić, *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine (Zbirka tekstova iz Napretkovih Kalendara)*, Studenci, 1995., 230-246.
- JANJIĆ, 2012: = Fra Vjenceslav JANJIĆ, Ivo Krnjo i njegova gospoja. *Katolički tjednik*, godina XI (XXXIII), br. 46, 18. studenoga 2012., str. 28-29.
- JOLIĆ, 2002: = Robert JOLIĆ, *Duvno kroz stoljeća*, »Naša ognjišta«, Tomislavgrad — Zagreb.
- JURIŠIĆ, 1972: = Karlo JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, »Kršćanska sadašnjost«, Zagreb.
- KAMBEROVIĆ, 2003: = Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, »Hrvatski institut za povijest«, Zagreb.
- KOVAČIĆ, 1991: = Anto Slavko KOVAČIĆ, *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture*, »Svjetlost« — »Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine« — »Franjevački provincijalat Bosne Srebrene«, Sarajevo.
- LAŠVANIN, 2003: = Nikola LAŠVANIN, *Ljetopis. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran*, »Synopsis«, Sarajevo — Zagreb.
- LUCCARI, 1790: = *Annali di Ragusa di Giacomo Luccari*, Ragusa.
- MANDIĆ 1962: = Dominik MANDIĆ, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, »Institutum Chroatorum historicum«, Chicago — Roma, 1962.
- MANDIĆ, 1982: = Dominik MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina. Povjesno kritička istraživanja. Svezak III. Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 2. izdanje, »ZIRAL, Zajednica izdanja ranjeni labud«, Toronto — Zürich — Roma — Chicago.
- NIKIĆ, 1988: = Andrija NIKIĆ, Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine. *Tisuću godina Trebinske biskupije*, »Vrhbosanska visoka teološka škola«, Sarajevo, 135-163.
- NOVAK, 1959: = Maja NOVAK, Generalni providuri Dalmacije i Albanije u 18. stoljeću. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4-5 (1958.—1959.), 341-374.

- OSTOJIĆ, 1964: = Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. II. Benediktinci u Dalmaciji*, »Benediktinski priorat — Tkon (kod Zadra)«, Split.
- OSTOJIĆ, 1975: = Ivan OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, »Kršćanska sadašnjost«, Zagreb.
- PAVIČIĆ, 2008: = Vlado PAVIČIĆ, fra Laurentius de Gliubuschi: Alendar(ović), Sitović ili Šitović? *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 50 (2008.), 193-211.
- RUPČIĆ, 1981: = Bonicije RUPČIĆ, Makarska biskupija i zapadna Hercegovina do g. 1735. *Novi et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline*, XXXI./1-2 (1981.), 106-136.
- SKARIĆ, 1930: = Vladislav SKARIĆ, Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine. *Glasnik Zemaljskog muzeja: sveska za historiju i etnografiju*, 42 (1930.) 2, 1-99.
- SOLDO, 1995: = Josip Ante SOLDO, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga prva, Sinj.
- SOLDO, 2000: = Josip Ante SOLDO, Stanovništvo duvanjskog kraja u XVII. i XVIII. stoljeću. *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa »Duvanjski kraj kroz povijest«, Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.*, »Hrvatski institut za povijest«, »Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad«, »Naša ognjišta«, Zagreb — Tomislavgrad, 2000., 159-187.
- SOLOVJEV, 1954: = Aleksandar Vasiljevič SOLOVJEV, Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9 (1954.), 117-127.
- SOPTA, 1997: = Jozo SOPTA, Grob Kopčića u klosturu samostana Male braće u Dubrovniku. *Naša ognjišta*, 3 (1997), 14.
- ŠKEGRO, 2002: Ante ŠKEGRO, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključivanja u Bosanski apostolski vikarijat*, »Hrvatski institut za povijest« — »Dom i svijet«, Zagreb.
- VIDOVIĆ, 1979: Mile VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković biskup makarski (1695.—1730.)*, »Crkva u svijetu«, Split.
- VIDOVIĆ, 2000: Mile VIDOVIĆ = *Don Radovan Jerković život i djelo. Prigodom 100. godišnjice rođenja i 50. godišnjice mučeničke smrti (1900.—1950.)*. (Priredio dr. don Mile Vidović), »Matica hrvatska Ogranak Metković«, Metković.
- VIDOVIĆ, 1981: Mile VIDOVIĆ = *Nikola Bijanković, splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730*, »Crkva u svijetu«, Split.
- VRČIĆ, 2010: Fra Vjeko VRČIĆ, Plemena Imotske krajine. III. izdanje, »Tiskara 'Franjo Kluz' d. d. Omiš« — »Vedran Vrščić, Imotski.
- ZLATAR, 1977: = Behija ZLATAR, Kopčići i Vilići (Prilog izučavanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću). *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XI-II (1977.), 322-327.
- ZLATAR, 1978: = Behija ZLATAR, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XV/14-15 (1978.), 81-139.

PRILOZI

1. Bilješka o krštenju Lejle Ruže Kopčić
u Matičnoj knjizi krštenih splitske župe sv. Dujma¹

Die 13 Julij 1745

Dana 13. srpnja 1745.

*Il(lustrissi)mus et R(everendissi)mus
D(omi)nus D(omi)nus Antonius Kadcich
Archiep(iscop)us Spalat(en)sis in Ecclesia
Monialium S(ancti) Rainerij Baptizavit
Lejliam turcam filiam q(uonda)m Xafe
Begh, et Talae Jugalium Copcich de
Duvno, aetatis annorum 16 c(ircite)r, cui
impositum fuit nomen Rosa. Patrinus fuit
Il(lustrissi)mus, et, Exc(ellentissi)mus
D(omi)nus D(omi)nus Jacobus Boldù
Providor G(ener)alis Dalmatiae, et Epyri*

Presvijetli i prečasni gospodin,
gospodin nadbiskup splitski Antun
Kačić, u samostanskoj crkvi Svetog
Amira, krstio je Lejlu, tursku kćer
preminuloga Džafer-bega i Tale,
supružnika Kopčić od Duvna — u
dobi od oko 16 godina, kojoj je dano
ime Ruža. Kum je bio presajni i vrlo
odlični gospodin, gospodin Jakov
Boldù, generalni upravitelj Dalmacije
i Epira.

*Ita est Ant(oni)us Archiep(iscop)us
Franc(isc)us Ant(oni)us Can(oni)cus
Bergheglic
Can(cela)rius Archiep(iscop)alis*

Tako je, Antun nadbiskup
Frane Ante kanonik
Brgelić
nadbiskupijski kancelar

2. Pismo vezira Ali-paše Hekimoğlu
Generalnom providuru Jakovu Boldù²

Ex turcico

[Prijevod] s turskog

*Riuerito stimato, distinto amico
Ecc(ellentissi)mo Pro(vidor) G(enera)le
Giacomo Bòldù il di cui fine termini in
bene.*

Iznimno cijenjenom, štovanom
prijatelju i uzvišenom generalnom
providuru Jakovu Boldù, sa željom da
mu sve dobro završi.

*Doppo d' auerle esposto amicheuoli,
et officiose salutationi e d' auerle richiest
del stato di sua salute se le partecipa ciò
che segue:*

Nakon iznošenja prijateljskih i
službenih pozdrava i upita je li ga
služi njegovo zdravlje, navodi se
sljedeće:

*sedota da certo Iuan Rado suditto
ueneto Lelia vergine donzella della nobile
famiglia Copcich detta Tatar Begh'*

zavedena od izvjesnoga Ivana
Rado, mletačkog podanika, Lejla
djevojka iz plemenite obitelji Kopčić,

¹ HR-DAST-179. Matične knjige; Matica krštenih Župe sv. Dujma, sv. XI (1. I. 1742. — 3. IX. 1758.) 52 r.

² HR-DAZD-2. Mletački dragoman, kut. 22; filza CXXI, str. 137/2.

*esistente sul margine del confine nella
campagna di Dumno passando in cotesto
suo stato già tempo portatasi à quella
parte la di lei madre per ricercarla mentre
non aueua rinegato, trouandosi tutta uita
musulmana con produrre pretesti,
ricusarono di consegnarla.*

*Sussistendo l' affarre in tal positura
cagionò dell' alteratione tra li confinanti di
quella frontiera, essendosi state presentate
più uolte indolenze però per rileuare il
uero stato dell' insorgenza in tempo, che
erauamo per scriuerle; capitando il suo
Dragomano che hà spedito in pubb(lic)a
figura, disse la sudetta donzella s' è fatta
christiana, cosi sostenendo, uenne
d'implorare ch' ad' oggetto di rimouere il
scandallo risorto trà li confinanti, sij da
noi destinato un espresso mubasir con
comissione, che si porti sul luoco alla
forteza di Spalato con l' interuento de
parenti di detta donzella, in presenza de
qualli venne interrogata, che se si trouasse
tutta uita musulmana s' abbia a
consegnare, e quando fosse rinegata
debbasi abbandonare, in correlatione del'
istanza fataci è stato da noi destinato il
mubasire scielto nella persona d'Ismail
efendi fù nostro magior domo, quale
portatosi sul luoco medesimo in
compagnia di quatro parenti della
donzella sud(etta)a, interrogata che fù,
dichiarando essa d' esser tutta uita
musulmana, e mentre secondo d' istanza,
e promessa del sud(ett)o suo inuiato
doueva esser consegnata ins(tante)r;
sepero alcuni proterui, e mal intentionati
de Sig(nor)i ufficiali della frontiera, trà
quali il collonel nominato Cambio,
batendo la mano sopra la di lei spalla,
badate bene li disse, non tornate in
turchia, la posero in spauento, e paura,
essendo cio reso manifesto alla presenza
da suoi parenti del fedelissimo nostro
Mubasir, e di diuersi altri musulmani che*

zvane Tatar Beg, koja obitavaše uz
rub granice na Duvanjskom polju
prešla je u vašu poštovanu državu.
Već neko vrijeme dolazi na tu stranu
njezina majka u potragu za njom, ne
zanijekavši pri tome (za nju) da je
ipak (cijeli život) muslimanka te je uz
sve isprike odbila predati je na ovu
stranu.

Kao posljedica toga došlo je do
promjena u odnosima ljudi koji žive s
obje strane granice, a kada su
nekoliko puta izložene ove
neugodnosti kako bi opisali što se
stvarno zbilo, o čemu je već pisao vaš
dragoman koji je to pismo javno
objavio, a u kojem se kaže da je ta
djevojka postala kršćanka, čime se
podržava nastojanje da se izbjegnu
prijepori između ljudi s obje strane
granice. Tako je, s naše strane ubrzo
poslan mubašir sa zadaćom da u
splitskoj utvrdi, u prisutnosti rodbine
rečene djevojke, bude nazočan
ispitivanju, a gdje bi se utvrdilo da je
ona ipak (čitav život) muslimanka. U
tom slučaju trebalo bi je predati, a u
suprotnom trebalo bi je pustiti
sukladno presudi. S naše strane
poslan je mubašir, određen u osobi
Ismail efendije, koji je otišao na
navedeno mjesto zajedno s četiri
rođaka rečene djevojke, a pri
ispitivanju ona je potvrdila da je čitav
svoj život muslimanka, pa je sukladno
odluci i presudi trebala biti odmah
predana i odvedena preko granice,
kako je i bilo obećano. Međutim, neki
su je drski i zlonamjerni službenici na
granici, među kojima pukovnik po
imenu Cambio, koji ju je potapšao po
ramenu i rekao »pripazite, ne vraćajte
se u Tursku« ostavili u strahu i
napetosti. Sve se to dogodilo u
nazočnosti njezine rodbine i našeg

si trouarono presenti. Si suspio per tanto tra le persone giacenti sù luoghi della frontiera un tumultuoso rumore, che costa delle rifferite fatte dalli respetiui Cadi, e dalle espositioni uniuersali de confinanti di modo che se per l'auenire si pretendesse di sostenere la di lei appostasia per uia di spauento, e uiolenza non rispettandosi l' alma pace, essendoci noto, non esserui l' assenso di V(ostra) E(ccellenza) nè della Rep(ubbli)ca per acconsentire à simili appassionati di farla rinegare con uiolenza, e spauento, e di tali animosi intraprendenti auttori del scandalo.

In riguardo per tanto all' antica conseruata, e mantenuta amicicia, et in riflesso di diuertire li contrasti, turbolenze e grandi alterationi, che sono insorte tra le genti confinanti dell' una, e l' altra parte sulla frontiera nulla douendosi abbadondare all' indiretto procedere delle surreferite sue ostinate persone, mà anzi prendendosi cura nel particolare per della consegna della prefatta donzella, affinche resti uie più consolidata la base delle pace, uiene estesa la p(ar)te amoreuole n(ost)ra, che si spedisce con il medesimo Ismail effendi come quello che è informato sul medesimo particolare.

Piacendo à Dio, che le ricapiti, s' attende, che in riguardo della n(ost)ra corrente amicitia faccia seguire la consegna della surreferita donzella alli proprij suoi parenti, e resti con le maggiori felicita.

Data da Trauonich
Ali Passa Gou(erne)r di Bosina
Fran(ces)co Sanfermo pub(lic)o
Drag(oma)no

vjernoga mubašira, kao i drugih muslimana koji su se tu zatekli. Zbog toga se među ljudima duž cijele granice proširio glas, o činjenicama su odmah obaviješteni kadije, a iz svega izloženog se razabire kako se ovo upozorenje smatra podupiranjem njezinog otpadništva, kako u strahu i nasilju nema plodna mira; jer nam je poznato da Vaša Ekscelencija i Mletačka Republika ne podupiru ni slične zanesenjake da silom i strahom potiču na odmetništvo, niti takve vatrene poduzetne začetnike skandala.

Uzimajući, stoga, u obzir od davnine sačuvano i održavano prijateljstvo, a kako bi se izgladile suprotnosti, uskomešanost i velike promjene koje su se pojavile među ljudima s obje strane granice, bilo bi potrebno, na neizravan način, uvjeriti ove navedene tvrdoglave osobe kako ovo treba nastaviti, ali također obratiti posebnu pažnju na predaju dotične djevojke i na taj način utvrditi temelje postignutog mira.

Ove želje šaljemo preko rečenog Ismail efendije kao onoga tko je o slučaju dobro obaviješten.

Uz Božju pomoć i s obzirom na naše prijateljstvo, očekujemo da će uslijediti uspješna predaja rečene djevojke njezinoj rodbini.

Dato u Travniku
Ali-paša, upravitelj Bosne
[preveo] Francesco Sanfermo, javni
dragoman

3. Pismo generalnog providura Jakoba Boldù veziru Ali-paši Hekimoğluu od 23. srpnja 1745. godine³

Sopra la Donzella Copcich fugita spontaneamente della Casa paterna, e Condottassi à Imoschi per farsi Cristiana

Ci e' peruenuta la Stimatissima lettera di V(ostra) E(ccellenza) portata da Ismail Effendi, che tratta l'affare della Donzella Copcich fuggita tempo fù Spontaneamente della Casa paterna, e Condottasi à Imoschi per farsi Cristiana, Come il mio Dragomano ne fece l'esposizione.

Questa è la prima uolta, che sopra tale proposito ci uiene fatto cenno da V. E. senza hauerne mai havuto la Carica alcun ricorso doppo tanti confronti seguiti con interuento di sua madre, e molti musulmani ne quali tutti ella sostenne esser Cristiana, e uoler Costantem(en)te perseuerare in tal uocazione. È' però nostro Sommo piacere che un(°)essendo la uerità della questa proddurssi in scorta della presente risposta, la quale le sarà esibita per mano d' uno de Nostri Capitani, e che senza più vi andar le Cose precedenti di suo destino. Possa V. E. restar certa, e persuasa, che l'accenata Donzella senza esser sedotta, mà gettatasi uolontariamente, in questo Stato, era Christiana sin dai primi Confronti, perche aueua abbandonata la fede di Maometto, et abbracciata quella di Giesù Christo in cui fù instrutta da nostri Sacerdoti in un monastero di Religiose. Restò poi confermata tale dalle Cerimonie, e Riti della nostra Legge in rattificazione del Christianesimo prima abbracciato. Anco quest' ultima parte uenne però

O djevojci Kopčić koja je svojevolutno pobjegla iz očinske kuće i dospjela u Imotski kako bi postala kršćanka

Primljeno je cijenjeno pismo Vaše Ekscelencije kojeg je donio Ismail efendija u kojem se govori o djevojci iz obitelji Kopčić koja je prije nekog vremena svojevolutno pobjegla iz očinske kuće te je dospjela u Imotski kako bi postala kršćanka, o čemu me je već prethodno izvjestio moj dragoman.

Ovo je prvi put, da se Vaša Ekscelencija oglasila o ovome, a da nikada prije nije posezala za ovakvim načinom postupanja, nakon mnogih suočavanja koja su uslijedila na zahtjev njezine majke i ostalih brojnih muslimana, prilikom kojih je djevojka uvijek tvrdila da je kršćanka, te da to i nadalje želi biti, o čemu sam stalno uvjeren u ovoj prilici.

Iako je naša Vlada imala to zadovoljstvo da Vas o ovom sukobu izvjesti ovim odgovorom koji će vam biti dostavljen osobno iz ruku jednog od naših kapetana, mi više nećemo utjecati na njezinu sudbinu. Vaša Ekscelencija može biti sigurna i uvjeren da navedena djevojka nije bila zavedena već je svojevolutno prešla u ovu državu i bila kršćanka još od prvih suočavanja jer je napustila Muhamedovu vjeru i prigrlila ovu Isusa Krista u koju su je uveli naši svećenici u jednom samostanu redovnica. Primila je zatim sve sakramente u vjerskim obredima prema našem zakonu i odobrenju kršćanstva kojeg je prethodno prigrlila.

³ HR-DAZD-2. Mletački dragoman, kut. 33; knj. LV. listovi 13-14-15.

d'adempirssi qualche giorno prima, che si presentasse quà il Mubassir med(esimo) la seconda uolta spedito con le sopradette sue lettere. In quel tempo questa Carica era in Zara, com' è noto a V. E. che se fossimo stati qui' siamo certi, che gli aueressimo fatto conoscere il uero, e nell' in contro fatto dal suo Mubassir con la donzella non sarebbe corso l'equiuoco, le fosse o non fosse Cristiana perch' ella hà parlato assai chiaro, e costante nel proprio linguaggio Bossinese, mà il Mubassir non hà colpa, mentre non intende il linguaggio, e la colpa fù di quelli [che] hanno interpretato male, et al Mubassir hanno rappresentato diuersamente da quello [che] la Giouine all' ora asseriuu, e sosteneua. Persuasa V. E. da tali note, chiare et euidenti uerità, non può, che sperarsi depono il sentim(en)to di sua ricerca sopra il quale uersa il tenore del suo foglio, già che l'effetto ui ripugna, come contrario alla ragione sempre rispettabile delle Genti, agl' articoli della Pace della di cui perpetuità frà li due Stati ella n' é il felice instrumento contrario altresì al Pub(blic)o, et al med(esim)o decoro, niente meno, che alla Giust(izia), la quale con tanti altri, è uno di quei cospicui ornamenti, che hà reso celebre in tutti gl' impieghi il di Lei glorioso nome. Mà per fare gl' ultimi sforzi del poter nostro in assicurar V. E. del Capitale, e Somma Stima che uiene di farsi della sua pregiata amicizia, e Corrispondenza, per sincerar altresì li Confinanti, e leuar per sino le ombre alli loro irritamenti, non potrà ella, che riceuer à grado un progetto, che la facciamo, e che uerrà per appunto d' uniformarsi al tenore del suo primo Buirundi rilasciato nel proposito. Offeriamo dunque la Donzella tutto che fatta Cristiana, per renderle anche

Čak je i ovaj posljednji dio ispunjen nekoliko dana prije nego što se ovdje pojavio rečeni mubašir po kojem ste po drugi put poslali pismo.

U to je doba ova dužnost bila u Zadru, što je i Vašoj Ekscelenciji poznato, kao i to da smo bili sigurni da smo Vas upoznali s istinom jer u suočavanju djevojke s Vašim mubaširovom nije bilo nikakve sumnje je li ili nije kršćanka, o čemu je govorila zaista jasno i stalno na svome bosanskom jeziku; međutim, nije krivica mubaširova koji ne poznaje jezik, nego onih koji su mu loše prevodili, i predstavili ovaj slučaj drugačije nego je mlada djevojka tada govorila i tvrdila. Vaša Ekscelencija je uvjerena, na taj način, da se radi o jasnoj i očitoj istini, pa nije ni mogla drukčije tražiti od onoga što je navedeno u pismu, čiji je učinak suprotan razumu kojeg narodi uvijek cijene, a prema drevnom miru između dvije naše države čija je dugotrajnost sretan instrument u odnosu prema javnosti, i za hvalu, kao i ništa manje prema pravdi i zakonu, koji su uz sve ostalo, jedni od mnogih vrlih ukrasa koji uz sve zadaće krasi Vaše slavno i ugledno ime.

Međutim kako bi se učinili posljednji pokušaji s naše strane, a kako bi se Vaša Ekscelencija uvjerila u naše poštovanje i prijateljstvo i suradnju s ljudima s obje strane granice te da bi se uklonile sjene s njihovih sukoba, Vi ne možete ništa drugo nego, po mogućnosti, dobrohotno prihvatiti naš prijedlog, kojeg ovdje iznosimo, a koji bi trebao na primjeren način riješiti sukladno onome što ste predložili u vašoj prethodnoj bujundiji. Predajemo dakle djevojku koja je postala kršćankom, da bi se postiglo obostrano

questa Mag(ior)e sodisfazione ad un pubblico leggitimo, e solenne confronto, in cui fatti li possibili onesti esperimenti.

Le si disponesse ella à uoler ritornar in Turchia. Le sia concesso il pronto, e libero passaggio, e ritorno. Troppo delicato per tutte l'esposte raggioni l'importantissimo punto di cui si tratta, V. E. benuede, e tanto meglio discerne, non esser permessibile in caso di sua resistenza, come non douuto alla dignità, et al decoro d'un Pri(nci)pe, e suo Proued(i)mento libero, et amico, l'uso della forza contro una innocente, et imbelle Citella, ne di farsi uiolenza al di lui arbitrio, quale anzi il grand' Iddio hà lasciato libero ad'ogn' uno.

Questo sollene e pubblico esperimento, che resta da noi proposto da farsi alla presenza di tutti quelli di sua nazione, Cristiani, e musulmani, che qui s'attroano, e degl' ufficiali, e Primati di q(ues)ta Città, ualerà mirabilm(en)te à coprir e saluare le conuenienze, e li douuti giusti riguardi di ambi noi, e di ambidue li Stati. Se la donzella ritorna uolontaria al suo Paese è saluo il decoro di questa Carica, e la dignità della Serenissima Repubblica. Se resisterà costantemente di uenire, e uolesse fermarsi resteranno coperti, e salui intieram(en)te li gelosi riguardi di V. E., mentre il proposto espediente uerrà fatto in faccia di due Nazioni in publico conuocate e raccolte coll' interuento della stessa nostra persona e del suo Mubassir col suo seguito à questo affare destinato. Verrà però esser accosentito e prescritto al Mubassir in risposta dalla rettitudine di V. E., e se lo promettiamo dall' umanissimo suo genio cotanto inclinato à ben uicinare; noi in tanto augurandole lunga uita, e li più fortunati auuenimenti.

Spalato 23 Luglio 1745.

zadovoljstvo, kako javno, tako i zakonsko, u suočavanju su provedeni svi mogući časni pokušaji.

Djevojci se dopušta povratak u Tursku, ako to ona želi. Odobrava joj se trenutni i slobodan prijelaz te povratak. Jako je osjetljivo pitanje, u svemu naprijed iznesenom, gotovo pa najvažnije, da Vaša Ekscelencija u slučaju njezina pružanja otpora, što doliči dostojanstvu i vrlinama jednog vladara i njegovom slobodnom donošenju odluka te prijatelju, ne dopusti upotrebu sile protiv jedne nevine i kukavne djevojke, te da je ne kazni po svom sudu, što je veliki Bog ostavio svakome na slobodu.

Ovaj svečani i javni pokušaj, koji se predlaže s naše strane, trebao bi se dogoditi u prisutnosti obaju naroda, kako kršćana, tako i muslimana, koji se tu nalaze, kao i u nazočnosti službenika i čelnika ovoga grada. Vrijedilo bi, na taj izvanredan način, pokriti i sačuvati pogodnosti i prave potrebe koje se odnose na nas oba, kao i na naše dvije države. Ako se djevojka dragovoljno vrati u svoju domovinu na taj će način sačuvati ne samo svoju čast i ugled, već i Mletačke Republike. Ako se pak bude opirala i bude htjela ostati, ostaje u potpunosti podložna Vašoj kazni. Navedeni bi se pokušaj trebao odvijati u nazočnosti dvaju naroda, na javnom mjestu, pod nadležnošću jednog predstavnika s naše strane i Vašeg mubašira s pratnjom, s druge strane. U pismenom odgovoru mubašira očekujemo Vaš pristanak na ovaj prijedlog i utječemo na čovječnost vašeg duha u nadi da ćete mu se prikloniti i odlukom približiti, te vas pozdravljamo uz želje za dug život i sreću u svim događanjima.

Split, 23. srpnja 1745.

4. Pismo Generalnog providura Jakoba Boldù
Ali-paši Hekimoğlu 12. kolovoza 1745. godine⁴

Ad Ali Passa di Bossina

Sopra il pubblico confronto tenuto della Donzella Copcich che si è dimostrata in desiderio di ripassar in Turchia

È ritornato il Capitan Andrea Scarsi, e col suo ritorno noi habbiamo riceuuto l'onore di nuoue lettere di V. E. sodisfatte appieno, come si doueua le no(st)re conuenienze, e la dignità rispettabile della Repubblica Serenissima Libera, et amica, e fattossi il Pubblico Confronto della Donzella Copcich ella si è dimostrata in desiderio di ripassar in Turchia. Non ui fù resistenza, che si opponesse al suo libero arbitrio, costanti le massime di questo Governo nella rettitudine, aliene affatto dall' attrar nelli Stati e dalla Religione alcuno per forza, e col intento à non rigettare, chi uoluntario ui capita, e prende ricouero.

Il Caso ricompone gl' animi sconcertati de Confinanti, ed assicura V. E. della buona nostra Corrispondenza, per di cui mottiuo speriamo dispensati gl' ordini alle bande di Duuno, onde non siano perturbate con ulteriori nuoue molestie le confinazioni d'Imoschi.

Non possono, che prometersi certi li suoi concorsi à questa nostra premura, se rimosse le cause, deuono ambe rimouersi gl' effetti, come lo è di Giustizia, che risplende in tutte le sue acclamate dirrezioni, e le auguriamo dal Cielo ogni bene, e fortuna etc.

Spalato 12. Augusto 1745.

Bosanskom Ali paši

O javnom sučeljavanju u slučaju djevojke iz obitelji Kopčić koja je iskazala želju da se vrati u Tursku

Po povratku našeg kapetana Andrije Scarsija, čast nam je bila primiti nova pisma Vaše Ekscelencije. S punim zadovoljstvom i poštovanjem vrijednim dostojanstva naše Mletačke Republike slobodno i prijateljski Vas izvještavamo da je učinjeno javno sučeljavanje u slučaju djevojke iz obitelji Kopčić koja je iskazala želju i volju da se vrati u Tursku. Nije bilo otpora niti protivljenja njezinoj slobodnoj volji, što je i stalna odlika u pravednosti ove vlade, bez obzira na činjenicu da je ona prešla na našu vjeru, nitko je nije prisiljavao da odbaci ono što je svojevrijedno odlučila, te da se skloni.

Događaj je primirio uznemirene duše s obje strane granice, pa mogu sa sigurnošću potvrditi Vašoj Ekscelenciji da je sve prošlo u redu. Stoga se nadamo da su u okolici Duvna poslani nalozi kako se novim dodatnim uznemiravanjima ne bi poremetile granice kod Imotskog.

Ne preostaje nam nego obećati da će Vaše brige i zabrinutost biti riješene uklaňanjem uzroka, što bi trebalo imati učinka, što je i po pravdi koja sija u svim svojim smjerovima. Želimo Vam od neba svako dobro i sreću.

Split, 12. kolovoza 1745.

⁴ HR-DAZD-2. Mletački dragoman, kut. 33; knj. LV. listovi 18v-19r.

5. Bilješka o dodjeli zemlje Jeleni Kopčić
u Turjacima kod Sinja 1688. godine⁵

Investitura Ellena Copcijch

*Idem ad Ellena Copciich
Giapircovich di terre a Turiaci*

Richiesti con humiltà da Elena figlia d' Vsein Copcijch, fù già Turca da' signo hora per gratia del Sig(n)ore fatta Christiana di concedere alla medesima un' inuestitura in 25 Campi Padouano di terra di nouo acquisto, posta nell' ampliss(i)ma Campagna di Cettina, in luoco detto Turriaci ou'era solito il di lei Padre hauer di uere possessioni, con obbligo di coltiuare i beni, che le fossero concessi, già ch' è passata à marito con Nicolo Giapircouich da' Vraghizza, e corrispondere quel dritto à Sua Serenità, che sarà agl' altri Inuestiti limitato. Noi pero fatto uff. All' istanza, ch' è conveniente, et al merito d' esser passata alla nostra religione; con oggetto anco di render fruttifere le terre di nouo acquisto, habbiamo con l'acetta del Generalato nostro inuestiti la stessa, e di lei figli, e discendenti legittimi Inuestiti in infinitum nelli sudetti 25 Campi di Terreno posti nelle pertinenze sudette, dà esser estratti per mano del Pubblico Agrimensore, e di quelli ad altri in disposti per goderli usufruttuare, con espressa conditione però di corrispondere quella Donata, ò dritto, ch' ad altri inuestiti sarà imposto, e correndo per le anni di contribuire esso Canone, sia, e s' intenda decaduta da ogni beneficio. Non possa, nè essa, nè gl' heredi suoi dispor in alcuna forma d' essi beni in altri, in parti(cola)re sudditi estesi, mà

Dodjela zemlje Jeleni Kopčić

Isto Jeleni Kopčić Japirković o zemlji u Turjacima

Na poniznu zamolbu Jelene, kćerke Huseina Kopčića, koja je od rođenja bila Turkinja pa je milošću Božjom postala kršćanka, istoj se dodjeljuje 25 padovanskih kampa zemlje na području nove stečevine, a koja se nalazi na širokom Cetinskom polju u mjestu zvanom Turjaci. Zemlja je prethodno bila u posjedu njezina oca, a ona je preuzima s obvezom da će i dalje nastaviti uzgajati dobra koja su joj dodijeljena, štoviše jer se udala za Nikolu Japirkovića iz Vranjica, te preuzimanjem ovog prava prema vašoj dobroj volji, uz ograničenja koja su u drugim investiturama. Mi ovo činimo jer smatramo prikladnim i kao zahvalu što je prešla na našu vjeru; također uz obvezu da će održavati plodnom zemlju dodijeljenu joj na Novoj stečevini mi sa zahvalnošću pristajemo na dodjelu zemlje navedenoj, kao i njezinoj djeci, odnosno njezinim zakonitim nasljednicima dodjeljujemo u trajni posjed ovih 25 kampa zemljišta smještenih na području nadležnosti ove vlasti, a koje će se izdvojiti i izmjeriti od strane javnog mjernika. Ista se obvezuje da će tu zemlju uživati i koristiti pod navedenim uvjetima i pravima koja vrijede i za druge investiture, te time pridonositi u davanjima, čime se ograničava njezina baština. Ne može, kako ona, tako ni njezini sljednici, na bilo koji način, ustupiti ovu zemlju

⁵ HR-DAZD-1. Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju; Generalni providur Girolamo Cornaro (1686.—1689.), knj. I, list 516 v.

estinta la linea, si devoluano in Serenissima Signoria, non compresi nella presente concessione i prati, e li Parte dà Molino, nè i terreni uignati, ouuero ad' altri disposti à quali riseruiamo raggione Inclinato.

Spalato primo Marzo 1688.

drugima, osobito daljnjim podanicima, ali ako izumre ova njezina linija posjed se vraća ovoj vlasti; ne uključujući u ovu investituru livade, dio mlinice, kao ni vinograde, nego sve ostale posjede koji spadaju u nadležnost ove vlasti.

Split, prvi ožujka 1688. godine

6. Bilješka o sporu oko posjeda
Jelene Kopčić Japirković iz 1703. godine⁶

Giapircouich

Ellena Giapircovich per le terre comassate

Atese le giuste istanze di Nicolò Giapircouich, la di cui moglie Elena Turca fatta Christiana fù del 1688 inuestita in campi uinti cinque di terra posta à Turijaci in Cetina, e posseduta dà suoi antenati, la qual terra gli fù anco perticata dal Pub(b)lico agrimensore Rossi. Com(m)et(tia)mo à Zorzi Budimir, che non debba ingerirsi sotto alcun pretesto in campi cinque in d(et)ta investita compresi, et à Nicolò Tiro che debba corrispondergli la douuta dominicale, come corrispondono gli altri coloni dell' accenata terra. Tanto esequiranno in pena di ducati cento p(er) cadauno applicati alla Camera, et altre ad arbitrio. In quorumq(ue). Verum si quisq(ue) sentendosi aggrauato compariscano, che gli sarà ad' mistrata giustizia. etc.

Spalato li 31. Xemb(r)e 1703.

Japirković

Jelena Japirković za oduzeti zemljišni posjed

U očekivanju pravednih presuda za Nikolu Japirkovića, čijoj je ženi Turkinji Jeleni, postavši kršćankom, 1688. dano u posjed dvadeset i pet kampa u Turjacija u Cetini koje su posjedovali njezini pretci, a tu je zemlju također izmjerio javni mjernik Rossi. Nalažemo Juri Budimiru, da se ni pod kojim izgovorom ne može dirati u pet kampa u navedenoj investituri, kao i Nikoli Tiru koji mora davati dužni dominikal, kao što daju i ostali koloni s naznačenog terena. (Ako se o ovo ogluše) slijedi im kazna od po stotinu dukata svakome; jedan neka plati komori, a drugi sucu. *Kako im bilo.* Ako bi se tko presudom osjećao oštećen, neka na sudu dokaže kako bi mu se dodijelila pravda.

Split, 31. prosinca 1703.

⁶ HR-DAZD-2. Generalni providuri za Dalmaciju i Albaniju; Generalni providur Marin Zane (1702.—1705.), knj. II, list 38v.

Katolički svećenici u banskoj Hrvatskoj na izbornim listama frankovačkih pravaša (1895.—1913.)

Mislav GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 14. ožujka 2012.)
UDK 322(497.5)"1895/1914"
261.7:329(497.5)"1895/1914"

Autor u radu analizira odnos hrvatskoga katoličkog svećenstva prema Čistoj stranci prava (Starčevićевой hrvatskoj stranci prava/Stranci prava) u razdoblju od osnutak stranke 1895. do početka Prvoga svjetskog rata 1914. godine. Pritom su mu za osnovne orijentacijske točke, na temelju kojih je analizirao promjene u tom odnosu, služili saborski izbori održavani u navedenom razdoblju.

Ključne riječi: *banska Hrvatska, pravaštvo, frankovci, Katolička crkva, svećenstvo, saborski izbori*

I.

Početak 20. stoljeća socijalna struktura banske Hrvatske, u kojoj je golemu prevagu imalo ruralno stanovništvo, dopuštala je velik politički utjecaj katoličkom svećenstvu. Mada Katolička crkva u Hrvatskoj nije imala službeno nacionalno-političko stajalište na koje bi obvezivala svoje svećenstvo, nedvojbene simpatije većega dijela svećenstva prema strankama koje su zastupale jugoslavenski nacionalno-politički program bile su uvjetovane težnjom Katoličke crkve za crkvenim jedinstvom s pravoslavnim stanovništvom u jugoistočnoj Europi. U radu je prikazan odnos katoličkog svećenstva prema frankovačkim pravašima, tj. inačicama njihove stranke: Čistoj stranci prava (ČSP)/Starčevićевой hrvatskoj stranci prava (SHSP)/Stranci prava (SP), stranci koja je zastupala ekskluzivno hrvatski nacionalno-politički program, u rasponu od gotovo dva desetljeća. Frankovci su, ne osporavajući vrijednosti katoličkih načela u javnom životu, nastupali u vjersko-kulturnom pogledu kao liberalna politička organizacija otvorena za Hrvate svih vjeroispovijesti koji dijele njezin nacionalno-politički program. Svrha je rada odgovoriti na pitanje u kolikoj se mjeri i zašto posljednjih godina postojanja Austro-Ugarske Monarhije mijenjao odnos između frankovačkih pravaša i katoličkog svećenstva te koje su neposredne posljedice iz toga proizašle.

U hrvatskoj se historiografiji odnosom katoličkog svećenstva prema frankovcima bavilo više autora. Mirjana Gross smatrala je da su frankovci u početku, u

kulturno-vjerskom pogledu, nastupali kao liberalna stranka, a da je njihova »klerikalizacija« nastala pod pritiskom velikoaustrijskog kruga kojem su frankovci i dio katoličkog svećenstva (»klerikalci«), navodno, slijepo služili. Taj je proces dovršen 1910. fuzijom SHSP-a s »klerikalnom« skupinom oko lista *Hrvatstvo*.¹

Jure Krišto u radovima u kojima se bavi Hrvatskim katoličkim pokretom iznosi mišljenje da su frankovci do 1910. u kulturno-vjerskom pogledu nastupali isključivo kao liberalna stranka. Fuzija kršćansko-socijalne grupe oko *Hrvatstva* sa SHSP-om nije se, prema njegovu mišljenju, dogodila pod pritiskom velikoaustrijskog kruga nego je to bila autonomna odluka obiju strana kojom se nastojalo ostvariti vlastite političke interese. Krišto nadalje iznosi da je kršćansko-socijalna skupina oko *Hrvatstva* i prije fuzije bila više pravaška nego katolička politička organizacija.²

Stjepan Matković primjećuje da veći priljev katoličkog svećenstva u frankovačku stranku počinje već 1903., dakle nevezano uz pojavu velikoaustrijskog kruga na političkoj pozornici Monarhije, no taj trend ne dovodi u vezu s početkom frankovačkog prihvaćanja elemenata kršćansko-socijalne ideologije. Matković to prihvaćanje dovodi u vezu s njihovim istodobnim povezivanjem s velikoaustrijskim krugom radi stjecanja snažnog saveznika za ostvarenje vlastitoga nacionalno-političkog programa.³

Mario Strecha u radovima u kojima se bavi kršćansko-socijalnom grupom oko *Hrvatstva* (do 1907.) primjećuje da veći priljev katoličkog svećenstva u frankovačku stranku počinje oko 1903., nakon čega, smatra, počinje borba frankovaca s Hrvatskom strankom prava za naklonost hrvatskoga katoličkog svećenstva, tj. pokušaj osiguravanja političkog uspjeha. Strecha zaključuje da je grupa oko *Hrvatstva* počela djelovati kako bi spriječila okupljanje svećenstva pod frankovačkim okriljem. Ni on ne drži da je skupina oko *Hrvatstva* bila slijepo oruđe velikoaustrijskog kruga nego njihov odnos ocjenjuje kao saveznički.⁴

¹ Mirjana GROSS, »Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), Zagreb, 2/1970., br. 2., 9-75; ISTA, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973., 337-366.

² Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.—1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994., 296-298; ISTI, *Hrvatski katolički pokret (1903.—1945.)*, Glas koncila — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., 48-50, 68-69.

³ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, Zagreb, 2001., 116-123; ISTI, »Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali«, u: *Hrvatski katolički pokret*, ZR, ur. Zlatko Matijević, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., 321-329.

⁴ Mario STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (dalje: RZZHP), Zagreb, 34-36/2004., 101-133; ISTI, »Profiliranje i pozicioniranje skupine oko *Hrvatstva* na sceni banske Hrvatske«, RZZHP, 37/2005., 163-212; ISTI, »Politički katolicizam i politika novog kursa«, 1. dio, RZZHP, 38/2006., 177-226; ISTI, »Politički katolicizam i politika novog kursa. Skupina oko *Hrvatstva* u borbi protiv politike novog kursa u razdoblju vladavine Hrvatsko-srpske koalicije«, RZZHP, 39/2007., 143-195; ISTI, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u Bansknoj Hrvatskoj u predvečerje Prvog svjetskog rata (1904—1910)*, Srednja Europa, Zagreb, 2011.

Uz navedenu literaturu, u radu se osobito koriste onodobni stranački tisak i izvješća lokalnih tijela vlasti o političkoj podobnosti pojedinih svećenika, koji pružaju uvid u evoluciju stajališta pojedinih svećenika prema frankovačkoj stranici i promjenama nastalim u dijelu njezinih kulturno-vjerskih načela.

II.

Koncem 19. stoljeća katolički crkveni vrh u banskoj Hrvatskoj podupirao je Stranku prava i Neodvisnu narodnu stranku, koalirane u Udruženu opoziciju,⁵ koja je od tada postala i svojevrsan nositelj politike Katoličke crkve u Hrvatskoj.⁶ Čistu stanku prava (frankovce) zbog toga je podupirao manji broj svećenika, pa je, primjerice, njezinoj skupštini održanoj uoči saborskih izbora u travnju 1897. nazočilo tek šest svećenika.⁷ Uz ludbreškog župnika Janka Bočkaja, šestinskog župnika Matiju Miletića i pakračkog kapelana Jurja Tomca, prisutni su bili i tadašnji kapelan u Brinju Stipe pl. Vučetić,⁸ upravitelj župe u Otočcu Grga Šob⁹ i žažinski župnik Josip Platnar.¹⁰

Znatniji broj pristaša među katoličkim svećenstvom ČSP je tada imao u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. U Lici su nakon pravaškog raskola 1895. svi pravaški klubovi, osim gospickog, poduprli ČSP. Uz spomenute Šoba i Vučetića, frankovci su tada bili upravitelj župe u Boričevcu Niko Gršković te župnik u Lešću Matija Grünhut.¹¹ Među katoličkim svećenstvom Gorskog kotara kao frankovci se spominju završki župnik Pavao Ožegović, župnik iz Podstene Jurković,¹² župnik u Plešcima Vinko Čadež¹³ te župnik u Hribu Ivan Matejčić.¹⁴ Me-

⁵ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.—1903.*, 81, 84-90, 117.

⁶ M. STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, 110.

⁷ »Domaće viesti«, *Obzor*, Zagreb, 26. travnja 1897.; »Mjestne viesti«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 27. travnja 1897.

⁸ O S. pl. Vučetiću vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 274.

⁹ Frankovac je bio i kasniji župnik u Otočcu, Juraj Ibel. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: PrZV), kut. 680, dok. 1792/1903.

¹⁰ Platnar je do 1895. bio župnik župe Voloder, koja se nalazila u izbornom kotaru Križ, čiji je zastupnik od 1884. pa neprekidno do smrti bio Josip Frank. Za razliku od Platnara ostalo je svećenstvo s područja toga izbornog kotara, nakon pravaškog raskola 1895., poduprlo matičnu Stranku prava. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 266-269.

¹¹ *Isto*, 272-276.

¹² *Isto*, 92.

¹³ *Isto*, 288.

¹⁴ »Izborna gibanje«, *Hrvatsko pravo*, 17. svibnja 1897. Ivan Matejčić je nakon izbora izgubio župu u Hribu te se 1899. natjecao za župnika u Lokvama. No, veliki župan Modruško-riječke županije Vladimir Nikolić spriječio je njegovo imenovanje, ocijenivši ga u izvješću Predsjedništvu zemaljske vlade kao »fanatičnog« pristašu ČSP-a. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 1286/1899. Naposljetku je imenovan župnikom u Liču. HDA, *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1907. godinu*, Zagreb, 1907.

đu svećenstvom Hrvatskoga primorja frankovci su bili profesor na senjskom sjemeništu Niko Veljačić, upravitelj župe u Triblju Franjo Jaričević,¹⁵ upravitelj župe u Lukovu Šugarju Stjepan Domines¹⁶ te upravitelj župe u Krivom putu Matija Polić.¹⁷ U ostalim dijelovima banske Hrvatske svećenstvo je većinom pristajalo uz stranke Udružene opozicije, a manjim dijelom uz režimsku Narodnu stranku.¹⁸

Na izborima održanima 1897. od 13 frankovačkih kandidata u 17 izbornih kotara njih petorica (38%) bili su svećenici: župnik Janko Bočkaj, profesor Niko Veljačić, kapelan Juraj Tomac, župnik Matija Miletić i upravitelj župe Niko Gršković.¹⁹ Uvrštenjem relativno mnogo svećenika na frankovačku izbornu listu 1897. trebalo je pokazati da stranka nije protuvjerski nastrojena, kako su u predizbornom natjecanju tvrdili pristaše Udružene opozicije.²⁰ Tako je npr. sveće-

¹⁵ »Priposlano«, *Hrvatsko pravo*, 8. lipnja 1897. Franjo Jaričević je tijekom tih izbora u izbornom kotaru Selce agitirao za kandidata Udružene opozicije Bogoslava Mažuranića. Kako je tom prigodom, prema sudu kotarskog predstojnika u Novom, prevršio svaku mjeru, prijavljen je senjskom ordinarijatu. HDA, PrZV, kut. 525, dok. 2560./1897. Ubrzo nakon izbora Jaričević je privremeno umirovljen, ali ga je senjski ordinarijat 1899. kandidirao za župnika župe Sveti Jakov-Šiljevica, no hrvatska vlada njegovu kandidaturu zbog »politički nekorektnog ponašanja« nije prihvatila. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 1237/1899. Naposljetku je postavljen za župnika u Selcima. HDA, *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1907. godinu*.

¹⁶ Nakon izbora Stjepan Domines se na preporuku senjskog ordinarijata natjecao za župnika u Kukuljanovu. U isto vrijeme natjecao se i za župnika u Ličkom Osiku. Međutim, veliki župan Ličko-krbavske županije, Bude Budisavljević, u izvješću Predsjedništvu zemaljske vlade ocijenio ga je kao »neobuzdano žestokog i zasukanog pristašu stranke prava čiste« te mu je uskratio potporu za imenovanje na čelo navedenih župa. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 2378/1898. Domines je imenovan upraviteljem župe u Lovincu te se 1899., uz Franju Jaričevića, bezuspješno natjecao za župnika u župi Sveti Jakov-Šiljevica. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 1237/1899. Kasnije je postao župnikom u Lovincu. HDA, *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1907. godinu*.

¹⁷ Nakon izbora Matija Polić je imenovan upraviteljem župe Sveti Jakov-Šiljevica, s kojeg položaja se 1899., uz Franju Jaričevića i Stjepana Dominesa, kandidirao za župnika te župe. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 1237/1899. Polić se istodobno, uz Ivana Matejčića, natjecao i za župnika u Lokvama. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 1286/1899. U oba je slučaja kao pristaša ČSP-a ocijenjen kao politički neprihvatljiv kandidat. Naposljetku je imenovan župnikom u Vališselu. HDA, *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1907. godinu*.

¹⁸ U izvještaju velikog župana Virovitičke županije Predsjedništvu zemaljske vlade, poslanom nakon saborskih izbora 1897., na području njegove županije spominje se obzoraško svećenstvo, kojem pripadaju župnici Đakovačke biskupije te domovinaško, uz koje uglavnom pristaju župnici Zagrebačke biskupije. Uz njih spominju se još samo župnici simpatizeri Narodne stranke. HDA, PrZV, kut. 526, dok. 3093/1897. U istodobnim izvješćima iz Bjelovarsko-križevačke županije, spominje se samo svećenstvo koje pripada Udruženoj opoziciji te svećenstvo koje simpatizira s Narodnom strankom. HDA, PrZV, kut. 526, 3145/1897. i 7141/1897. U popisu službenih i uglednijih osoba koje su 1897. glasovale za kandidata Udružene opozicije iz Varaždinske županije, svećenstvo je mahom, uz rijetke iznimke onih koji su glasovali za kandidata Narodne stranke, pristajalo uz Udruženu opoziciju. HDA, PrZV, kut. 526, 3820/1897.

¹⁹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 78-79.

²⁰ *Isto*, 286-287.

nik J. Tomac na izornoj skupštini ČSP-a u travnju 1897. izjavio da frankovačka stranka nije protuvjerska te da se, što je posebno istaknuo, protivi uvođenju civilnog braka u bansku Hrvatsku. Tako je nastojao otupiti oštricu optužbi stranaka Udružene opozicije koje su tvrdile upravo suprotno.²¹ Ono što je ČSP u pitanju vjere i religije razlikovalo od stranaka Udružene opozicije bilo je, prema Tomčevu mišljenju, samo to što nije bio isključivo katolička stranka nego je bio otvoren i prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica koji su dijelili ista nacionalno-politička stajališta.²²

III.

Na saborskim izborima održanima 1901., od četvorice kandidata koje su frankovci samostalno kandidirali nije bilo nijednog svećenika.²³ Ti su se izbori međutim održavali u vrijeme kada su se gospički pravaši počeli odvajati od matične Stranke prava i približavati frankovcima.²⁴ Zbog toga je »odbor ličkih pravaša«,²⁵ koji je za te izbore okupio ličke (i primorske) frankovce i domovinaše, u šest kotara (Gospiću, Karlobagu, Perušiću, Otočcu, Senju i Udbini) istaknuo kandidate koji se nisu našli na kandidacijskoj listi nijedne pravaške stranke.²⁶ Svrha je bila, prema riječima tamošnjih pravaša, objema pravaškim strankama pružiti primjer pravaške sloge.²⁷ Od tih kandidata dvojica su bili frankovački svećenici. Profesor N. Veljačić kandidiran je u Senju,²⁸ a tadašnji upravitelj župe u Starigradu, S. pl. Vučetić, u Udbini.²⁹

²¹ *Isto*, 84-85.

²² »Skupština Čiste stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 26. travnja 1897.

²³ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 137-141.

²⁴ Jerko PAVELIĆ, »Mojim prijateljem«, *Hrvat*, Gospić, 25. travnja 1901. Novoizabrani urednik lista *Hrvat*, učitelj J. Pavelić, predstavljajući se čitateljima izjavio je da je pristaša Stranke prava, ali da ne podupire njezino uže povezivanje s obzorašima, za koje je ustvrdio da su »nagodbenjaci«. Osim toga, istaknuo je da srpstvo u Hrvatskoj smatra vjerskim a ne narodnosnim fenomenom te je kritizirao »one mlitave Hrvate« koji za volju hrvatsko-srpske sloge priznaju postojanje Srba u Hrvatskoj.

²⁵ »Izbori u Lici«, *Hrvat*, 1. studenoga 1901.

²⁶ Domovinaši su uoči izbora dobili brzojavku iz Gospića, u kojoj se navodi da je »ovdašnji odbor stranke prava« postavio kandidate za Gospić, Karlobag, Perušić i Otočac. »Izborni poslovi«, *Obzor*, 4. studenoga 1901. Mada je bila riječ o domovinaškim kandidatima, oni nisu bili uvršteni u završni popis kandidata Udružene opozicije. »Kandidati združene hrvatske opozicije«, *Obzor*, 5. studenoga 1901. Taj odbor ličkih pravaša naknadno je u senjskom i udbinskom izbornom kotaru kandidirao i dvojicu navedenih frankovaca. *Hrvatsko pravo* o tomu nije donijelo nikakvu vijest.

²⁷ »Izbori u Otočcu«, *Hrvat*, 1. prosinca 1901.

²⁸ »Izbori u Senju«, *Hrvat*, 1. prosinca 1901. U izvješću senjskoga kotarskog predstojnika Predsjedništvu zemaljske vlade navodi se da je Veljačić imenovan »u ime oporbe čiste stranke prava«. Kandidirali su ga senjski frankovci Josip Geržanić, Vid Ciganović, Ivan Matejčić, Petar pl. Vukelić, Ivan Novak, Drago Vlahović, Mate Rukavina, Josip Vukelić, Šime Vidmar i Vjekoslav Rogić. HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisnici o izborima narodnih zastupnika 1901.—1910., dok. 4351/1901.

²⁹ »Izbori u Udbini«, *Hrvat*, 1. prosinca 1901.; HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisnici o izborima narodnih zastupnika 1901.—1910., dok. 7192/1901.

Frankovački pravaši bili su tada još uvijek u sukobu s katoličkim episkopatom u banskoj Hrvatskoj te su se protivili osnivanju crkvenih financijskih i gospodarskih institucija, koje su postajale politička uporišta Udružene opozicije, kasnije Hrvatske stranke prava.³⁰ Tu je prvenstveno riječ o Hrvatskoj poljodjelskoj banci, osnovanoj kapitalom katoličkog svećenstva, kao središnjoj novčarskoj instituciji za financiranje štedno-kreditnih seljačkih zadruga u Hrvatskoj, koje su se uglavnom nalazile pod nadzorom mjesnih župnika.³¹ Nasuprot štedno-kreditnim zadrugama, koje su bile podružnice Hrvatske poljodjelske banke, frankovci su podupirali osnutak konkurentskih štedno-kreditnih zadruga u Hrvatskoj,³² koje su bile ili neposredne podružnice Ugarske središnje vjeresijske udruge u Budimpešti ili podružnice njezina zastupnika za Hrvatsku, Hrvatskoga dioničkog trgovačkog društva,³³ a koje su u Hrvatskoj bile osnivane na preporuku bana Khuena-Héderváryja te pod nadzorom njegovog režima.³⁴

IV.

Nakon 1901. od stranaka Udružene opozicije, kasnije Hrvatske stranke prava (HSP),³⁵ koje su pod utjecajem Napredne omladine uz srbofilska počele usvajati i liberalna, protukatolička načela, počeo se distancirati katolički crkveni vrh u

³⁰ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 117.

³¹ Mira KOLAR, »Hrvatska poljodjelska banka i hrvatsko selo (1901.—1946.)«, u: *Hrvatski katolički pokret*, 195-209; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.*, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1960., 27.

³² Sredinom prosinca 1900. u saborskoj raspravi o proračunu za 1901., Josip Frank je svojim »izbornicima i svima u Hrvatskoj« savjetovao da se učlanjuju u podružnice Ugarske središnje vjeresijske udruge, uvjeren da se posredstvom tih podružnica hrvatskom narodu vraća dio prihoda koji je na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe odlazio u Budimpeštu. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (dalje: *Stenografski zapisnici*), petogodište 1897.—1902., sv. IV., dio II., 1478-1479.

³³ Ugarska središnja vjeresijska udruga osnovana je na temelju zakonskog članka XXIII. iz 1898. godine. Iste je godine njezin zastupnik za Hrvatsku postalo Hrvatsko dioničko trgovačko društvo u Zagrebu. HDA, PrZV, kut. 565, dok. 5520/1898. Kasnije se na području banske Hrvatske krenulo s osnivanjem vjeresijskih udruga, koje su bile pod vodstvom Hrvatskoga dioničkog trgovačkog društva. No, Ugarska središnja vjeresijska udruga istodobno je na području Virovitičke županije započela s osnivanjem vjeresijskih udruga mimo Hrvatskoga trgovačkog društva te su se one nalazile pod njezinim neposrednim vodstvom. HDA, PrZV, kut. 613, dok. 1530/1900.

³⁴ *Stenografski zapisnici*, petogodište 1906.—1911., sv. II., dio I., 134-141. U upravnom odboru Hrvatskoga trgovačkog društva uglavnom su se nalazili hrvatski odvjetnici, veletrgovci i industrijalci iz Zagreba i Karlovca, politički vezani uz mađaronski režim: Mavro Steiner, Dragutin Mondecar, Alexander Fröhlich, Dragutin Benak, P. Benedik, Aleksandar Berndorfer, Vatroslav Farkaš, Edmund Friedfeld, H. Kramer, Eduard Prister i Vilim Reiner. U nadzornom su odboru bili: Samuel David Alexander, Ladislav Krajač, Dušan Sliepčević i Milan Stern-Zvijezdić. HDA, PrZV, kut. 565, dok. 5520/1898. O većini navedenih gospodarstvenika opširnije vidi: Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, 2. izdanje, Leykam international, Zagreb, 2007.

³⁵ Hrvatska stranka prava osnovana je u siječnju 1903. fuzijom matične Stranke prava, Neodvisne narodne stranke, Hrvatske radničke zajednice i Napredne omladine.

banskoj Hrvatskoj te dio nižega svećenstva. Dio svećenstva, pravaškoga političkog uvjerenja, počeo je prilaziti frankovcima.³⁶ Tijekom 1903. vođeni su pregovori između ČSP-a i HSP-a o stranačkom udruživanju. Usporedno s pregovorima o fuziji cjelokupna je hrvatska oporba organizirala masovne demonstracije tražeći hrvatsku financijsku neovisnost o Ugarskoj. Srpska se oporba u banskoj Hrvatskoj uključila u demonstracije tek koncem 1903., nakon što je HSP, pod pritiskom iz obzoraških i naprednjačkih redova, prihvatio politiku hrvatsko-srpske sloge i odbio fuziju s frankovcima.³⁷

U kontekstu pregovora o hrvatskoj oporbenoj fuziji, u ožujku 1903. spojili su se domovinaški list *Hrvatska* i frankovačko *Hrvatsko pravo*. Prema svjedočanstvu tadašnjeg frankovca, a kasnijeg milinovca, Ivana Peršića »čitanjem *Hrvatskog prava* već za par mjeseci domovinaški Savli postadoše frankovački Pavli«, u čemu su se navodno osobito isticali župnici-političari, koji su počeli objavljivati članke u *Hrvatskom pravu*. Prema Peršiću ta je okolnost pripomogla frankovačkom prodoru u Zagorje i pobjedi nad protukandidatom iz HSP-a na dopunskim izborima za kotar Zlatar, održanima u ljeto 1903. godine.³⁸

Peršićevu tvrdnju da je svećenstvo zlatarskog kotara odigralo presudnu ulogu u pobjedi frankovca Eugena Kumičića na tim izborima preuzela je i hrvatska historiografija.³⁹ Onodobni izvori međutim upućuju na to da katoličko svećenstvo još uvijek nije bilo politička snaga na koju su se frankovci mogli sa sigurnošću osloniti. Naime, Eugenu Kumičiću su u srpnju 1903., kao zajedničkom kandidatu hrvatske oporbe, kandidaturu ponudili izbornici zlatarskog kotara među kojima su se nalazili i brojni mjesni župnici.⁴⁰ No, ubrzo je jedno krilo HSP-a, okupljeno oko *Obzora*, koje nije podupiralo fuziju s frankovcima, u Zlataru kandidiralo Jurja baruna Rukavinu te se većina tamošnjeg svećenstva udaljuje od Kumičića.⁴¹

Nakon Kumičićeve izborne pobjede frankovci su najprije zahvalili »uzornim izbornicima«, a zatim svojem agitatoru u zlatarskom kotaru, Franji pl. Pisačiću i njegovoj obitelji te predsjedniku HSP-a Šandoru Bresztyenszkom, koji se zauzimao za fuziju s frankovcima te je podupro Kumičićevu kandidaturu.⁴² Zahvalnost

³⁶ M. STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, 111-113.

³⁷ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 163-187.

³⁸ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. S. Matković, Državni arhiv u Zagrebu — Dom i svijet — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 141.

³⁹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 184.

⁴⁰ Riječ je o S. Mihiniću, župniku u Zlataru, Antunu Debeljaku, župniku u Hrašćini, A. Gladkom, župniku u Bedekovčini i Josipu Antolkoviću, župniku u Orehovici. »Kandidatura u zlatarskom kotaru«, *Hrvatsko pravo*, 29. srpnja 1903.

⁴¹ »Izborni pokret u Zlataru«, *Hrvatsko pravo*, 25. kolovoza 1903. U listu se tvrdilo da su prema *Obzorovu* naputku Kumičića prestali podupirati »čak i oni župnici, koji su zadali čvrstu riječ i tvrdu vjeru Kumičiću, pače koji su ga narodu i izbornikom predstavili i silno slavili«.

⁴² »Pobjeda u Zlataru«, *Hrvatsko pravo*, 26. kolovoza 1903. O dopunskim izborima u Zlataru vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 182-183.

lokalnom svećenstvu tom je prigodom izostala. Među rijetkim svećenicima zlatarskog kotara, koji su ipak glasovali za Eugena Kumičića, nalazili su se župnik u Bedekovčini Antun Gladki⁴³ i zlatarski župnik Stjepan Mihinić,⁴⁴ koji je potom, u srpnju 1904., izabran u izvršni odbor SHSP-a, kako se ČSP od tada nazivao.⁴⁵

Koncem 1903., nakon što je HSP prihvatio politiku hrvatsko-srpske sloge i konačno odbio fuziju s ČSP-om, među frankovcima se nalazio mali dio bivših domovinaških svećenika. Jedan od njih bio je župnik u Bisagu u novomarforskom kotaru, Ivan Fuček.⁴⁶ Doduše, prosvjed protiv isključenja frankovaca iz jedinstvene stranke potpisivali su mnogi svećenici, ali je veći dio njih i nakon toga ostajao uz HSP. Primjer je župnik u Beli u ivanečkom kotaru, Jure Čvek, koji je zbog isključenja frankovaca iz jedinstvene pravaške stranke istupio iz središnjeg odbora HSP-a,⁴⁷ nakon čega je u *Obzoru* obilježen kao pristaša ČSP-a.⁴⁸ Nedugo potom međutim župnik Čvek se na dopunskim izborima u biškupčkom kotaru, održanima u prosincu 1904., istaknuo kao »najbjesniji« agitator za kandidata HSP-a varaždinskog odvjetnika Peru Magdića i protivnik frankovačkog kandidata župnika J. Tomca.⁴⁹ U istom kontekstu valja istaknuti stajalište župnika u Visokom u novomarforskom kotaru, Josipa Hadrovića,⁵⁰ koji razlog propasti pravaške fuzije nije vidio u nepremostivim ideološkim razlikama dviju pravaških stranaka nego u osobnim razmircama frankovaca i naprednjaka, koje je za ljubav stranačkog jedinstva bilo moguće nadići.⁵¹

Prosvjede zbog odbijanja fuzije s ČSP-om potpisivalo je svećenstvo i iz drugih dijelova banske Hrvatske. Primjerice, prosvjedima se pridružilo svećenstvo

⁴³ HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisnici o izborima narodnih zastupnika 1901.—1910., dok. 69736./1903.

⁴⁴ »Brzobjavne čestitke«, *Hrvatsko pravo*, 29. kolovoza 1903. Uz Mihinića i frankovačke svećenike J. Bočkaja i S. pl. Vučetića, frankovcima su tom prilikom čestitali i bivši domovinaši grubišnopoljski župnik Ivan Nepomuk Jemeršić i kapelan u Ladislavu Josip Posilović. Posebne čestitke uputio je Vinko Margan, župnik iz Gerova.

⁴⁵ »Zaključci jednoglasno prihvaćeni na glavnoj skupštini Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 18. srpnja 1904.

⁴⁶ Prosvjedujući protiv odbijanja HSP-a da se fuzionira s ČSP-om, župnik Fuček je zaprijetio: »Neka nas (frankovce, op. a.) pozovu slavosrbi na skupštinu, pak ćemo im pokazati realističan rad«. Ivan FUČEK, »Izjave proti odklonu sloge«, *Hrvatsko pravo*, 26. listopada 1903. U studenom 1904. Fuček je izjavio da se on, kao i drugi bivši domovinaši, stupanjem u SHSP uvjerio u vrijednost, sposobnost i poštenost J. Franka. »Konferencija Starčevićeve stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 18. studenoga 1904.

⁴⁷ Jure ČVEK, »Izjave proti odklonu sloge«, *Hrvatsko pravo*, 23. listopada 1903.

⁴⁸ »Varaždinska izjava«, *Obzor*, 22. listopada 1903.

⁴⁹ »Izborna gibanje u Biškupcu«, *Hrvatsko pravo*, 30. studenoga 1904.

⁵⁰ J. Hadrović se kasnije pridružio milincima odnosno Starčevićевой stranci prava. »Prosvjed«, *Hrvatska sloboda*, Zagreb, 26. listopada 1910.

⁵¹ Josip HADROVIĆ, »K položaju u hrvatskoj oporbi«, *Hrvatsko pravo*, 28. listopada 1903.

koprivničkog dekanata, no ono je izjavilo da se privremeno neće opredjeljivati ni za HSP nit za ČSP, ne želeći dodatno pojačavati razdor i otežati još uvijek moguće stranačko udruživanje.⁵² Među potpisnicima izjava našli su se stari frankovac, ludbreški župnik J. Bočkaj, zatim domovinaš, župnik u Velikom Bukovcu, Milan Strahinšćak, koji je i nakon toga ostao pristaša HSP-a⁵³ i bivši pristaša Narodne stranke, župnik u Bregima, Stjepan Strunjak, koji je svoje namještenje mogao zahvaliti tome što je ranije bio politički suzdržan i što je uoči imenovanja za župnika (1899.) vlastima obećao biti pristaša Narodne stranke.⁵⁴

Jedan od potpisnika izjave bio je i domovinaš, ludbreški kapelan Josip Posilović. U dopisu *Hrvatskom pravu* iz prosinca 1903. predstavio se kao pristaša HSP-a, koji se međutim ne može složiti s politikom stranke glede priznanja postojanja srpskog naroda u Hrvatskoj. Prema njegovu mišljenju, fuzija pravaša bila je onemogućena politikom hrvatsko-srpske sloge, koju je HSP prihvatio, a ČSP otklonio.⁵⁵ Posilović je ubrzo istupio iz HSP-a i u srpnju 1904. ušao u izvršni odbor SHSP-a.⁵⁶

V.

Do sredine 1904. frankovcima su pristupili mnogi bivši domovinaši. Glavna skupština SHSP-a, održana u srpnju 1904., predstavljena je u frankovačkom tisku kao manifestacija ostvarenja pravaškog jedinstva.⁵⁷ Među novopridošlim članovima još uvijek se nalazio malen broj katoličkih svećenika. Uz staro frankovačko svećenstvo i spomenute bivše domovinaše, župnike S. Mihinića i Josipa Posilovića, koji su u srpnju 1904. ušli i u izvršni odbor SHSP-a, skupštini su nazočili još samo župnik Pod Kostelom kraj Pregrade Josip Bačić i krašički župnik Stjepan Huzek.⁵⁸

⁵² »Izjava«, *Obzor*, 28. listopada 1903.

⁵³ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, Zagreb, 1. svibnja 1906.

⁵⁴ S. MATKOVIĆ, »Saborski izbori 1897. u koprivničkom i novigradskom kotaru«, *RZZHP*, 30/1997., 162-163.

⁵⁵ Josip POSILOVIĆ, »Prijateljska rieč«, *Hrvatsko pravo*, 1. prosinca 1903.

⁵⁶ »Zaključci jednoglasno prihvaćeni na glavnoj skupštini Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 18. srpnja 1904.

⁵⁷ Primjerice, na skupštinu je došao velik dio brodskih pravaša, bivših domovinaša, pod vodstvom Stjepana Benčevića, koji je potom izabran i u izvršni odbor frankovačke stranke. Skupu je nazočio i izaslanik gospičkih pravaša, urednik lista *Hrvat*, Dragutin Smojver, a skup su brzobjavno pozdravili i vođe gospičkih pravaša J. Pavelić i Marko Došen. »Glavna skupština Starčevićeve hrvatske stranke prava« i »Dva dana ili manifestacija pravaške misli«, *Hrvatsko pravo*, 18. srpnja 1904. Već na dopunskim izborima za kotar Perušić, koji su održani koncem 1905., gospički župnik Franjo Canjuga kandidiran je na listi SHSP-a. Rudolf HORVAT, *Lika i Krbava*, pretisak, Savez hrvatskih ličkih klubova »Vila Velebita«, Zagreb, 1993., 108. Na sljedećim redovnim izborima, održanima 1906., i drugi su gospički pravaši kandidirani na frankovačkoj listi. »Kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 1. svibnja 1906.

⁵⁸ Huzek se 1901. kandidirao na listi Udružene opozicije. Bio je jedan od svećenika iz jastrebarskog i draganičkog kotara koji su koncem 1903. izglasali nepovjerenje središnjem odboru HSP-a zbog

Znatno više župnika brzojavno je pozdravilo skupštinu, što svjedoči o njihovim simpatijama za frankovce, iako im još nisu formalno pristupili. Skupštinu je, između ostalih, na taj način pozdravio glogovnički župnik Fran Novak, koji se ispričao zbog nedolaska i poželio da skupština bude na ponos »našoj« stranci.⁵⁹ Novak je prije bio domovinaš,⁶⁰ kandidat Udružene opozicije na izborima održanim 1901.⁶¹ te se prigodom osnivanja Hrvatske poljodjelske banke isticao kao njezin agitator u križevačkom kotaru.⁶² Mada koncem 1903. nije naveden kao potpisnik brojnih prosvjeda protiv odbijanja HSP-a da se fuzionira s frankovcima, Novak je i nakon toga nastavio objavljivati članke u *Hrvatskom pravu*,⁶³ što svjedoči da je već tada postao frankovački pristaša. U SHSP je konačno ušao neposredno uoči izbora održanih 1906., kada je kandidiran na stranačkoj listi. Naime, na tim je izborima i HSP podupro njegovu kandidaturu u Križevcima, tvrdeći da on istupa kao samostalni kandidat cjelokupnoga »oporbenog građanstva« te da se pri kandidaturi obvezao kako se »za sada« neće priključiti nijednoj »pravaškoj frakciji« i da će u hrvatskom Saboru raditi na sjedinjenju oporbenih narodnih zastupnika.⁶⁴ Frankovci su te tvrdnje demantirali, tvrdeći da F. Novak nastupa isključivo kao njihov kandidat.⁶⁵

Navedenu skupštinu brzojavno je pozdravio i upravitelj župe u Lipovcu Mihovil Meštrović.⁶⁶ Meštrović je nekoć bio domovinaš, koji se 1901. kandidirao na listi Udružene opozicije za kotar Bošnjaci,⁶⁷ a tijekom 1903. podupirao je fuziju

njegove odluke da odbija fuziju sa ČSP-om. (Prosvjed su još potpisali: Ante Vivodić, župnik u Kamanju, Gabrijel Grandavec, ozaljski župnik, Ivan Gluhak, župnik u Sveticama, M. Lovrišak, župnik u Vivodini, vivodinski kapelan Miško Kutnjak i Ante Zmajlović, župnik u Vrhovcu.) Pred izbore održane 1906. kandidiran je na frankovačkoj listi u izbornom kotaru Jastrebarsko, ali je povukao kandidaturu u korist kandidata HSP-a, profesora na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu A. Bauera, koji mu se prethodno obvezao da će u predstojećem saborskom radu djelovati s pravaškog stajališta. Na sljedećim izborima, održanima 1908., Huzek se u istom kotaru kandidirao na frankovačkoj listi. »Kandidati združene hrvatske opozicije«, *Obzor*, 5. studenoga 1901.; »Izjave proti odklonu sloge«, *Hrvatsko pravo*, 10. studenoga 1903.; »Kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatstvo*, 24. travnja 1906.; »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 30. travnja 1906.; »Dru. Baueru izmiče tlo«, *Hrvatsko pravo*, 4. veljače 1908.; »Hrvatski narode!«, *Hrvatsko pravo*, 22. veljače 1908.

⁵⁹ »Brzojavni pozdravi skupštini Starčevićanacah«, *Hrvatsko pravo*, 26. srpnja 1904.

⁶⁰ HDA, PrZV, kut. 593, dok. 403/1902.

⁶¹ »Kandidati združene hrvatske opozicije«, *Obzor*, 30. listopada 1901.

⁶² HDA, PrZV, kut. 616, dok. 2293/1901.

⁶³ Fran NOVAK, »Konkordat i župnik Jemeršić u zatvoru«, *Hrvatsko pravo*, 23. studenoga 1903.; »Naši dopisi«, *Hrvatsko pravo*, 1. prosinca 1903.; »Naši dopisi«, *Hrvatsko pravo*, 19. prosinca 1903.

⁶⁴ »Izborni pokret«, *Obzor*, 28. travnja 1906.

⁶⁵ »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 25. travnja 1906.

⁶⁶ »Brzojavni pozdravi skupštini Starčevićanacah«, *Hrvatsko pravo*, 25. srpnja 1904. J. Franku je poslao brzojav sljedećeg sadržaja: »Štujuć Vaš rad duhom s Vama«.

⁶⁷ »Kandidati združene hrvatske opozicije«, *Obzor*, 5. studenoga 1901.

HSP-a s frankovcima.⁶⁸ No, mjesec dana nakon skupštine, u kolovozu 1904., nastupio je kao kandidat HSP-a na dopunskim izborima za kotar Ilok.⁶⁹ Za sljedeće redovite izbore, održane 1906., nije se kandidirao, ali je uoči izbora izbornicima preporučio glasovati za SHSP.⁷⁰ Nekoliko mjeseci poslije, u rujnu 1906., sudjelovao je na skupštini SHSP-a na kojoj je predložio pokretanje frankovačkog lista na ćirilici namijenjenog hrvatskom pravoslavnom stanovništvu.⁷¹ Na izborima 1908. kandidiran je na izbornoj listi SHSP-a za kotar Bošnjaci.⁷²

Skupštinu je brzojavno pozdravio i župnik iz Vrblja kod Nove Gradiške Stjepan Šalić.⁷³

Među svećenicima koji su u srpnju 1904. izrazili potporu SHSP-u nije bilo domovinaša, grubišnopoljskog župnika I. N. Jemeršića, koji je nekoliko mjeseci prije pušten iz zatvora, gdje je bio zbog raspačavanja protumađaronskih proglašenja, koje su 1903., tijekom narodnog pokreta iz Ljubljane u Hrvatsku slali izbjegli prvaci Napredne omladine.⁷⁴ Jemeršić je već koncem 1903. napustio HSP, no nije se odmah pridružio frankovcima.⁷⁵ Na izborima održanima 1906. kandidirao se samostalno u virovitičkom kotaru, pri čemu je, kako je rekao, njegov glavni motiv bio oteti taj kotar iz mađaronskih ruku. Tom je prigodom pokušao sklopiti izborni savez i s dijelom lokalnih Srba, a uz frankovce, njegovu je kandidaturu podupro i HSP.⁷⁶ Nakon neuspjeha na izborima župnik Jemeršić se u listopadu 1906. konačno priključio SHSP-u te je na izborima 1908. kandidiran na njegovoj stranačkoj listi.⁷⁷

U govoru održanom na domjenku organiziranom u povodu održavanja konstituirajuće skupštine SHSP-a J. Tomac se požalio što je skupština zakazana u nedjelju, »kada je svećenstvo zaokupljeno duhovnim poslovima«, te je uvjeravao prisutne da bi u suprotnom bilo nazočno barem stotinjak svećenika. U pozivu

⁶⁸ »Skupština Čiste stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 14. listopada 1903.

⁶⁹ HDA, PrZV, kut. 663, dok. 3416 i 3489/1904.

⁷⁰ »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 23. travnja 1906.

⁷¹ »Konferencija Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatstvo*, 20. rujna 1906.

⁷² »Hrvatski narode«, *Hrvatsko pravo*, 22. veljače 1908.

⁷³ Šalić je kao kapelan službovao u velikogoričkom kotaru, u doba kada je tamošnje svećenstvo mahom poduprlo stranke Udružene opozicije. Na izborima održanima 1906. kandidiran je na frankovačkoj listi za kotar Nova Gradiška. »Izborni pokret«, *Obzor*, 30. siječnja 1908.; »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1906.; »Kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 1. svibnja 1906.

⁷⁴ Franjo FRNTIĆ i Vjenceslav HEROUT, *Vila bilogorska*, Ogranak Matice hrvatske Grubišno Polje, Grubišno Polje, 1995., 105.

⁷⁵ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 291.

⁷⁶ Ivan Nepomuk JEMERŠIĆ, *Moje stanovište — svojim izbornicima u Virovitici i hrvatskom narodu prigodom saborskih izbora 1908.*, Zagreb, 1908., 16-20.

⁷⁷ *Isto*, 29-30.

katoličkom svećenstvu da pristupi SHSP-u Tomac je istaknuo podudarnost pravaških i vjerskih načela. Njegov poziv potaknuo je Frida, frankovca židovske vjere, da izrazi bojazan da bi SHSP u budućem radu iz svojih redova mogla isključiti židove. Frida je pokušao umiriti frankovac Ivo Elegović, koji je istaknuo da SHSP ostaje liberalnom strankom, otvorenom za sve vjeroispovijesti.⁷⁸

Tomčevo uvjerenje o masovnim simpatijama katoličkog svećenstva za SHSP ubrzo se pokazalo neutemeljenim. Sredinom studenoga iste godine održana je konferencija svećenstva SHSP-a koja je trebala potvrditi Tomčevo uvjerenje, no i tada se velika većina pozvanih svećenika — »zatrpanih dužnostima« — ispričala zbog nedolaska.⁷⁹ Prisutno je bilo svega osam župnika, tri upravitelja župe, tri kapelana i jedan vjeroučitelj.⁸⁰ Na konferenciji je frankovačko svećenstvo donijelo nekoliko rezolucija, u kojima je, između ostalog, osuđena srpska nacionalno-politička ideja u Hrvatskoj, a djelovanje SHSP-a legitimirano i s »religiozno-moralnog stanovišta«.⁸¹

Doduše, prigodom novih dopunskih izbora u Zlataru, održanih u rujnu 1904. godine nakon smrti zastupnika Eugena Kumičića, bivšeg predsjednika ČSP-a, svećenstvo tog kotara mahom je glasovalo za novoga frankovačkog kandidata Dragutina pl. Pisačića, kojem je protivnik bio pristaša HSP-a, varaždinski odvjetnik P. Magdić.⁸² Nakon Pisačićeve pobjede, SHSP je zahvalio svećenstvu zlatarskog kotara,⁸³ posebno se veseleći što neki od svećenika koji su glasovali za Pisačića »bijahu prije privrženici Obzorove stranke«.⁸⁴ Potporu zlatarskog svećenstva frankovcima primijetio je i HSP, koji se prisjetio boljih dana kada je katolič-

⁷⁸ »Dva dana ili manifestacija pravaške misli«, *Hrvatsko pravo*, 19. srpnja 1904.

⁷⁹ »Konferencija Starčevićeve stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 18. studenoga 1904.

⁸⁰ »Domaće viesti«, *Hrvatsko pravo*, 26. studenoga 1904. Prisutni su bili već spomenuti I. Fuček, J. Tomac, J. Posilović i Pavao Ožegović. Od novog svećenstva prisutni su bili višnjički župnik Andrija Jambrušić, tounjski župnik Dragutin Šefer, upravitelj voloderske župe Martin Milašinović te kapelan Bubanić. »Konferencija Starčevićeve stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 19. studenoga 1904.; »Konferencija Starčevićeve stranke prava II.«, *Hrvatsko pravo*, 22. studenoga 1904. Župnik A. Jambrušić se 1897. kao domovinaš kandidirao na listi Udružene opozicije. Ivo PERIĆ, *Politička oporba u banskoj Hrvatskoj 1880—1903.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2009., 223-224. Upravitelj župe Milašinović je kao domovinaš svojedobno bio žestoki frankovački protivnik u križkom izboru kotaru. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 118, 269. Župnik D. Šefer je bio jedan od rijetkih svećenika senjskog kotara koji su 1901. glasovali za frankovca N. Veljačića. »Izbori u Senju«, *Hrvat*, 1. prosinca 1901. O Bubaniću, kao ni o identitetu ostalih svećenika koji su sudjelovali na toj konferenciji, nisam našao podatke.

⁸¹ »Rezolucije svećenstva Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 19. studenoga 1904.

⁸² Za Pisačića su glasovali župnik u Konjščini Ubaldo Košiček, župnik u Zlataru S. Mihinić, župnik u Maču Bezuk, župnik u Bedekovčini A. Gladki, mihovljanski župnik Silvestar Turzan, župnik u Zajezdi Vatroslav Cmajšek te župnici i kapelani I. Antolković, F. Cesarec, V. Vidaček i I. Mihelčić. »Izjava«, *Hrvatstvo*, 22. rujna 1904.

⁸³ »Slavlje Starčevićeve misli«, *Hrvatsko pravo*, 9. rujna 1904.

⁸⁴ »Nakon izbora u Zlataru«, *Hrvatsko pravo*, 9. rujna 1904.

ko svećenstvo mahom pristajalo uz Neodvisnu narodnu stranku, zbog čega je, prema pisanju *Obzora*, bilo trn u oku Ante Starčevića. Koliko je potpora svećenstva političkim protivnicima pekla obzoraše, svjedoči njihova prijetnja da će HSP, ako svećenstvo nastavi »privoditi« narod u SHSP, »otuditi narod od svećenstva«, u čemu će imati potporu mađaronske vlade, pa će jedina uzdanica svećenstvu ostati Josip Frank.⁸⁵

Prijetnju *Obzora* ozbiljno je shvatilo svećenstvo biškupečkog kotara, koje je na dopunskim izborima za taj kotar, održanima u prosincu 1904., mahom poduprla Magdića protiv J. Tomca.⁸⁶ Tijekom predizborne kampanje, kojom je dominirala tvrdnja HSP-a da su frankovci sluge mađaronskog režima i »protuklerikalci«, od SHSP-a je otpao član izvršnog odbora, zlatarski župnik Mihinić, koji se nakon Tomčeve pobjede na zborima priklonio tvrdnji obzoraša da su frankovci pobijedili zahvaljujući potpori režima.⁸⁷

VI.

U razdoblju održavanja dvaju navedenih dopunskih izbora, na hrvatskoj političkoj sceni pojavila se nova skupina, koja se umiješala u sukob SHSP-a i HSP-a oko naklonosti katoličkog svećenstva. U proljeće 1904. skupina je katoličkih intelektualaca uz potporu katoličkog episkopata na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Josipom Jurjem Posilovićem pokrenula list *Hrvatstvo*. Osnovali su ga pristaše HSP-a koji se nisu slagali s politikom svoje stranke, ali se nisu definitivno odvojili od nje nego su se nadali da će se pretvoriti u stranku kršćansko-socijalne i pravaške orijentacije. Njihova namjera bila je spriječiti da se pravaši i svećenstvo, koji su se zbog novoga političkog kursa HSP-a distancirali od stranke, okupe oko SHSP-a. Umjesto toga htjeli su ili da HSP odbaci savez s liberalnim i srbofilskim elementima te da kao kršćansko-socijalna stranka postane središtem svepravaškog okupljanja u Hrvatskoj ili da privuku preostalo svećenstvo i konzervativne političare iz HSP-a i tako osnuju novu stranku kršćansko-socijalne i pravaške orijentacije koja bi postupno postala središtem pravaškog okupljanja.⁸⁸

Budući da HSP nije namjeravao napustiti politiku hrvatsko-srpske sloge, čiji je integralan dio bio i vjerski indiferentizam, grupa oko *Hrvatstva* počela se distancirati od HSP-a, što je podrazumijevalo davanje potpore SHSP-u.⁸⁹ Pojačava-

⁸⁵ »Plodovi Hrvatstva«, *Obzor*, 12. rujna 1904.

⁸⁶ Magdića su tom prigodom poduprli župnici i kapelani iz biškupečkog kotara: Tomo Fućkan, J. Čvek, Ivan Čizmak, Ante Švarić, Aleksa Jalšovec, Karlo Zabavnik, Franjo Tompić, Bolto Bažulić, Andrija Jakopanec, Stjepan Kovačić i Tomo Štefanec. »Hrvati! Izbornici biškupečkog kotara!«, *Obzor*, 25. studenoga 1904.

⁸⁷ »Poslie izbora u Biškupcu«, *Hrvatsko pravo*, 10. prosinca 1904.

⁸⁸ M. STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, 117-122; ISTI, »Profiliranje i pozicioniranje skupine oko 'Hrvatstva' na sceni banske Hrvatske«, 188-192.

⁸⁹ M. STRECHA, »Profiliranje i pozicioniranje skupine oko 'Hrvatstva' na sceni banske Hrvatske«, 163-164; J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 215. Na tvrdnje pristaša HSP-a da *Hrvatstvo* napada isklju-

nje sukoba između skupine oko *Hrvatstva* i HSP-a koristilo je namjeri SHSP-a da privuče katoličko svećenstvo i preostale pravaše u svoj tabor. Saveznički odnos skupine oko *Hrvatstva* i SHSP-a održavao se usprkos tome što su se frankovci protivili namjeri stvaranja posebne katoličko-pravaške stranke, za koju su držali da bi oslabila njihovu stranku i dodatno je konfrontirala s katoličkim svećenstvom.⁹⁰ Umjesto toga, ako već ne bi odmah uspjeli privući katoličko svećenstvo u svoje redove, frankovci su predlagali osnutak »katoličkog kluba« u hrvatskom Saboru. Njegovi bi članovi ostali u svojim stranačkim klubovima ali bi na temelju zaključaka »katoličkog kluba« u njima djelovali kao branitelji katoličkih načela. Prijedlog je predviđao da član »katoličkog kluba«, ako njegova vjerska načela dođu u opreku s djelovanjem stranačkog kluba to djelovanje ne podupre ili da istupi iz kluba.⁹¹ Sličan način organiziranja katolika predlagalo je i svećenstvo HSP-a,⁹² što upućuje na postojanje sukoba oko pridobivanja naklonosti katoličkog svećenstva, pri čemu nijednoj stranci nije odgovaralo stvaranje posebne katoličke stranke.

Nakon ulaska HSP-a u Hrvatsko-srpsku koaliciju 1905. grupa oko *Hrvatstva* prestala je računati s postizanjem prevlasti nad HSP-om.⁹³ Umjesto toga okrenula se ostvarenju dominacije nad SHSP-om, koji je tada počeo napuštati liberalna načela i postajao sve prihvatljiviji za skupinu oko *Hrvatstva*.⁹⁴

Kako bi ostvarila političke ciljeve, grupa oko *Hrvatstva* prvenstveno je nastojala ojačati svoj financijski položaj. Budući da je Hrvatska poljodjelska banka ostala pod nadzorom svećenstva, koje je i dalje pristajalo uz HSP, skupina oko *Hrvatstva* osnovala je 1906. vlastitu financijsku instituciju — Katoličku banku.⁹⁵ U predstojećem razdoblju uspjela je preuzeti vodstvo nad kršćansko-socijalnim radništvom okupljenim u Hrvatskoj radničkoj zajednici (HRZ), koja je istupila iz HSP-a. Koncem 1906. HRZ je preustrojen u političku stranku pod nazivom Hrvatska kršćansko socijalna stranka prava (HKSSP), kojoj su na čelo stali pripadnici grupe oko *Hrvatstva*.⁹⁶ Istodobno se ta skupina posredstvom dijela franko-

čivo njihovu stranku a podupire SHSP, uredništvo je lista odgovorilo da ono ne podupire nijednu stranku nego da zastupa pravaška nacionalno-politička načela, kojih se SHSP drži, a HSP više ne. »Plodovi Obzorovi«, *Hrvatstvo*, 13. rujna 1904.; »Naši glavni grijesi«, *Hrvatstvo*, 24. listopada 1904.; »Naš smjer«, *Hrvatstvo*, 26. listopada 1904.

⁹⁰ M. STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, 118-119.

⁹¹ J. TOMAC, »Saborski katolički klub«, *Hrvatstvo*, 6. kolovoza 1904.

⁹² M. STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, 101-102.

⁹³ M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika 'novog kursa'«, 1. dio, 184-191.

⁹⁴ O frankovačkom napuštanju liberalnih načela vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 119.

⁹⁵ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.*, 27.

⁹⁶ Ustrojena su vrhovna tijela stranke — središnji i izvršni odbori — koja nisu bila identična središnjem i izvršnom odboru HRZ-a, koji je nastavio djelovati kao radnička podružnica nove stranke. Predsjednik izvršnog odbora HRZ-a bio je radnik Mijo Gašparac, a tajnik radnik Gabro Lorković. »Eksekutivni i središnji odbor Hrvatske radničke zajednice«, *Glas naroda*, Zagreb, 12. prosinca 1906.

vaca okupljenih oko Mile Starčevića, sklonih suradnji s Koalicijom,⁹⁷ nastojala nametnuti SHSP-u iz kojeg je trebalo eliminirati njegova predsjednika J. Franka, za kojeg se tvrdilo da je jedina smetnja svepravaškom ujedinjenju.⁹⁸

VII.

Uoči saborskih izbora održanih 1906. *Hrvatstvo* je »svojim prijateljima« zabranilo glasovati za Narodnu stranku, Hrvatsku pučku seljačku stranku i stranke Hrvatsko-srpske koalicije, od čega je djelomično izuzelo HSP,⁹⁹ a preporučilo je glasovati za SHSP.¹⁰⁰ Da je ta potpora služila učvršćenju utjecaja skupine oko *Hrvatstva* u SHSP-u vidljivo je iz poziva *Hrvatstva* »prijateljima« da u kotarima u kojima bi se sukobili kandidati SHSP-a i HSP-a jednakih političkih načela i moralnih vrijednosti podupru onog kandidata s kojim bi prethodno uspjeli sklopiti sporazum.¹⁰¹ Tom se pozivu odazvalo katoličko svećenstvo senjskoga kotara, koje je odbijalo poduprijeti kandidaturu senjskog frankovca Drage Vlahovića¹⁰² sve dok nije sa senjskim svećenstvom sklopio sporazum kojim se obvezao u hrvatskom Saboru raditi sporazumno »sa drom. Milom Starčevićem i sa svećenicima pravaši«.¹⁰³

Na izborima 1906. među frankovačkim se kandidatima nalazio velik broj katoličkih svećenika koji su u prethodnom razdoblju pripadali strankama Udruženje opozicije odnosno HSP-u. Od 32 kandidata, koji su se kandidirali u 37 izbornih kotara na listi SHSP-a, njih devetorica ili 28 posto bili su svećenici.¹⁰⁴ Uz već

Predsjednik izvršnog odbora HKSSP-a bio je član grupe oko *Hrvatstva*, svećenik Josip Lončarić, a tajnik odbora svami vođa kršćansko socijalnog radništva Milan Andrić. »Izjava«, *Hrvatstvo*, 4. prosinca 1907.

⁹⁷ I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 165.

⁹⁸ Kršnjavi je bio uvjeren da je iza struje Mile Starčevića, koja je koncem 1906. zaprijetila raskolom u SHSP-u, stajao HKSSP, koji se, prema njegovu mišljenju, spremao izaći na političku pozornicu okupljajući frankovačke disidente pod svojim vodstvom. Iso KRŠNJAVA, *Zapisci — iza kulisa hrvatske politike*, knj. druga, prir. Ivan Krtalić, Mladost, Zagreb, 1986., 469-473, 491. Nasuprot tomu frankovački svećenici F. Novak i J. Tomac smatrali su da je sukobe u stranci izazvala skupina oko *Hrvatstva*, ali da njihova namjera nije bila razbiti stranku nego smijeniti njezino vodstvo kako bi se katoličko svećenstvo okupilo u SHSP-u pod vodstvom M. Starčevića. F. NOVAK, »Periculum in mora«, *Hrvatsko pravo*, 18. listopada 1909.; J. TOMAC, »Za organizaciju svega hrvatskoga čisto-starčevićanskoga svećenstva«, *Hrvatsko pravo*, 23. listopada 1909.

⁹⁹ »Izbori«, *Hrvatstvo*, 23. travnja 1906. Sličnu zabranu uputio je nadbiskup Posilović u okružnici svećenstvu zagrebačke nadbiskupije, u kojoj su kao stranke neprijateljske katoličkom nauku navedene Hrvatska pučka seljačka stranka i Hrvatska pučka napredna stranka. »Nadbiskupova okružnica«, *Obzor*, 28. travnja 1906.

¹⁰⁰ »Još o izborima«, *Hrvatstvo*, 24. travnja 1906.

¹⁰¹ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 26. travnja 1906.

¹⁰² »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 28. travnja 1906.

¹⁰³ »Naši dopisi«, *Hrvatstvo*, 7. svibnja 1906.

¹⁰⁴ »Kandidati Starčevićeve hrvatske stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 1. svibnja 1906.

spomenute župnike F. Novaka, I. Fućeka, J. Tomca, F. Canjugu i S. Šalića te profesora N. Veljačića, na listi su se nalazili župnik u Višnici Andrija Jambrušić,¹⁰⁵ župnik u Jamnici Franjo pl. Kufrin¹⁰⁶ i grobnički župnik Mire Babić.¹⁰⁷ Budući da je Tomac pobijedio u tri izborna kotara (Biškupcu, Novom Marofu i Svetom Ivanu Žabnom) zadržao je mandat u Biškupcu, a u ostala dva kotara održani su dopunski izbori. SHSP je u Novom Marofu kandidirao budućega frankovačkog prvaka, odvjetnika Aleksandra Horvata, a u Svetom Ivanu Žabnom svećenika Karla Bošnjaka,¹⁰⁸ starog frankovca, vjeroučitelja na Realnoj gimnaziji u Zagrebu.¹⁰⁹

Izborni naputci *Hrvatstva* i nadbiskupa Posilovića uvelike su pridonijeli da s izbornih lista HSP-a uoči izbora otpadne niz župnika, koji su se zatim ili kandidirali samostalno, kao u slučaju župnika u Velikom Bukovcu Mihovila Strahinščaka¹¹⁰ i župnika u Ivancu Janka Šašela, ili su se povukli iz izborne utrke, kao što su to učinili župnik u Čagliću Josip Šafran¹¹¹ i župnik u Stražemanu Franjo Marinović.¹¹² Osim toga, od HSP-a su se uoči izbora ogradili i neki njegovi tadašnji agitatori, poput mrkopaljskog župnika Davida Marinića,¹¹³ koji je izjavio

¹⁰⁵ A. Jambrušić bio je kandidat Udružene opozicije u kotaru Ivanec na izborima 1897. godine. I. PERIĆ, *Politička oporba u banskoj Hrvatskoj 1880—1903.*, 223-224. Već koncem 1904. spominje ga se kao jednog od rijetkih frankovačkih svećenika u tom kotaru. »Izbor u Ivancu«, *Obzor*, 14. studenoga 1904.

¹⁰⁶ Kufrin je naveo da je kao domovinaš 1901. glasovao za Udruženu opoziciju, a da se na izborima 1906. našao u redovima SHSP-a jer je »uvidio, da ona jedina nosi sve tradicije stare stranke prava i da je jedina pobornica za sveta hrvatska prava«. »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1906.

¹⁰⁷ O Babiću je u izvještaju županijskih vlasti iz prosinca 1901. navedeno da taj mladi župnik, domovinaš, od 1897. nastupa kao žestok oporbenjak koji vlastima pravi probleme u svim župama u kojima je dotad službovao. HDA, PrZV, kut. 593, dok. 6368/1901.

¹⁰⁸ R. HORVAT, *Slavonija*, knj. I., pretisak, Slavonska naklada Privlačica, Vinkovci, 1992., 68.

¹⁰⁹ S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 322, 328-329; ISTI »BOŠNJAK, Karlo«, u: *Hrvatski katolički pokret*, 796-797.

¹¹⁰ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 1. svibnja 1906. M. Strahinščak se zbog samostalne kandidature u tom kotaru sukobio s frankovačkim kandidatom Pavlom Gašparovićem, koji je tvrdio da mu je Strahinščak prethodno obećao potpuno se povući iz izborne utrke. »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1908.

¹¹¹ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 26. travnja 1906. Unatoč tomu župnik Šafran glasovao je na izborima u pakračkom izbornom kotaru za kandidata Koalicije Bogdana Stojanovića, za kojega je tada glasovao i pakrački župnik, budući frankovac Konrad Cerovski. HDA, PrZV, kut. 774., Izborni zapisnici 1906.—1907., dok. 29901/1906.

¹¹² »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 27. travnja 1906. »Razočaran neuspjesima rezolucije« Marinović je odlučio povući se iz izborne utrke i u svom izbornom kotaru poduprijeti frankovca Ivana Zatluku.

¹¹³ D. Marinić je do 1892. bio kapelan u Mrkoplju; iste godine imenovan je kapelanom u Senju, a ubrzo potom i kapelanom austro-ugarske mornarice u Puli. Župnikom u Mrkoplju imenovan je 1897. pri čemu ga je režim ocijenio kao domovinaša, ali ne i suviše radikalnog oporbenjaka. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 2258/1897. Marinić je 1899. bio jedan od potpisnika nepouzdanice Davidu Starčeviću zbog njegova prelaska iz Stranke prava u ČSP. HDA, PrZV, kut. 527, dok. 788/1899.

da će u delničkom izbornom kotaru ili glasovati za frankovačkog kandidata ili ni za koga¹¹⁴ te odranski župnik Ante Švarić¹¹⁵ i šćitarjevski župnik Stjepan pl. Boričević, koji su u velikogoričkom kotaru odbili poduprijeti kandidata Koalicije, župnika Stjepana Zagorca, a umjesto njega su poduprli frankovca M. Starčevića.¹¹⁶ Izborne naputke skupine oko *Hrvatstva* i nadbiskupa Posilovića odbilo je slijediti svećenstvo klanječskog kotara, koje je mahom poduprlo kandidaturu nekadašnjeg suradnika Frana Supila, sušačkog ljekarnika Cezara Akačića.¹¹⁷

VIII.

Nastojanjem da steknu potporu među katoličkim svećenstvom, mijenjao se odnos frankovaca prema seljačkim štedno-kreditnim zadrugama, koje su bile pod pokroviteljstvom Hrvatske poljodjelske banke. Još u rujnu 1903., kada se spremala fuzija frankovaca s HSP-om, župnik Tomac se uime svoje stranke javno ogradio od nekadašnje potpore štedno-kreditnim zadrugama pod pokroviteljstvom Ugarske središnje vjeresijske udruge, čiju je podružnicu, prema vlastitim riječima, svojedobno htio osnovati i u svojoj župi. Uvjerivši se da takve udruge služe mađaronskom režimu, župnik Tomac je posvjedočio da su »pravi otačbenički novčani zavodi« oni pod pokroviteljstvom Hrvatske poljodjelske banke te je preporučio njihov osnutak.¹¹⁸

Frankovci su nastavili preporučivati štedno-kreditne udruge Hrvatske poljodjelske banke i nakon prekida pregovora o fuziji s HSP-om. Koncem 1903. J. Frank se osobno ogradio od štedno-kreditnih zadruga, podružnica Ugarske središnje vjeresijske udruge,¹¹⁹ da bi početkom 1905. interpelacijom u hrvatskom Saboru zatražio od hrvatske vlade da dopusti državnim službenicima sudjelovati u radu štedno-kreditne zadruge u Grubišnom Polju, koja se nalazila pod pokroviteljstvom Hrvatske poljodjelske banke.¹²⁰ Početkom 1907. frankovci su u hrvatskom Saboru iznijeli prešan prijedlog da hrvatska vlada štedno-kreditnim zadrugama Hrvatske poljodjelske banke da iste pogodnosti kakve su dotad uživa-

¹¹⁴ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 28. travnja 1906.

¹¹⁵ »Izborna borba u Velikoj Gorici«, *Obzor*, 1. svibnja 1906.

¹¹⁶ »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 2. svibnja 1906. A. Švarić i S. pl. Boričević bili su među župnicima u velikogoričkom kotaru koji su na prethodnim zborima za taj kotar poduprli domovinaške kandidate odnosno kandidate HSP-a. Župnika Zagorca navodno su odbili poduprijeti jer je bio potpisnik Riječke rezolucije. »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1906. Važno je primijetiti da je tamošnje svećenstvo radije glasovalo za nesvećenika. Očito je M. Starčević i sa specifično svećeničkog stajališta bio prihvatljiv kandidat.

¹¹⁷ »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1906.; »Izborni pokret«, *Obzor*, 28. travnja 1906.; »Izborni pokret«, *Hrvatstvo*, 30. travnja 1906.

¹¹⁸ J. TOMAC, »Žao mi je naroda«, *Hrvatsko pravo*, 5. rujna 1903.

¹¹⁹ »Domaće viesti«, *Hrvatsko pravo*, 19. studenoga 1903.

¹²⁰ *Govori dra. Josipa Franka u zimskom zasjedanju hrvatskog sabora 1905.*, Prva hrvatska radnička tiskara, Zagreb, 1905., 137-144.

le zadruge Ugarske središnje vjeresijske udruge.¹²¹ U obrazloženju prijedloga J. Frank je još jedanput raskrstio s nekadašnjom potporom štedno-kreditnim zadrugama pod pokroviteljstvom Ugarske središnje vjeresijske udruge, navodeći da je u početku podupirao njihov osnutak jer je imao pouzdane spoznaje da te zadruge posuđuju novac uz niže kamate nego zadruge Hrvatske poljodjelske banke i jer se uvjerio da se posredstvom tih zadruga ne provodi mađarizacija u Hrvatskoj. Frank je tvrdio da je ugarska vlada te zadruge počela zloupotrebljavati u svojem interesu tek kasnije, na što su ga upozorili župnici Tomac i Novak, nakon čega je promijenio stajalište o njima.¹²²

Na novo frankovačko stajalište o zadrugama Hrvatske poljodjelske banke utjecala je činjenica da je dio svećenstva, koje im je od 1903. počelo pristupati, sudjelovalo u upravi tih zadruga. Tako su, primjerice, glogovnički župnik F. Novak,¹²³ grubišnopoljski župnik I. N. Jemeršić,¹²⁴ upravitelj župe u Lipovcu M. Meštrović,¹²⁵ bisaški župnik I. Fuck i jamnički župnik F. pl. Kufirin¹²⁶ bili osnivači i predsjednici hrvatskih seljačkih zadruga u svojim župama.

IX.

U svibnju 1907., nakon poraza struje pod vodstvom M. Starčevića, koja je od konca 1906. uz potporu skupine oko *Hrvatstva* nastojala preuzeti vodstvo u SHSP-u, privremeno su prestali sukobi u stranci. Prema svjedočenju Ise Kršnjačoga Mile Starčević bio je poražen jer se stranački »svjetovnjaci nisu htjeli povjeriti političkom vodstvu isusovaca, a ni hrvatskih dušobrižnika«, a i »svećenici Starčevićeve stranke stali su uz krštenog Židova Franka a protiv Mile Starčevića, unatoč svojim tajnim savjetnicima«. ¹²⁷ Ubrzo poslije kapitulacije milinovačke struje i nestankom mogućnosti da se posredstvom nje nametne novo vodstvo SHSP-u, skupina oko *Hrvatstva* okrenula se frankovačkom radništvu.¹²⁸

Još tijekom 1905. među frankovačko radništvo, okupljeno u Hrvatskoj radničkoj stranci, počeli su se uvlačiti elementi kršćansko-socijalne ideologije, da bi već sljedeće godine urednikom njihova lista — *Hrvatski radnik* — postao kršćanski socijal Ivan Kampuš.¹²⁹ U lipnju 1907., na konferenciji kršćanskosocijal-

¹²¹ *Stenografski zapisnici*, petogodište 1906.—1911., sv. 2., dio 1., 117-125.

¹²² *Isto*, 143-146.

¹²³ *Isto*, 127-129.

¹²⁴ *Govori dra. Josipa Franka u zimskom zasjedanju hrvatskog sabora 1905.*, 140-141.

¹²⁵ »Priposlano«, *Hrvatsko pravo*, 15. veljače 1908.

¹²⁶ HDA, *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1913. godinu*, Zagreb 1913.

¹²⁷ I. KRŠNJAVA, *Zapisci*, 490-491.

¹²⁸ O frankovačkom radništvu vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 226-241.

¹²⁹ Vinko CECIĆ, *Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1957., 117.

nog radništva HRZ-a, donesen je zaključak da je njegovu članstvu dopušteno »sudjelovati u radu onih srodnih stranaka, kojih se rad i načela« ne kose s načelima HKSSP-a.¹³⁰ Tim je zaključkom utrt put fuziji frankovačkoga i kršćansko-socijalnog radništva, što je provedeno u srpnju 1907. godine. Pritom je frankovačko radništvo prihvatilo socijalni dio programa kršćansko-socijalnog radništva i njegovo glasilo *Glas naroda*. Nova radnička organizacija nazvana je Kršćansko-socijalna stranka (K-SS).¹³¹

Hrvatstvo je s oduševljenjem pozdravilo provedenu fuziju radničkih društava.¹³² *Hrvatsko pravo*, glasilo SHSP-a, ni jednom riječju nije komentiralo taj događaj, dok je *Hrvatska*, glasilo HSP-a, fuziju protumačila kao kapitulaciju frankovačkog radništva i SHSP-a.¹³³ Novoj radničkoj organizaciji pristupio je tek manji dio frankovačkog radništva, koje je dotad okupljala Hrvatska radnička stranka. Dio radnika, nezadovoljan fuzijom, pristupio je socijaldemokratima,¹³⁴ dio je ostao politički pasivan,¹³⁵ a dio se priključio stranački neovisnoj Hrvatskoj radničkoj radikalnoj organizaciji, koju je u prosincu 1907. organizirao zagorski plemić Mirko pl. Pisačić.¹³⁶

Uoči izbora održanih 1908. *Hrvatstvo* je svojim pristašama preporučilo da glasuju za one kandidate koji u političkom smislu stoje na pravaškom programu iz 1894., uz napomenu da »svojim značajem jamče, da će vazda biti na braniku vjerskih svetinja hrvatskog naroda i katoličke crkve«. ¹³⁷ Pritom je *Hrvatstvo* izričito navelo da ne preporuča glasovati za HSP, zbog njegovih veza s »nama neprijateljskim strankama«. ¹³⁸ Ni SHSP međutim nije uživao bezuvjetnu potporu *Hrvatstva*, koje je, primjerice, svojim simpatizerima izričito zabranilo glasovati za frankovačkog kandidata u Otočcu, književnika Milana Ogrizovića, koji je kao suautor drame *Prokletstvo* navodno vrijeđao kršćanske vrijednosti.¹³⁹ Ogrizović se javno ispričao, obećavši da u budućem književnom radu neće vrijeđati katoličku vjeru i svećenstvo.¹⁴⁰ Taj primjer, kao i primjer Drage Vlahovića iz 1906.,

¹³⁰ »Konferencija delegata Hrvatske radničke zajednice-Kršćansko-socijalne stranke«, *Hrvatski radnik*, Zagreb, 12/[1907.], br. 7.

¹³¹ »Sjedinjenje radništva«, *Hrvatski radnik*, 12/[1907.], br. 7.

¹³² »Socijalni pregled«, *Hrvatstvo*, 20. srpnja 1907.

¹³³ »Hrvatska o sjedinjenju radništva«, *Hrvatski radnik*, 12/[1907.], br. 7.

¹³⁴ Jeronim GROZDEK i Vinko ŠAFFAR, *Novi pravac za Kršćansko-socijalnu stranku u Hrvatskoj*, Zagreb, s. a., 7.

¹³⁵ »Organizacija Starčevićanskog radništva«, *Hrvatstvo*, 28. ožujka 1908.

¹³⁶ Tihomir CIPEK — S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.—1914.*, Disput, Zagreb, 2006., 554-555.

¹³⁷ »A šta mi?«, *Hrvatstvo*, 5. veljače 1908.

¹³⁸ »Izbori«, *Hrvatstvo*, 26. veljače 1908.

¹³⁹ »Pokrajinske vijesti«, *Hrvatstvo*, 17. siječnja 1908.

¹⁴⁰ »Jedna saborska kandidatura«, *Hrvatstvo*, 20. siječnja 1908.

svjedoči da su frankovci postali ovisni o političkoj potpori skupine oko *Hrvatstva*, koja im je mogla osigurati ili uskratiti simpatije dijela lokalnoga katoličkog svećenstva.

Hrvatstvo se također otvoreno suprotstavilo kandidaturi frankovca Ive Elegovića u Klanjcu, gdje je podržalo župnika u Selima Zagorskim, kandidata HSP-a Ivana Gjuranca.¹⁴¹ Osim toga, *Hrvatstvo* je od svojih naputaka da se ne glasuje za kandidate HSP-a izuzelo i profesora na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu A. Bauera, koji se 1908. na listi HSP-a, odnosno Hrvatsko-srpske koalicije, kandidirao u dva izborna kotara, Jastrebarskom i Zlataru. Baueru je u Jastrebarskom frankovački protukandidat ponovo bio krašički župnik Huzek, koji je 1906., zbog prije navedenog razloga, odustao od kandidature u tom kotaru. Ocjenjujući dvojicu kandidata *Hrvatstvo* je 1908. zauzelo neutralno stajalište,¹⁴² čemu je možda pridonijelo i to što je Bauer u zlatarskom kotaru uživao veliku potporu lokalnog svećenstva.¹⁴³ S druge strane *Hrvatstvo* je i u ocjeni izborne borbe u Zlataru, gdje je Bauerov frankovački protukandidat bio vlastelin D. pl. Pisačić, zauzelo neutralno stajalište,¹⁴⁴ iako je tamošnje svećenstvo uoči izbora mahom poduprlo njegovu kandidaturu.¹⁴⁵

Od frankovačkih kandidata *Hrvatstvo* je posebno poduprlo kandidaturu M. Starčevića i profesora na đakovačkom sjemeništu, bivšeg obzoraša Svetozara Rittiga, koji je frankovcima pristupio neposredno uoči izbora.¹⁴⁶ Budući da se M. Starčević između ostalog kandidirao u petrinjskom izbornom kotaru, *Hrvatstvo* je uoči izbora objavilo dopis župnika u Sunji, u petrinjskom kotaru, Petra Vudija, koji je ustvrdio da je svećenstvo petrinjskog kotara ranije podržavalo HSP, ali da je na predstojećim izborima odlučilo poduprijeti M. Starčevića jer je HSP kandidirao njima nepodobnog Ljubu Babića. Pritom svećenstvu petrinjskog kotara nije bilo sporno Babićevo državno-pravno i nacionalno stajalište nego isključivo njegov liberalizam.¹⁴⁷ *Hrvatstvo* je objavilo i dopis u kojem je Rittig pokušao objasniti zašto se odvojio od HSP-a i pristupio frankovcima.¹⁴⁸ U obrazloženju svog

¹⁴¹ »S izbornog poprišta«, *Hrvatstvo*, 25. veljače 1908.

¹⁴² *Isto*.

¹⁴³ »Antifrankovcima jastrebarskog kotara«, *Hrvatsko pravo*, 19. veljače 1908.; »Priposlano«, *Hrvatsko pravo*, 25. veljače 1908.

¹⁴⁴ »S izbornog poprišta«, *Hrvatstvo*, 24. veljače 1908.

¹⁴⁵ »Zlatarski kotar«, *Hrvatsko pravo*, 15. veljače 1908. Za Pisačića su obećali glasovati: Ubaldo Košiček, župnik u Konjščini, I. Mihelčić, župnik u Zlataru, Karlo Bezuk, župnik u Maču, Fran Cesarec, župnik u Belcu, A. Gladki, župnik u Bedekovčini, Ignacij Crnajšek, župnik u Zajezdi, Konrad Pliberšek, župnik u Orehovici, Josip Kotarski, župnik u Loboru, Franjo Zerec, kapelan u Zlataru i Vinko Vidaček, kapelan u Loboru.

¹⁴⁶ O političkom djelovanju S. Rittiga u Austro-Ugarskoj Monarhiji vidi: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 101-106.

¹⁴⁷ Petar VUDY, »Naši dopisi«, *Hrvatstvo*, 22. veljače 1908.

¹⁴⁸ Svetozar RITTIG, »Naši dopisi«, *Hrvatstvo*, 7. veljače 1908.

postupka naveo je da je pripadao onoj struji đakovačkih pristaša HSP-a koja je težila izbornoj suradnji sa SHSP-om odnosno isticanju zajedničkog kandidata u Đakovu, koji bi bio biran na protunagodbenom programu. Kako je središnjica HSP-a u Zagrebu taj prijedlog odbacila, Rittig je istupio iz stranke i kandidirao se na listi SHSP-a.

Uz Rittiga tom je prigodom HSP napustio i budući čelnik frankovačke stranke, đakovački odvjetnik Vladimir Prebeg,¹⁴⁹ koji se potom kandidirao na listi SHSP-a u kotaru Garčin. Tijekom agitacije u svojim izbornim kotarima obojica su bivših pristaša HSP-a nastupali s protunagodbenom retorikom, ali i s retorikom hrvatsko-srpske sloge. *Hrvatsko pravo* je prenijelo da je Rittig na predizbornoj skupštini u Đakovu izjavio kako se SHSP-u pridružio u želji da ruši a ne da popravlja Hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868. te je pozvao na slogu »svih Hrvata bez razlike vjere i narodnosti«.¹⁵⁰ Dopisnik *Obzora* je primijetio da Prebeg u garčinskom kotaru prema potrebi, tj. ako se nalazi među Srbima, priznaje postojanje srpskog naroda u Hrvatskoj.¹⁵¹

Uz svećenike Vudija i Rittiga, HSP su uoči izbora napustili i neki drugi svećenici. Mada formalno još uvijek član HSP-a, pakrački župnik Konrad Cerovski agitirao je u pakračkom izbornom kotaru za frankovačkog kandidata, pakračkog odvjetnika Vinka Matijevića.¹⁵² Za Matijevića je glasovao i župnik u Čagliću, Josip Šafran.¹⁵³ Nekadašnji vatreni domovinaš i dotadašnji pristaša HSP-a, upravitelj župe u Nijemcima u vinkovačkom kotaru, Stjepan Dunđerović, javno je pristupio SHSP-u, izazvavši oštre kritike bivšega stranačkog kolege, župnika u Vinkovcima Jakova Stojanovića.¹⁵⁴

Na saborskim izborima 1908. od pedeset i jednog kandidata istaknutoga na kandidatskoj listi SHSP-a u šezdeset izbornih kotara, njih šesnaestorica (31 posto) bili su katolički svećenici.¹⁵⁵ Uz već spomenute župnike S. Dominesa, F. pl. Kufrina, A. Jambrušića, J. Tomca, F. Novaka, S. Huzeka, I. N. Jemeršića, M. Meštrovića i D. Šefera te profesore N. Veljačića, S. Rittiga i K. Bošnjaka, iste su se godine na frankovačkoj listi kandidirali i župnik u Lipi Josip Vukelić,¹⁵⁶ župnik

¹⁴⁹ Prema M. Gross, Rittig i Prebeg pripadali su krugu đakovačkih kršćanskih-socijala te su istupili iz HSP-a na poziv austrijskih kršćanskih socijala kako bi izazvali njezin izlazak iz Hrvatsko-srpske koalicije. M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, u: *Istorija XX veka*, ZR, III., Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1962., 178. Rittig je ubrzo napustio SHSP.

¹⁵⁰ »Iz đakovačkog kotara«, *Hrvatsko pravo*, 13. veljače 1908.

¹⁵¹ »Izborni pokret«, *Obzor*, 25. veljače 1908.

¹⁵² *Isto*.

¹⁵³ HDA, PrZV, kut. 726, dok. 3339/1908.

¹⁵⁴ Stjepan DUNĐEROVIĆ, »Otvoreno pismo velečasnom Jakobu Stojanoviću«, *Hrvatsko pravo*, 21. veljače 1908.

¹⁵⁵ »Hrvatski narode!«, *Hrvatsko pravo*, 20. veljače 1908.

¹⁵⁶ J. Vukelić je nekoć bio domovinaš te se na izborima održanim 1897. isticao kao vatreni agitator župnika Franje Rancingera u vrbovskom izbornom kotaru. HDA, PrZV, kut. 526, dok. 2985/1897.

u Sesvetama kraj Požege Stjepan Lesni,¹⁵⁷ župnik u Tovarniku Dragutin Jakić te župnik u Jankovcima Dragutin Lasović.

Župnik Jakić kandidiran je u kotaru Šid, a župnik Lasović u kotaru Nuštar. Oba su kotara imala relativnu srpsku većinu stanovništva¹⁵⁸ i izbornika.¹⁵⁹ Prije D. Jakića župnik u Tovarniku bio je Gustav Jaić, na izborima 1897. kandidat Udružene opozicije u Šidu.¹⁶⁰ Na tim je izborima kandidat Udružene opozicije za kotar Nuštar bio župnik Krešimir Tomljenović. Uz kotare Šid i Nuštar, stranke Udružene opozicije istaknule su na istim izborima kandidata i u Mitrovici, kotaru s apsolutnom srpskom većinom stanovništva i izbornika.¹⁶¹ Na sljedećim izborima, održanima 1901. godine, stranke Udružene opozicije postavile su kandidate u samo jednom kotaru sa srpskom većinom stanovništva i izbornika. U Nuštru se kandidirao upravitelj župe u Nijemcima S. Dunderović,¹⁶² vatreni pristaša stranaka Udružene opozicije.¹⁶³

Ulaskom u Hrvatsko-srpsku koaliciju HSP više nije postavljao kandidate u većinski srpskim kotarima u Srijemu, već ih je prepustio kandidatima srpskih stranaka.

Župnici Jakić, Lasović i Dunderović službovali su na području Đakovačko-srijemske biskupije, gdje je prevladavalo obzoraško svećenstvo,¹⁶⁴ koje se nije protivilo politici »hrvatsko-srpske sloge«. Tako je na izborima 1906. na izbornoj listi Hrvatsko-srpske koalicije u Nuštru kandidiran radikal Lazar Nikolić, kojeg je između ostalih podupro jankovački župnik Lasović.¹⁶⁵ Budući da tim svećenicima očito nije smetala nacionalna politika HSP-a, razlog napuštanju stranke valja tražiti u njezinu paktiranju sa socijaldemokratima, koji su posebno snažno uporište imali upravo u Srijemu.¹⁶⁶ Sam HRZ prihvaćao je politiku hrvatsko-srpske

Vukelić je ostao pristaša HSP-a i nakon njegova stupanja u Koaliciju te je na izborima 1906. podupro kandidaturu P. Magdića u Vrbovskom. HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisnici 1906.—1907., dok. 3135/1906.

¹⁵⁷ S. Lesny je 1903. bio jedan od mnogih potpisnika potpore oporbnoj slozi, no kasnije se nije isticao ni u jednoj stranci. »Za Hrvatsku, Brzobjavne izjave«, *Hrvatsko pravo*, 24. listopada 1903.

¹⁵⁸ HDA, PrZV, kut. 914, Žiteljstvo izbornih kotara po sadašnjem izbornom redu.

¹⁵⁹ HDA, PrZV, kut. 914, Sumarni statistički iskaz izbornika, temeljem listina sastavljenih prema ustanovama izborne reforme od 28. svibnja 1910. godine.

¹⁶⁰ R. HORVAT, *Srijem: naselja i stanovništvo*, Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2000., 231.

¹⁶¹ »Kandidati Združene opozicije«, *Obzor*, 17. svibnja 1897.

¹⁶² »Kandidati Združene hrvatske opozicije«, *Obzor*, 5. studenoga 1901.

¹⁶³ HDA, PrZV, kut. 525, dok. 2746/1897.; 3227/1897.

¹⁶⁴ HDA, PrZV, kut. 526, dok. 3093/1897.

¹⁶⁵ HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisnici 1906.—1907., dok. 26490/1906.

¹⁶⁶ Jaroslav ŠIDAK, M. GROSS, Igor KARAMAN i Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., 202-204.

sloge,¹⁶⁷ a kao razlog svojem organiziranom istupu iz HSP-a izričito je naveo ulazak te stranke u koaliciju sa socijaldemokratima.¹⁶⁸

X.

Nakon izbora obnovljeni su sukobi unutar SHSP-a, koji su u travnju 1908. urodili milinovačkim napuštanjem stranke. Povod raskolu bilo je pitanje stranačke taktike. Milinovci su težili da SHSP u budućem radu bude u oporbi režimu bana Pavla baruna Raucha i da surađuje s Hrvatsko-srpskom koalicijom, a »nepatvoreni frankovci« htjeli su da stranka surađuje s Rauchom protiv te iste Koalicije.¹⁶⁹ Milinovačko napuštanje SHSP-a bilo je u skladu s tajnim dogovorom M. Starčevića i F. Supila iz ožujka 1907. kojim se Starčević obvezao Supilu napustiti svoju stranku ako ona u savezu s mađaronima pokuša razbiti Hrvatsko-srpsku koaliciju.¹⁷⁰ S druge strane, težnja »nepatvorenih frankovaca« za suradnjom s nagodbenim režimom bila je uvjetovana njihovom spoznajom da se približava trenutak aneksije Bosne i Hercegovine, pri čemu je J. Frank imao određena jamstva odlučujućih čimbenika u Monarhiji da će te zemlje nakon aneksije biti pripojene Hrvatskoj.¹⁷¹

Skupina oko *Hrvatstva* nakon raskola je poduprla milinovce, očekujući da će posredstvom te frakcije pravaša izaći na hrvatsku političku scenu i povesti politiku svepravaškog ujedinjenja, pri čemu bi HSP izašao iz Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁷² No, suprotno očekivanjima, milinovci nisu prihvatiti povezivanje s tom skupinom nego su stupili u savez s kršćansko-socijalnom skupinom, pod vodstvom koprivničkog župnika Stjepana Zagorca, koja je do konca 1908. djelovala u HSP-u. Iako se ta skupina odvojila od HSP-a zbog potpore aneksiji Bosne i Hercegovine, kojoj se većina članstva stranke protivila,¹⁷³ i nadalje je držala da je hrvatsko-srpski savez, ostvaren u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, temeljna vrijednost hrvatske politike.¹⁷⁴

U predstojećem razdoblju milinovci i kršćansko-socijalna skupina pod vodstvom župnika Zagorca ustrojili su Starčevićevu stranku prava (SSP), čija je glav-

¹⁶⁷ Ta je tvrdnja navedena pod pretpostavkom da je nepristajanje HSP-a na fuziju sa ČSP-om koncem 1903. bilo uvjetovano pristajanjem HSP-a uz politiku »hrvatsko-srpske sloge«. Naime, HRZ je u listopadu 1903. izričito podupirao odluku HSP-a da se ne fuzionira s frankovcima. »Domaće vesti«, *Obzor*, 26. listopada 1903.

¹⁶⁸ Tvrdilo se da je kršćansko-socijalno radništvo ostalo samo kada su ga ostavili njegovi dotadašnji prijatelji, koji su ga prvi organizirali u kršćansko socijalnu falangu, »a danas se druže s našim protivnicima, socijaldemokratima«. »Što sad?«, *Glas naroda*, 20. studenoga 1906.

¹⁶⁹ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 212-214.

¹⁷⁰ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907.*, 156.

¹⁷¹ M. GROSS, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine«, 245-251.

¹⁷² *Isto*, 216-217.

¹⁷³ *Isto*, 261-262.

¹⁷⁴ »Politički pregled«, *Hrvatstvo*, 15. siječnja 1909.

na značajka bila oštra konfrontacija sa SHSP-om i bliskost s Hrvatsko-srpskom koalicijom.¹⁷⁵ Nova je stranka zadržala politički dio pravaškog programa, zahtjev za sjedinjenjem svih hrvatskih zemalja u državnu jedinicu unutar Monarhije, ali je odstupila od njegova nacionalnog dijela, priznajući posebnost srpskog naroda unutar hrvatskoga političkog naroda.¹⁷⁶ Savezništvo s Hrvatsko-srpskom koalicijom i navedena nacionalna politika bili su uvjetovani milinovačkim uvjerenjem da će i hrvatski Srbi, ako se izade u susret njihovim nacionalnim zahtjevima, prihvatiti pravaški politički program i poduprijeti zahtjev za okupljanjem svih hrvatskih zemalja u jednu državnu jedinicu unutar Monarhije.

U kulturno-vjerskom dijelu programa SSP je definiran kao zastupnik vjerskih načela u javnom životu¹⁷⁷ te se izjasnio protiv neograničene slobode savjesti,¹⁷⁸ dakle odredbe koja se nalazila u pravaškom programu iz 1894. godine.¹⁷⁹ Mada to u programu SSP-a nije bilo izričito navedeno, milinovci su istupili kao katolička stranka, braniteljica »katoličke Vjere i uredaba katol. Crkve«.¹⁸⁰ Prema nekim mišljenjima, takva kulturno-vjerska politika SSP-a bila je taktički potez kojim se nastojalo spriječiti okupljanje svećenstva oko SHSP-a.¹⁸¹

Ostavši bez saveznika, skupina oko *Hrvatstva* okrenula se frankovcima, koji su se pred kraj aneksijskog razdoblja našli ne samo kompromitirani i iznevjereni od dotadašnjih političkih saveznika, tj. dijela odlučujućih čimbenika u Monarhiji, koji su im obećavali skoro ostvarenje pravaškoga nacionalno-političkog programa, nego i suočeni s prijetnjom skoroga financijskog sloma. Frankovačkom približavanju grupi oko *Hrvatstva* prionijelo je i povlačenje teško bolesnog J. Franke iz političkog života.¹⁸² Konačno, u rujnu 1910. provedena je fuzija SHSP-a i grupe oko *Hrvatstva* u novu stranku pod nazivom Stranka prava. Novostvorena je stranka u nacionalno-političkom dijelu programa zastupala pravaška načela, a u kulturnim, gospodarskim i socijalnim pitanjima načela Katoličke crkve.

SP se otvoreno odredio kao prvenstveno katolička stranka. Osvrćući se na tvrdnju da je za pravašku ideju politički štetno usvajati katolička načela, frankov-

¹⁷⁵ O konkretnim primjerima takve milinovačke politike tijekom 1909. vidi: HDA, PrZV, kut. 781, dok. 2830/1909., 5453/1909., 3232/1909.; kut. 785, dok. 2337/1909., 2647/1909.

¹⁷⁶ »Govor dra. Mile Starčevića«, *Hrvatska sloboda*, 24. ožujka 1910.; »Govor narodnog zastupnika Stjepana Zagorca«, *Hrvatska sloboda*, 6. travnja 1910.; »Govor narodnog zastupnika dra. Svetozara Rittiga«, *Hrvatska sloboda*, 26. travnja 1910.; *Govor dra Ante Pavelića izrečen u hrvatskom saboru 16. travnja 1910.*, Klub Starčevićeve stranke prava, Zagreb, 1910., 23-34.

¹⁷⁷ T. CIPEK — S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 603.

¹⁷⁸ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 371.

¹⁷⁹ T. CIPEK — S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 358.

¹⁸⁰ Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića 1885—1918*, 1, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972., 473.

¹⁸¹ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 372.

¹⁸² I. KRŠNJAVI, *Zapisci*, 589-606; S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali«, 324-325.

ci su ustvrdili da je ona bila najugroženija upravo u njezinu središtu, u banskoj Hrvatskoj, gdje se Hrvatima osjećaju samo katolici i gdje je potrebno stvoriti jaku hrvatsku većinu, što podrazumijeva isključivo organiziranje Hrvata katolika.¹⁸³ Novu politiku frankovci su argumentirali činjenicom da Bosna i Hercegovina aneksijom nije pripojena Hrvatskoj nego da »živi svojim posebnim životom«. Navodili su da je u dotadašnjem tijeku političkog života uz hrvatstvo pristalo nešto židova i rijetko koji pravoslavac. Muslimanima su frankovci predbacivali da su se priklonili Srbima »u onom momentu, kad je dr. Šarić zagovarao hrvatsko narodno ujedinjenje«.¹⁸⁴ Ponavljali su da je za fuziju njihove stranke s kršćanskim socijalima bilo odlučno to što se u banskoj Hrvatskoj probitci hrvatskog naroda podudaraju s katoličkim interesima te su otvoreno izjavili da za svoje zalaganje za očuvanje interesa Katoličke crkve očekuju njezinu potporu u ostvarenju hrvatskih nacionalnih težnji.¹⁸⁵

Isključivanjem Bosne i Hercegovine iz žarišta svoga političkog djelovanja i njegovim sužavanjem isključivo na bansku Hrvatsku, frankovci nisu nalazili potrebnim opravdati svoj novi politički program pred Hrvatima muslimanske vjere, nego su ga zbog antisemitske tradicije kršćanskog socijalizma¹⁸⁶ opravdavali isključivo pred pravašima židovske vjere. Početkom listopada 1910. u Starčeviću domu je sazvan sastanak zagrebačkih židova pravaša, koji su htjeli čuti stajalište SP-a o židovskom pitanju. U ime stranke govorio je Fran Milobar, koji je naglasio da prihvaćanje kršćansko-socijalnih načela u kulturnom i gospodarskom radu stranke ne treba od nje odbiti nijednog inovjerca koji drži do svoje vjere. Naveo je da je vjerska snošljivost temeljni uvjet da vjerom rascjepkan hrvatski narod postigne svoj politički ideal. Izjavio je da su katolici dužni braniti

¹⁸³ »Naša fuzija III«, *Hrvatsko pravo*, 6. rujna 1910.

¹⁸⁴ Početkom srpnja 1910. pomoćni biskup u Sarajevu, Ivan Šarić, zastupnik Hrvatske katoličke udruge u bosanskohercegovačkom Saboru, u saborskoj raspravi o ustavnim odredbama izjasnio se za autonomiju Bosne i Hercegovine unutar hrvatske države u sklopu Monarhije. Pritom je istaknuo da Hrvatska katolička udruga na teritoriju hrvatske države ne priznaje »nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve druge ambleme do li hrvatskih«. Protiv Šarićeva istupa oštro su prosvjedovali srpski zastupnici, ali i muslimanski klub koji su tvorili isključivo zastupnici Muslimanske narodne organizacije. Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest — Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo — Dom i svijet, Zagreb, 2001., 490-491.

¹⁸⁵ »Stranka prava«, *Hrvatsko pravo*, 15. rujna 1910.

¹⁸⁶ Antisemitizam u hrvatskoj politici nije bio svojstven samo kršćanskim socijalima nego gotovo svim strankama, izuzev ČSP-a odnosno SHSP-a. O antisemitizmu matice SP-a, tzv. domovinaša te antisemitizmu Udružene opozicije, Hrvatske pučke seljačke stranke, Frana Supila, Srpske samostalne stranke i Srpske radikalne stranke vidi: S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 73-78, 123-128. O antisemitizmu Srpske samostalne stranke vidi: Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884—1902)*, Naprijed, Zagreb 1991., 102. O antisemitizmu Stjepana Radića vidi: Ivo GOLDSTEIN, »Stjepan Radić i Židovi«, *RZZHP*, 29/1996., 208-216. O Starčevićovoj osudi antisemitizma vidi: M. ARTUKOVIĆ, »Ante Starčević i Židovi (prema pisanju lista *Sloboda*)«, *ČSP*, 42/2010., br. 2, 483-511.

svoje vjerske svetinje te obećao da će se stranka prema »Izraelićanima« odnositi s poštovanjem, očekujući da se i oni tako odnose prema katolicima. Nakon Milobara pravaši židovske vjere, Hugo Kon, Weiser i Gluck, govorili su o dužnosti svih Hrvata da rade na ostvarenju pravaškog programa, navodeći da SP stoji na načelu vjerske tolerancije.¹⁸⁷

O odnosu SP-a prema židovskom pitanju bilo je riječi i na izvanrednoj glavnoj skupštini Starčevićanske trgovačke mladosti, održanoj 14. listopada 1910., na kojoj je okupljena mladež jednodušno prihvatila fuziju SHSP-a i kršćansko-socijalne skupine oko *Hrvatstva*. Na skupštini je član Trgovačke mladeži Jakob Mayer istupio kao židov te je rekao da nisu istinite tvrdnje drugih stranaka da su u stranci, od trenutka fuzije, zapostavljene nekatoličke vjeroispovijesti. Mayer je pozvao svoje istovjernike da u što većem broju pristupe SP-u. U izborima za novi odbor Starčevićanske trgovačke mladosti, održanima istog dana, J. Mayer je postao tajnikom društva.¹⁸⁸ Na predizbornom skupu u Varaždinu, održanom koncem listopada 1910., o odnosu kršćansko-socijalne komponente u programu SP-a govorio je odvjetnik Vladimir Sachs, židovskog porijekla. On je istaknuo da stranka stoji na načelu vjerske tolerancije te pozvao svoje istovjernike, pravaše stranke, da nastave surađivati na ostvarenju pravaškoga državnopravnog programa, dok u pogledu kulturnog programa SP-a mogu ostati pasivni.¹⁸⁹

SP je nastojao zadržati naklonost dijela Hrvata židovske vjeroispovijesti jer su mu oni kao trgovački i obrtnički društveni sloj jamčili čvršći položaj u pojedinim gradovima. Istodobno, stranka se odredila i kao seljačka te je namjeravala nametnuti svoj utjecaj Hrvatskim seljačkim zadrugama. U tom smislu najavljeno je osnivanje kotarskih seljačkih vijeća koja bi bila sposobna za veće financijske i gospodarske pothvate. Ta bi vijeća od svojih izaslanika formirala središnju instituciju Hrvatskih seljačkih zadruga, tj. Središnji hrvatski katolički seljački savez,¹⁹⁰ koji je vjerojatno trebao biti povezan s Katoličkom bankom, institucijom pod vodstvom bivše skupine oko *Hrvatstva*.¹⁹¹

¹⁸⁷ »Sastanak pravaša Izraelićana«, *Hrvatsko pravo*, 12. listopada 1910.

¹⁸⁸ »Izvanredna glavna skupština Starčevićanske trgovačke mladosti u Zagrebu«, *Hrvatsko pravo*, 17. listopada 1910.

¹⁸⁹ Vladimir SACHS, »Za pravašku slogu svih vjeroispovijesti«, *Hrvatsko pravo*, 27. listopada 1910.

¹⁹⁰ »Hrvatska seljačka sloga — Stranka prava i njezini protivnici, Iskrena riječ hrvatskom seljaku uoči izbora 1910. godine«, *Prilog Hrvatskoj zastavi istine*, Zagreb, 1910.

¹⁹¹ Predsjednik Katoličke banke bio je svećenik, profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, Mirko Marchetti. U ravnateljstvu banke nalazili su se Josip Pazman, Josip Domines, Ante Biljan, Franjo Gorničić, Gustav Goršetić, Julije Hegeduš, Ivan Kralj, Mirko Kapić, Milan Mihaljinec i Antun Stiplošek. *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu*, Zagreb, 1910.

XI.

Uoči izbora u listopadu 1910. SSP je održao izborni sastanak kojem je prisustvovalo oko 40 svećenika.¹⁹² Od 19 milinovaca, koji su se kandidirali u 26 izbornih kotara, njih petorica (26,3 posto) bili su župnici.¹⁹³ Uz nekadašnje frankovce Matu Miletića, F. pl. Kufrina i Josipa Posilovića na stranačkoj su se listi kandidirali i dotadašnji pristaše HSP-a, koprivnički župnik Zagorac¹⁹⁴ i gornjostubički župnik Stjepan Žgurić.¹⁹⁵

Većina kandidata na frankovačkoj izbornoj listi, njih 18 (37 posto), bili su svećenici.¹⁹⁶ Uz dotadašnje frankovce S. Dominesa, S. pl. Vučetića, D. Šefera, Matu Polića, J. Tomca, J. Bočkaja, F. Novaka, I. N. Jemeršića, D. Jakića i S. Lesnog na listi SP-a kandidirali su se i svećenici koji su dotad uglavnom bili vezani uz skupinu oko *Hrvatstva*. To su bili župnik u Kašini Milan Hok,¹⁹⁷ župnik u Glini Janko Batušić,¹⁹⁸ župnik u Krapini Stjepan Vukovinski,¹⁹⁹ župnik u Tuhlju Vjekoslav Homotarić,²⁰⁰ župnik u Cirkveni Stjepan Mrakužić i župnik u Čaglicu

¹⁹² Prisutni su između ostalih bili i svećenici S. Dunderović, M. Miletić, Josip Posilović, S. Rittig, J. Šašel, Kerubin Šegvić, P. Vudy, S. Zagorac i S. Žgurić. »Naš izborni sastanak«, *Hrvatska sloboda*, 2. rujna 1910.

¹⁹³ »Kandidati Starčevićeve stranke prava«, *Hrvatska sloboda*, 18. listopada 1910.

¹⁹⁴ O kasnijem vjersko-političkom djelovanju župnika Zagorca vidi: Z. MATIJEVIĆ, »Koprivnički župnik Stjepan Zagorac i reformni pokret nižega rimokatoličkog klera u Hrvatskoj (1920.)«, *Podravina*, Koprivnica, 4/2005., br. 7., 81-90.

¹⁹⁵ Žgurić je još za izbore 1908. agitirao za kandidata Hrvatsko-srpske koalicije u kotaru Stubica, Duru Bedekovića. »Kako se radi za Bedekovića«, *Hrvatsko pravo*, 17. veljače 1908.

¹⁹⁶ »Kandidati Stranke prava«, *Hrvatsko pravo*, 17. listopada 1910.

¹⁹⁷ Župnik Hok je polovicom 1906., od br. 58. do 194., bio odgovorni urednik lista *Hrvatstvo*. Podatak preuzet iz kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

¹⁹⁸ Župnik u Glini Batušić pristupio je frankovcima prije fuzije sa skupinom oko *Hrvatstva*. U travnju 1910. spominje se kao predsjednik glinske pravaške organizacije. »Naknadni izbori«, *Hrvatsko pravo*, 16. travnja 1910.

¹⁹⁹ U vrijeme izbora kao kapelan u Krapini služio je budući frankovački zastupnik Stjepan Pavunić, koji je objavljivao članke u glasilu hrvatskoga kršćansko-socijalnog radništva. Polovicom 1907. župnik Vukovinski i kapelan Pavunić osnovali su u Krapini mjesno kršćansko-socijalno radničko društvo. Milivoj KOVAČIĆ, *Stjepan Pavunić. Virovec, vrbovečki i koprivnički župnik*, Hrvatski zemljopis — Naklada Feletar, Koprivnica, 2001., 14-16, 61-63.

²⁰⁰ Homotarić je svojedobno bio obzoraš, kojeg je kotarski predstojnik u Klanjcu 1901. označio kao dušu oporbenog pokreta. HDA, PrZV, kut. 572, dok. 1469/1901. Osnutkom HSP-a, u siječnju 1903., Homotarić je izabran u izvršni odbor stranke. I. PERIĆ, *Politička oporba u banskoj Hrvatskoj*, 247. Još 1906. Homotarić je bio pristaša HSP-a te se na izborima održanima iste godine isticao kao agitator njezina kandidata C. Akačića. »Saborski izbori«, *Hrvatsko pravo*, 28. travnja 1906. Kasnije je pristupio skupini oko *Hrvatstva*, pa ga 1910. nalazimo kao člana nadzornog odbora Katoličke banke. *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu*. Unatoč tomu, kao predsjednik Hrvatske seljačke zadruge u Tuhlju nastavio je održavati odnose i s Hrvatskom poljodjelskom bankom te je koncem iste godine izabran za predsjednika Osnovnog zbora Zagrebačko-varaždinske skupine Hrvatskih seljačkih zadruga. »Dva osnovna zbora«, *Hrvatski udrugar*, Zagreb, 1. prosinca 1910.

Joso Šafran²⁰¹ te sveučilišni profesor J. Pazman.²⁰² Uz svećenike su se na listi SP-a kandidirala i tri katolička svjetovnjaka koji su dotad pripadali skupini oko *Hrvatstva*: odvjetnici Josip Domines²⁰³ i Dragutin pl. Hrvoj²⁰⁴ te sveučilišni profesor F. Milobar.²⁰⁵

SP je na izborima osvojio malo mandata u odnosu na očekivanja, a SSP je kao nova stranka ostvario povoljan rezultat kojim je pokazao svoju vitalnost. Frankovci su najviše mandata, po četiri, osvojili u Varaždinskoj i Požeškoj županiji, gdje su se kandidirali u svim izbornim kotarima. Većinu mandata u kotarima u kojima su se kandidirali, tj. tri od pet, frankovci su osvojili u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, gdje je lokalno katoličko svećenstvo mahom poduprlo ili njih ili milinovce. U kotarima te županije, u kojima su se suočili kandidati obiju pravaških stranaka, lokalno katoličko svećenstvo više je poduprlo kandidate SP-a.²⁰⁶ Najveći poraz stranka je doživjela u Zagrebačkoj županiji, gdje u osam kotara u kojima se kandidirala nije osvojila nijedan mandat. S druge strane, SSP je najviše mandata i najveći postotak osvojenih mandata u odnosu na broj kotara u kojima se kandidirao, tj. četiri od sedam, osvojio upravo u Zagrebačkoj županiji, ali zato nijedan mandat nije osvojio u Požeškoj, Virovitičkoj, Srijemskoj i Modruško-riječkoj županiji.²⁰⁷

Uz činjenicu da su frankovci od proteklih izbora držali samo jedan kotar Zagrebačke županije,²⁰⁸ uzrok njihovu lošem izbornom rezultatu valja tražiti i u ne-

²⁰¹ Šafran je svojedobno bio domovinaš. HDA, PrZV, kut. 502, dok. 941/1899. Distanciranjem od HSP-a nakon 1906. vezao se uz skupinu oko *Hrvatstva*, o čemu svjedoči njegov prosvjed protiv osnutka katoličkog Pijeva društva i njegova lista *Jutro*, koje je grupa oko *Hrvatstva* dočekala kao nepoželjnu konkurenciju svom listu. Josip ŠAFRAN, »Naši dopisi«, *Hrvatstvo*, 19. veljače 1908.

²⁰² Pazman je bio utemeljitelj Hrvatskoga katoličkog tiskovnog društva, koje je između ostalog izdavalo list *Hrvatstvo*. Ivica ZVONAR, »Mons. Dr. Josip Pazman (1863.—1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, *ČSP*, 37/2005., br. 2, 427. Pazman je bio i član uprave Katoličke banke. *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu*.

²⁰³ Nakon fuzije SHSP-a s grupom oko *Hrvatstva* ustrojen je osmeročlani poslovni odbor u koji su od bivše skupine oko *Hrvatstva* ušli zagrebački odvjetnik J. Domines, sveučilišni profesor F. Milobar te svećenici J. Lončarić i J. Pazman. »Franko-furtimaška fuzija«, *Hrvatska sloboda*, 16. rujna 1910. J. Domines je tada bio i član ravnateljstva Katoličke banke. *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu*.

²⁰⁴ O Hrvoju vidi: S. MATKOVIĆ, »Opsjenuiti pravaš: Dragutin Hrvoj u hrvatskom političkom životu«, *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, Zagreb, 2000., knj. 9, 153-165.

²⁰⁵ O Milobaru vidi: S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 143-154.

²⁰⁶ U kotaru Sv. Ivan Žabno, gdje su se kandidirali F. Milobar i milinovac Nikola Winterhalter, lokalno svećenstvo je »kao bjesomučno« agitalo za Milobara. U kotaru Križ, gdje su se kandidirali J. Frank i M. Starčević, kutinski župnik Mato Lovadenić i osekovački župnik Stjepan Turzan agitirali su za Franka, a ludinski župnik Ivan Habijan za M. Starčevića. HDA, PrZV, kut. 774, Izborni zapisi 1908.—1910., dok. 5129/1910.

²⁰⁷ »Izborni rezultati«, *Hrvatska sloboda*, 2. studenoga 1910.

²⁰⁸ Na izborima 1908. budući milinovci F. pl. Kufrin, Ante Pavelić (zubar) i M. Starčević osvojili su kotare Pisarovinu, Samobor i Sv. Ivan Zelinu, a »nepatvoreni frankovac« Vladimir Frank kotar Du-

simpatijama lokalnoga katoličkog svećenstva. Sami frankovci su razloge relativnog neuspjeha na izborima nalazili u neslozi pravaša te agitaciji »jednog dijela svećenstva«, koji je bio »zadahnut nerazložnom mržnjom prema predstavnicima ujedinjene stranke prava«. ²⁰⁹ Izborni je rezultat pokazao da su se izjalovile nade frankovaca da će njihova stranka fuzionirana sa skupinom oko *Hrvatstva* okupiti većinu katoličkog svećenstva.

Ne samo što je većina svećenika ostala uz svoje stare stranke²¹⁰ nego ni dio pristaša Hrvatskoga katoličkog pokreta (HKP), svećenika i svjetovnjaka, koji su se do tada okupljali oko lista *Hrvatstvo*, nije podupro SP smatrajući da ta stranka, ukorijenjena u liberalizmu, neće na pravi način zastupati katolička načela.²¹¹ Usto je dio pristaša HKP-a, koji je činila mlada generacija katoličkih intelektualaca, odbio poduprijeti SP jer se nije slagao s njegovim nacionalno-političkim programom.²¹² Ubrzo je ta skupina preuzela vodstvo u HKP-u, koji je otada pretežno zastupao jugoslavenski nacionalno-politički program.²¹³

Nakon izbora je također postalo razvidno da su nade frankovaca kako će fuzijom sa skupinom oko *Hrvatstva* steći povjerenje vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj bile nerealne. Koncem 1910. dotadašnji pristaša HSP-a Antun Bauer imenovan je uz potporu nagodbenog režima u Hrvatskoj nasljednikom zagrebačkog nadbiskupa Posilovića te se počeo okruživati svojim političkim istomišljenicima. Za najbližeg suradnika postavio je bivšeg pristašu HSP-a i bivšeg frankovca S. Rittiga,²¹⁴ koji je od raskola u SHSP-u do raspada Monarhije bio član SSP-a.²¹⁵

Nepristajanjem većine hrvatskoga katoličkog svećenstva uz SP te imenovanjem protufrankovačkog svećenstva na najviše crkvene položaje, izjalovila se i

goselo. Na sljedećim izborima F. pl. Kufrin, A. Pavelić (zubar) i M. Starčević zadržali su svoje mandate, a V. Frank izgubio dugoselski kotar, koji je osvojio Antun Radić. Milinovci su istodobno osvojili kotar Jastrebarsko, koji je izgubio bivši pristaša HSP-a, a na tim izborima kandidat bana Tomašića, A. Bauer. »Izabrani zastupnici«, *Obzor*, 1. ožujka 1908.; »Izabrani zastupnici«, *Obzor*, 30. listopada 1910.

²⁰⁹ »Izborna bitka«, *Hrvatsko pravo*, 29. listopada 1910. Pritom su frankovci kao svoj neuspjeh isticali neosvajanje pregradskog, ivanečkog (Varaždinska županija), ceranskog (Srijemska županija) te dugoselskog, gorickog, stubičkog, draganičkog i samoborskog kotara (Zagrebačka županija). »Poslie izbora«, *Hrvatsko pravo*, 2. studenoga 1910.

²¹⁰ »Izbori u Hrvatskoj i svećenstvo«, *Hrvatsko pravo*, 20. prosinca 1910.

²¹¹ J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 296-298.

²¹² Petar GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, HKD Sv. Ćirila i Metoda (Sv. Jeronima), Zagreb, 1995., 141-142.

²¹³ Z. MATIJEVIĆ, »Hrvatski katolički seniorat i politika (1912.—1919.)«, u: ISTI, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Erasmus, Zagreb, 2006., 55-96.

²¹⁴ J. KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.—1945.)*, 69-70. A. Bauer je prethodno istupio iz HSP-a i na izborima održanima u lipovodu 1910. kandidirao se na listi bana Tomašića. P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 115.

²¹⁵ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, 106.

nada u frankovačko preuzimanje nadzora nad seljačkim zadružnim pokretom u Hrvatskoj. Koncem 1910. Hrvatska poljodjelska banka je sama provela reformu seljačke zadružne organizacije, kojom je učvršćena njezina hijerarhijska struktura. Hrvatske seljačke zadruge okupljene su oko osnovnih zborova Hrvatskih seljačkih zadruga: Ličko-riječke,²¹⁶ Zagrebačko-varaždinske, Bjelovarsko-križevačko-požeške²¹⁷ te Virovitičko-srijemske skupine.²¹⁸ Svi Osnovni zborovi okupljeni su 1911. u Središnjoj svezi Hrvatskih seljačkih zadruga, koja je ostala ovisna o Hrvatskoj poljodjelskoj banci, u kojoj je jednu od čelnih funkcija obnašao A. Bauer.²¹⁹

XII.

Na poticaj katoličkih krugova iz obiju pravaških stranaka koncem 1911. došlo je do fuzije SP-a (frankovac) i SSP-a u ujedinjenu Stranku prava, u kojoj su dominirali milinovački pravaši.²²⁰ Iako su joj kumovali katolički krugovi nova se stranka odredila isključivo kao državopravna stranka, koja »štuje svačije vjersko osvjedočenje«.²²¹ Razlog takvog određenja nije bilo samo uvažavanje Hrvata nekatalika nego i obzir prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji, kojoj je ujedinjena Stranka prava, nastavljajući milinovačku politiku, nastojala nametnuti pravaški politički program.²²² Budući da je već priznavao postojanje srpskog naroda u hrvatskim zemljama, milinovački dio pravaša bio je zauzvrat spreman načelo hrvatsko-slovenskoga narodnog jedinstva, koje je ujedinjena Stranka prava prihvatila koncem 1912.,²²³ proširiti načelom hrvatsko-srpsko-slovenskoga narodnog jedinstva, odnosno uz konstitutivnost Slovenaca prihvatiti i konstitutivnost Srba u budućoj hrvatskoj državi ako Srbi prethodno prihvate pravaški politički program.²²⁴

²¹⁶ »Osnovni zbor Ličko-riječke skupine HSZ«, *Hrvatski udrukar*, 1. listopada 1910.

²¹⁷ »Dva osnovna zbora«, *Hrvatski udrukar*, 1. prosinca 1910.

²¹⁸ »Osnovni zbor Virovitičko-srijemske skupine HSZ«, *Hrvatski udrukar*, 1. siječnja 1911.

²¹⁹ *Spomenica o radu hrvatskih seljačkih zadruga i Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu*, Zagreb, 1929., 8.

²²⁰ I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 179.

²²¹ »Obračun s liberalnim pravaštvom ili kako su hrvatski katolici ostali bez svoga dnevnika«, *Hrvatska straža*, Rijeka, 10/1912., 203-225, 306-338, 465-511, 568-675.

²²² U tom je smislu kalnički župnik i milinovac J. Cenkić pisao: »Ne stavljam dakle zapreka raliiranju pravaša; ne stavljam zapreka njihovom paktiranju s braćom Slovincima i sa koalicijom. Priča o Svatoplukovu svežnju neka nam svim Hrvatima bude vazda pred očima! Stranka prava je ona biblijska kvočka koja pod svoja krila prikuplja sve piliće bez obzira na njihovu boju«. Juraj CENKIĆ, »Politika okupljanja sila i umirivanja duhova«, *Hrvatska*, 28. travnja 1913.

²²³ To je načelo prihvaćeno kada je vodeća slovenska politička struja, Slovenska pučka stranka, prihvatila pravaški politički program. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 399.

²²⁴ Milinovac A. Pavelić (zubar) tražio je od stranke da prihvati načelo hrvatsko-srpsko-slovenskoga narodnog jedinstva i prije nego što Srbi prihvate pravaški politički program. HDA, Rukopisna ostavština Ante Pavelića (stariji/zubar), memoarske bilješke.

Novi raskol u stranci dogodio se sredinom 1913. i to na pitanju odnosa prema Koaliciji i Srbima, nakon čega su obnovljeni stari SP i SSP. Uz frankovce, u redovima SP-a ostala je većina pripadnika bivše skupine oko *Hrvatstva*, pa je ta stranka nastavila održavati tijesne veze i s institucijama u kojima je ta skupina dominirala.²²⁵ Osim toga, SP je prihvatio i onaj dio HKP-a koji je uobičajeno nazivan »integralci«.²²⁶

Mada je SP u socijalnim pitanjima nastavio zastupati kršćansko-socijalna stajališta,²²⁷ više se nije određivao kao katolička stranka nego isključivo kao državotvorna stranka, otvorena za Hrvate sviju vjera. Kao rezultat povratka na liberalnu kulturno-vjersku orijentaciju koncem iste godine pod okrilje SP-a vratio se dio njegove mladeži, liberalnog usmjerenja, koji je stranku napustio u rujnu 1910. uoči fuzije sa skupinom oko *Hrvatstva*.²²⁸ Vraćajući se pod frankovačko okrilje mladež je kao svoje glavne političke protivnike, uz nacionalističku omladinu, još uvijek isticala i »klerikalizam«.²²⁹

Za izbore održane u prosincu 1913. na izbornoj listi SP-a nalazilo se petero svećenika, odnosno 20 posto ukupnog broja kandidata.²³⁰ Istodobno, od 19 milinovaca, koji su kandidirani u 22 izborna kotara, njih osmorica ili 42 posto bili su svećenici. Uz župnike koji su se i na izborima održanima 1910. kandidirali na milinovačkoj listi — F. pl. Kufrina, M. Miletića i S. Zagorca — na izborima održanima 1913. kandidirali su se i župnik u Rečici Petar Trbuha, župnik u Brdovcu Stjepan Stepinac, župnik u Ivancu Milutin Fržić te župnik u Kalniku J. Cenkić. Na koncu, na izbornoj listi SSP-a kandidirani su i župnik S. Lesny te odvjetnik Dragutin pl. Hrvoj, koji su na izborima održanima 1910. bili na listi SP-a.²³¹ Važno je napomenuti da su P. Trbuha,²³² D. pl Hrvoj i S. Stepinac²³³ tada bili člano-

²²⁵ Početkom 1914. ravnateljem Katoličke banke imenovan je frankovac I. Zatluka. »Ivan Zatluka«, *Virovitičan*, Virovitica, 1. veljače 1914.

²²⁶ »Godišnjica Riečkih novina«, *Hrvatska*, 21. studenoga 1913.; Vidi: Petar ROGULJA, »Pred zoru. (Prilog ideologiji katoličkog pokreta u Hrvatskoj.)«, u: Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati?*, 285-286.

²²⁷ »Govor Stjepana Pavunića«, *Hrvatska*, 18. travnja 1914.; »Govor Stjepana Pavunića II.«, *Hrvatska*, 21. travnja 1914.

²²⁸ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 378.

²²⁹ »Hrvatski akademski klub Kumičić u Zagrebu«, *Mlada Hrvatska*, Zagreb, 7. br. 1, 17-18.

²³⁰ Uz S. pl. Vučetića i F. Novaka kandidirani su lonjski župnik Antun Kušmišević, vrbovečki župnik S. Pavunić i kopoljski župnik B. Petrović.

²³¹ HDA, PrZV, kut. 914, Pregled izvršenih izbora narodnih zastupnika za sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Odvjetnički perovođa Dragutin Šafar naveden je kao kandidat milinovaca u Glini, no iz pravaškog je tiska vidljivo da je kandidiran na frankovačkoj listi.

²³² Z. MATIJEVIĆ, »Poticaji i organiziranje II. hrvatskog katoličkog kongresa (sastanka) u Ljubljani i referat dr. Janka Šimraka o vjerskom jedinstvu Slavena (1913.)«, u: ISTI, *Lučonoše ili herostrati?*, 31.

²³³ P. GRGEC, *Dr. Rudolf Eckert*, 215.

vi vodećeg tijela HKP-a, tj. Hrvatskoga katoličkog seniorata, kojim je dominirala mlađa generacija katoličkih intelektualaca pristaša jugoslavenskog programa.

Relativno velik broj katoličkih seniora među kandidatima SSP-a upućuje na njihovu ideološku bliskost s milinovcima, što potvrđuje programski članak *Riječkih novina*, izvanstranačkoga katoličkog dnevnika pokrenutog koncem 1912. godine.²³⁴ U članku skupina oko *Riječkih novina*, predvođena seniorima, u političkom se smislu zauzela za trijalizam, odnosno samostalnost Hrvatske i u odnosu na Ugarsku i u odnosu na Austriju, a u nacionalnom je smislu, poput milinovaca, prihvaćala načelo hrvatsko-slovenskog narodnog jedinstva i bila spremna prihvatiti načelo hrvatsko-srpsko-slovenskoga narodnog jedinstva, odnosno priznati Srbe »jednakopravnim nama u svim hrvatskim zemljama« pod uvjetom da oni »zajedno s nama rade oko ostvarenja hrvatskoga političkog programa.«²³⁵ No, SSP nije nikada postao političkim predstavnikom toga dijela HKP-a. Razlog je ležao u ambiciji te skupine da na političku pozornicu izađe kao samostalna stranka. Tu će ambiciju ostvariti u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, osnutkom Hrvatske pučke stranke.²³⁶

Mislav Gabelica

Catholic priests in banian Croatia on the electoral lists of Frankist Party of (State) Right (1895-1913)

At the beginning of their operation, the Frankist Party of (State) Right had negligible support from the Catholic clergy that was mainly divided into members of the United opposition and members of the National Party. The support of the clergy to Frankist political opponents caused a conflict between Frankists and the Catholic Church hierarchy in Croatia. Without the support of the clergy, Frankists were a marginal party, which only had two representatives in the Croatian Parliament for a long time. To change this and to become a respectable party, the Frankists aspired to attract a large number of priests into its rank. With higher inflows of the clergy, the Frankists began to change their cultural and religious views. Namely, from a primarily statehood party that respected everyone's religious beliefs, they increasingly became a party that mainly protected the interests of Catholics. This was not an one-way process, because the clergy that joined the Frankist party, previously opposed to national-political opinions, accepted

²³⁴ Jasminka MILETIĆ, 'Riječke novine' i Hrvatski katolički pokret, u: *Hrvatski katolički pokret*, 403-407.

²³⁵ T. CIPEK — S. MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 661-663. Poput milinovaca i istaknuti članovi Hrvatskog katoličkog seniorata vjerovali su u patriotizam Koalicije i smatrali da ona teži istom cilju kao i pravaši, samo drugačijom, etapnom politikom. P. ROGULJA, »Pred zoru«, u: Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati?*, 289.

²³⁶ Vidi: Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.—1929.)*, Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, Zagreb, 1998.

the party's national and political standpoints, which in turn became more acceptable for the Catholic church leadership in Croatia.

The evolution of the Frankists into a Catholic party was completed in 1910 with their fusion with a group of Catholic intellectuals that gathered around the journal *Hrvatstvo*. As the results of this fusion were not productive i.e., did not achieve dominance on the Croatian political scene, the Frankists returned to their liberal roots and became political representatives of those in the Catholic Church who shared their national and political standpoints.

საქართველო

PRILOZI

Čime je sv. Sava »opčarao« Ivu Pilara?

Pročitamo li pažljivo Pilarov članak o sv. Savi, vidjet ćemo da se Pilar njime ne bavi da bi osvijetlio njegove svetačke značajke niti da bi svojim spisom obogatilo riznicu hagiografskih djela o njemu, ni da bi iznova istaknuo već poznato tradicionalno i također religiozno znanje o njemu, niti da bi u pitanje doveo njegovu svetost, nego da bi, kako sam kaže, izveo »lajičko-znanstvenu reorijentaciju« i njome pokazao da je sv. Sava ne samo crkveni velikan i svetac, za što ga drže pravoslavni vjernici, nego »još daleko veći kao čovjek nego kao svetac«, odnosno da je »najveći čovjek Južnoga Slovenstva«.

Ako je tako, sasvim jasno se nameće pitanje što je Pilara »natjeralo« na takve zaključke, odnosno što je to Pilar našao u životu i djelovanju sv. Save da ga je »opčaralo« do te mjere da je o njemu mogao govoriti onako pohvalno kako nisu još govorili ni Srbi pravoslavci.¹ I ne samo to. Postavlja se pitanje po čemu bi, slijedom toga, sv. Sava mogao biti toliko važan Hrvatima kada oni o njemu, kako sam Pilar kaže, ne znaju gotovo ništa, ili ako što znaju, onda znaju samo toliko da je pravoslavni svetac kojeg štuje i pokoji Hrvat, jer je on prema katoličkoj predaji — ali ne i prema povijesnim izvorima — bio kršten »po zapadnome obredu i tek se kasnije priklonio pravoslavlju«? Po čemu bi, dakle, sv. Sava mogao biti toliko važan Hrvatima kada ni znanje koje Srbi imaju o njemu kao crkvenome čovjeku, Božjem ugodniku i svecu odnosno narodnome svetitelju — makar i bilo veliko — nije ispravno? Što je, uza sve navedene nedoumice, »lajički« vrijednoga Pilar vidio i našao kod sv. Save da bi za njega mogao reći kako je značajniji i veći kao čovjek, kao laik, negoli kao svetac, a da nešto tako »lajički« značajno i veliko nije uspio naći ni kod kojega Hrvata katolika, ma koliko bio pobožan ili pak narodno utjecajan?

Tražeci odgovor na postavljena pitanja, iz teksta je sasvim razvidno da je sv. Sava Pilaru zanimljiv samo onoliko koliko je svojim monaškim, političkim, prosvjetiteljskim i inim djelovanjem utjecao na politička i društvena kretanja ne sa-

¹ U članku »Problemi biografije Svetoga Save« objavljenom u Zborniku radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa koji je u povodu 800-te obljetnice rođenja Rastka Nemanjića pod naslovom *Sava Nemanjić — sveti Sava, istorija i predanje* organizirala u Beogradu, u prosincu 1976. godine, Srpska akademija nauka i umetnosti, Sima Ćirković je ustvrdio: »da je o Savi napisana obimnija istorijska literatura nego o bilo kojoj drugoj ličnosti« starije i novije srpske povijesti. Iako je, prema njegovim riječima, teško reći koliki je taj broj, ipak se mora kazati da je ta literatura »najvećim svojim delom bez ikakve vrednosti«. Zapravo postoji minimalan broj relevantnih monografija o tome najvećem srpskom svecu. Ćirković kaže: »Kolebam se da li smem reći da ih imamo dve: jednu iz pera Andre Gavrilovića objavljenu još 1900. (*Sveti Sava. Pregled života i rada. Biografski pokušaj*, Beograd, 1900.) i drugu Stanoja Stanojevića (*Sveti Sava*, Beograd, 1935.).«

mo u ondašnjoj Raškoj, današnjoj Srbiji, nego i u okviru cijeloga onodobnog »južnoslovenstva«. Smatrajući da dotadašnje znanje o sv. Savi nije ispravno — a nije ispravno jer potječe iz tradicionalne predaje, a to znači da je narodno i time religiozno, dakle znanstveno neuporabljivo — ne treba čuditi što čak i podatke iz Savina životopisa koristi isključivo u svrhu pokazivanja i prikazivanja njegove nesvetačke, necrkvene osobe, ne propuštajući, naravno, nikada navesti koliko mu je crkvena, odnosno religijska, pravoslavna komponenta pomogla postići i ostvariti laičke želje. A te svoje laičke (državotvorne, političke, kulturne) želje ne bi, prema Pilarovu mišljenju, uspio nikada ostvariti u takvoj punini da nije bio redovnik, monah, koji je, s jedne strane, vrlo dobro poznao »dušu naroda« iz kojeg je potjecao, posebno kad je riječ o značenju religije i religijskoga u njihovu životu te, s druge strane, koji se boraveći kao monah na Svetoj Gori Atosu upoznao sa svim oblicima političkoga i diplomatskog odnošenja i ponašanja te upravo tu uvidio značenje »stabilne« povezanosti između državne i crkvene vlasti u stvaranju i očuvanju nacionalne države.

Boravak sv. Save kao čovjeka — ta je komponenta Pilaru vrlo važna — u *kaluđerskoj republici* imat će dalekosežne posljedice za njegovo svjetovno, političko djelovanje, jer ta *kaluđerska republika*, koju je između ostaloga činilo dvadeset manastira u kojima su bile zastupljene »sve pravoslavne nacionalne crkve«, nije tvorila samo političku nego i duhovnu zajednicu. Utemeljio ju je sv. Atanasije Atonski sagradivši na njoj 968. godine prvi manastir. U Savino vrijeme bila je »triplesence grčke filozofije i prednjoazijske, odnosno iransko-mezopotamsko-sirijske životne mudrosti« i na Savu je u petnaest godina koliko je proveo u manastiru vrlo snažno utjecala. U manastiru je »poprimio sve što se je u toj sredini njegovu jakom duhu pokazalo lijepim, dobrim, snažnim, i privlačnim«.

Povratkom u Srbiju, u kojoj je srpstvo — osjećaj narodnosnog pripadanja — bilo »u povoju« i oskudijevalo »kulturnim elementima« prijeko potrebnim za razvijanje i ostvarivanje političkih ambicija, sv. Sava uspijeva posredovati »vizantijsku vjersku i političku kulturu«. A posredovati ju je mogao i na to posredovanje utjecati jer je u svojoj osobi ujedinio nekoliko za tu dužnost, odnosno za to poslanje, veoma važnih činjenica: bio je, kaže Pilar, »član vladajuće kuće, žarki srpski rodoljub, prvi srpski književnik, prvi srpski diplomat, pa u drugom dijelu svoga života i prvi crkveni poglavica nastajuće srpske narodne crkve«.

No, ono što je Pilara ponukalo pisati o sv. Savi, a što nije našao ni kod kojega hrvatskog katoličkog duhovnika, jest pet velikih svjetovnih djela što ih je sv. Sava učinio kao monah, a koje kao takav nije morao učiniti niti se tko nadao da bi trebao. To su: 1. osnutak dinastije Nemanjića; 2. vjernost pravoslavlju (Istočnoj crkvi) unatoč egzistencijalnim neizvjesnostima; 3. utemeljivanje Srpske narodne (pravoslavne) crkve; 4. doprinos izgradnji i razvoju srpske kulture i 5. harmonično usklađivanje izgradnje države i Crkve.

Podimo navedenim redosljedom:

1. Iako je dinastiju Nemanjić utemeljio Savin otac Nemanja, Pilar smatra da je njezin pravi osnivač sv. Sava, koji je, smatra, postavio »one ugaone potpornje na kojima je bilo moguće graditi moćnu dinastiju«. Naime, sv. Savi je iz njegovih neposrednih životnih iskustava (dok je još bio u Srbiji), a posebice iz stalnih kontakata i diplomatskih razgovora s predstavnicima drugih »nacionalnih« crkava (kada je boravio u svetogorskom manastiru) bilo sasvim jasno da dinastijske borbe za prijestolje nakon vladareve smrti, ako zakonskoga nasljednika nema, mogu dovesti, i u većini slučajeva dovode, do slabljenja, a veoma često i propasti i nestanka države. Da bi tu opasnost otklonio od dinastije Nemanjića, Sava je učinio sve ono što je bilo potrebno da se ona očuva. U tu svrhu koristio se kako svojim monaškim (crkvenim) položajem tako i bogatim diplomatskim iskustvom, ali i velikim znanjem. I to je ono što će Pilara zadiviti.

Zadiviti će ga sljedeći potezi sv. Save, koji je bio svjestan koliko je moć u ondašnjemu srpskom društvu imala religija i religijsko, koji su, zapravo, u cijelosti određivali društveni i politički život zajednice. Prvo, Sava je proveo sakralizaciju civilnog postupka »izbora« dinastijskog nasljednika. Na Atosu je zacijelo mogao naučiti da bi »laičko« diranje u tako posvećen »izborni postupak« značilo onemogućavanje provedbe Božjega nauma ovdje na zemlji. Redosljed poteza bio je brižljivo planiran i proveden. Najprije je prenio Nemanjine (očeve) »mošti« s Atosa (iz Hilandara) u Srbiju i potom oca proglasio pravoslavnim svecem, a sebe arhiepiskopom. Bio je svjestan da će jedino religijskom legitimacijom laičkih, odnosno političkih poslova moći dobiti potporu razjedinjenih dinastijskih, političkih elita, te naravno, da će zbog osjećaja »Božjeg straha« pridobiti i naklonost običnih ljudi i da se stoga nitko neće smjeti buniti. Jer, pobuna protiv arhiepiskopa značila bi pobunu protiv Neba, protiv Boga.

Zahvaljujući upravo tome, Sava je uspio dva puta spriječiti dvorske borbe oko nasljedstva: prvi put nakon očeve smrti, a drugi put nakon smrti brata Stefana Prvovenčanoga.² Oba puta izašao je kao pobjednik. Nakon toga nije osjećao više potrebe biti monah na Atosu. Molitve za uspostavu političke vlasti uz potporu crkvene vlasti bile su potpuno uslišane.³

² Nakon što je 1207. godine svome bratu pravoslavne vjere omogućio »religijsko-crkvenim pomaglima« vratiti se na čelo mlade srpske države, Sava se nije više udaljavao iz Srbije. Isprva je živio na sjeveru, u manastiru Studenici, a potom je uz bratovu pomoć utemeljio i sagradio »glasoviti manastir Žiču«, plodan rasadnik naraštaja koji će na tome mjestu stjecati nova znanja potrebna za očuvanje novostvorene države.

³ Ovdje je vrlo važno istaknuti da je Sava u međusobnim »bratskim« borbama za županstvo stao na stranu brata Stefana Prvovenčanoga, na stranu brata pravoslavne vjere, one vjere koju su ispovijedali i živjeli on i otac. Brata Vukan, katolik koji je uživao potporu »Zapada«, izgubio je i morao se povući. Tim činom želio je spasiti »očevu i svoje djelo«. Uz to, kao crkvena osoba želio je na čelu državne svjetovne vlasti imati »svoga čovjeka«, brata »iste vjere« koji će biti svjestan na koji je način došao na vlast. Sava se odlučuje vratiti u Srbiju 1207. godine. Tom prigodom vadi oca iz groba, njegove mošti nosi sa sobom u Srbiju. Snagom svoga monaštva i aureolom svetosti zbog višegodišnjeg monaškog boravka na Svetoj Gori Atosu, što je zacijelo ranije bilo u memoriji srpskoga naroda, oca proglašuje svecem, ali ne svecem neke lokalne, nego svecem Istočne crkve, čime i os-

2. Drugo, za Pilara veoma važno povijesno djelo bila je odluka sv. Save da u teškim i nemirnim vremenima XIII. stoljeća odluči ostati vjeran Istočnoj crkvi ne želeći i ne htijući Srbiju priključiti Zapadnoj, Katoličkoj crkvi. Čak ni kad mu brat (kraljević) za drugu ženu uzima kćer dužda Andrije Dandola, jednoga od osnivača Latinskoga Carstva. Donijeti takvu odluku u vremenima koja nisu nudila nadu u bolju budućnost mogla je, reći će Pilar, »riješiti samo takova veličina i takova politička i diplomatska sposobnost kakovu je imao Sava«. Pilar smatra da je Sava to učinio »nesvjesno« jednostavno stoga što se nije mogao odreći svega onoga što je u duhovnome smislu primio tijekom boravka na Atosu. A zacijelo možda i zbog toga što u Katoličkoj crkvi nije vidio zaštitnika nacionalnih interesa Srba. Samo samostalna, autokefalna, nacionalna crkva bila je u stanju ponuditi duhovnu i kulturnu podlogu za ostvarivanje političkih i nacionalnih pitanja.

3. Prevag u svakome pogledu označit će osnivanje Srpske narodne crkve. Njezinim osnivanjem bili su potisnuti svećenici Grčke pravoslavne crkve koja je imala aspiracije na to područje. S Atosa, iz manastira Hilandara, Sava u Srbiju dovodi školovane i dobro osposobljene mlade svećenike, koje je sam bio odveo na školovanje. Stoga Pilar kaže: »bez Savina boravka na Svetoj Gori nema Hilandara, bez Hilandara nema srpske Arhiepiskopije, a bez srpske Arhiepiskopije nema srpske Patrijaršije.«⁴ I dodaje: »bez svoje narodne Crkve Srbi ne bi bili mogli preživjeti Kosova i turske katastrofe, i ne bi bili mogli — na početku XIX. vijeka — obnoviti svoju državu onako kako su to doista učinili«.

Zapravo, nove mlade, školovane kaluđerske snage bile su ona temeljna »potka« za tkanje čvrstoga srpskog nacionalnog bića prožetog osjećajem religijske pripadnosti svepravoslavnom Božjem narodu. Pa zašto, onda, i Bog ne bi bio Srbin?

4. Osim toga, Pilar drži da je nemjerljiv Savin doprinos srpskoj kulturi te tvrdi da je sv. Sava u tome području učinio toga toliko i u tolikoj mjeri kao nijedan pojedinac u povijesti ljudskoga roda. Uspio je to, kako je već rečeno, planski — školovanjem mladih teologa u Hilandaru. Uz isposnički život svoje je životno i monaško poslanje proveo »u intenzivnom crkveno-književnom radu i organizaciji Istočne Crkve«, ali i, što je za Pilara iznimno važno, »uz političku i diplomatsku djelatnost«, jer Sava se svojim redovničkim poslanjem i crkvenim sta-

tavština sv. Simeuna dobiva na važnosti. Zahvaljujući upravo tome — svetoj moći, svetačkoj aureoli Nemanje-Simeuna te nedostizivoj Savinoj diplomaciji — Stefan Prvovenčani vraća se na mjesto župana da bi mogao nastaviti djelo koje su započeli otac i brat. (Pilar)

⁴ U Savino vrijeme područje pod vlašću Nemanjića bilo je u crkveno-pravnom smislu pod patronatom Grčke pravoslavne crkve i stoga uopće nije bilo moguće utemeljiti autokefalnu Srpsku pravoslavnu crkvu. Ne treba zaboraviti ni to da su prvi slavenski prosvjetitelji (sv. Ćiril i Metodije) bili vjernici Grčke pravoslavne crkve. U tome smislu treba promatrati i Pilarovu tvrdnju da je za Srbiju kao državu Hilandar od neprocjenjive vrijednosti, jer da njega nije bilo, Srbija se u crkveno-pravnome, a time ni u političkome smislu, ne bi uspjela osloboditi »grčkoga tutorstva, niti izgraditi svoju narodnu crkvu i državu«.

tusom koristio kako bi diplomatskim sredstvima uspio otkloniti opasnosti što su vrebale na tek utemeljenu državu.

I ovdje Pilar donosi vlastito zapažanje i kaže da je »Sveti Sava dao Srbima jednu visoku političku kulturu, preuzetu od Vizantinaca, koju je on sam lično još usavršio po svojoj urodjenoj političkoj i diplomatskoj obdarenosti. Ovaj lični udio u političkoj tradiciji može se smatrati i kao razlog one velike političke spremnosti koju Srbi, počevši od obnove Srpske Države početkom XIX vijeka, pokazuju, te kojom sigurno nadmašuju Hrvate, koji su imali nedvojbeno mnogo goru školu u Hapsburgovaca«.

Teško je reći ima li gore i gorče kritike koju bi netko mogao uputiti ondašnjim hrvatskim političkim, ali i crkvenim prvacima, koji su boreći se sve do XXI. stoljeća za prestižni naslov »Predziđe kršćanstva« znali vrlo često žrtvovati partikularno nacionalno za ono opće, europsko, katoličko, kršćansko, koje nije uvijek ovaj dio Balkanskoga poluotoka, na kojem se nalazi velik dio Hrvatske, smatrao, niti ga mnogi danas smatraju, svojim, europskim dijelom. I Pilar navodi nekoliko primjera koliko se jedan duhovnik posvetio svjetovnim, političkim stvarima, a sve da bi na neki način »ukorio« katoličke hrvatske svećenike koji su kako onda tako i danas više brige posvećivali interesima druge države — Svete Stolice — negoli interesima svoje »nacionalne države Hrvatske«.

5. I sada dolazimo do onoga najvažnijeg Savinog laičkog, necrkvenog doprinosa kod stvaranja harmoničnoga razvoja države i crkve u kojem jednako crkva i država podupiru jedna drugu. Pilar drži da se sv. Savi čini nepravda, jer ga se neprestano mjeri »religioznim i konfesionalnim mjerilima«. Međutim potrebno ga je prosuđivati i nereligijskim mjerilima. Takvoga odnosa nema kod katolika nego, navodi Pilar, samo kod pravoslavaca. Srpska narodna crkva neprestano je podupirala izgradnju države.

Iako identifikacija države i crkve ne vodi uvijek dobru, ona je u srpskome slučaju bila od velike, točnije neprocjenjive koristi, od presudne važnosti. Služila je jačanju državne moći. Država se imala na koga osloniti. U toj identifikaciji države i crkve Sava je pronašao sigurno i vrlo praktično uporište državne moći i (prostorne) veličine. Uočio je to kod Grka i od njih preuzeo kao izvanredno sredstvo za stvaranje moćne države bez unutarnjih političkih potresa zbog nasljedstva.

Stvaranjem slavenskih država Bugarske i Srbije, koje su se identificirale sa svojim narodnim crkvama, Grci (bizantinci) više nisu mogli nesmetano prodirati prema sjeveru. Koliko su Srbi pravoslavci bili osnažili, pokazuje i činjenica da im je car Dušan Silni namjeravao preoteti Latinsko Carstvo, koje su Grci neko vrijeme držali. Grci su međutim ostali stiješnjeni na jugu Balkana i Osmanlijama nije bilo teško osvojiti ih u pohodima na Europu. A da su Grci kojim slučajem nakon 1261. godine prodrli dalje na sjever, mogli su mnogo dulje odolijevati Turcima.

Pilar naime drži da je osnutak srpske narodne i državne crkve bilo veliko djelo koje se moglo postići samo u prvoj polovini 13. stoljeća, u vrijeme kada su Grci bili pobijedjeni i »poniženi«. Inače ne bi nikome drugome, pa tako ni Srbima ni Bugarima, dopustili stjecanje crkvene autokefalnosti, pa dakle ni osnivanje državne crkve kao velikoga i nezamjenjivog oslonca srpske države.

Ostajući zadivljen i »opčaran« Savinim umijećem korištenja religijskoga (monaškog, crkvenog) u političke i državotvorne svrhe, Pilar će zaključiti da bi »čitava istorija slovenskog Balkana imala drugačije obličje« da je kojim slučajem najbolji Nemanjin vojvoda, Knežević, uspio nagovoriti Rastislava (Rastka) Nemanjića — kako je bilo svjetovno ime sv. Save — da se vrati u očevu kuću nakon što ju je, na poticaj jednoga »crnorisca« (monaha iz manastira na Svetoj Gori Atosu), napustio, otišao na Atos, ondje se ošišao i »zaredio« za monaha.⁵ Da se Rastko Nemanjić vratio ocu, ne bi bio u mogućnosti, smatra Pilar, steći ni znanja koja je imao prigodu steći na Atosu, ali ni moć koja je proizlazila iz činjenice da je bio monah upravo u »kaludjerskoj republici Atosu« u kojoj je u pravoslavnome svijetu personificirano »jedinstvo Istočne Crkve«, onako kako je u zapadnome kršćanstvu u papi personificirano jedinstvo Katoličke crkve.

Pilar je ostao zadivljen onim što je Sava kao isposnički monah činio na planu stvaranja i očuvanja »dinastičkih interesa svoje obitelji«, odnosno na planu stvaranja i očuvanja srpske države kao najvišeg izraza suverenosti njegova »ljubljenoga srpskog naroda«.

• *Ivan Markešić*

⁵ O tome razdoblju postoje različite interpretacije. Zahvaljujući Savinim životopiscima, hagiografima, koji su »opjevali« lik i djelo sv. Save, ne bismo znali za jedan nimalo lijep detalj iz svečeve biografije. A riječ je o događaju iz 1214. godine koji u svojim *Zapisima iz palanke* spominje suvremeni srbijanski sociolog religije Mirko Đorđević. Prema tom autoru »srpski bogoslov Dimitrije Najdanović« pišući o sv. Savi govori o »kraljeviću ubojici«, čime zapravo »optužuje« sv. Savu za ubojstvo izvjesnoga srpskog uhode Dobrimira Streza. Prema drugim Savinim životopiscima ubojstvo je počinio »andeo-ubica«. (Usp. Mirko ĐORĐEVIĆ, »Saga o Svetome Savi i Andelu-ubici«, na: <http://pescanik.net/2011/02/saga-o-svetom-savi-i-andelu-ubici/>, pristup 29. rujna 2012.

O Svetom Savi i njegovu znamenovanju.

Dr. Ivo Pilar

Na prvi pogled izgleda čudno, da i Srbi i Hrvati podjednako slabo poznaju Svetoga Savu, po mome sudu najvećega čovjeka Južnoga Slovenstva do danas. Ali treba razlikovati. Hrvati znadu o njemu vrlo malo, gotovo ne znadu ništa; znadu to, da je — po katoličkoj predaji — bio kršten po zapadnom obredu i tek se kasnije priklonio pravoslavlju, i da se — premda svetac pravoslavne crkve — tradicionalno na nekim mjestima slavi kao svetac i od katolikâ. Srbi naprotiv znadu o njemu, često, vrlo mnogo; ali mi se čini da njihovo poznavanje Svetoga Save nije sasvim ispravno. Srbi poznaju Svetoga Savu gotovo isključivo kao crkvena čovjeka, kao božjeg ugodnika i sveca, ili — kako ga oni zovu, po riječi narodne pjesme, — kao narodnog svetitelja. To izgleda čudno na prvi pogled. Ali kad se pogleda izbliza, tada ni jedno ni drugo nije ništa čudno. Sveti Sava je u Srbâ jedna skroz legendarna ličnost, koju oni pretežno poznaju po tradicionalnoj predaji; a ova, kolikogod da je i narodna, po svojoj srži ipak je religiozna. Prirodno je dakle da ni predmet te predaje ne može biti prikazan u drugom ruhu nego u vjerskom. Slično je i kod Hrvata: svi oni poznaju Svetog Savu poglavito sa gledišta svoje vjerske orijentacije. Stoga mi se čini prvom dužnošću jednoga intelektualca koji piše o Sv. Savi, da provede čisto lajičko-znanstvenu reorijentaciju u pogledu Sv. Save. A ova vodi do zaključka, da je Sveti Sava, crkveni velikan i svetac, još daleko veći kao čovjek nego kao svetac.

*

Kao čovjek, Sveti Sava se zvao Rastislav (Rastko) Nemanjić, rođen godine 1175, kao najmladji sin raškog velikoga župana Nemanje,¹ osnivača slavne srpske dinastije Nemanjića,² i žene mu Ane.³ Ova Ana bila je navodno kći bosanskoga bana Borića⁴ (kako to tvrdi Rajić,⁵ a po njemu i hrvatski historičari); ali mnogi srpski pisci to poriču, pa se ne može sa sigurnošću kazati da je Sv. Sava po tankoj

¹ Stefan (Simeon) Nemanja (o. 1113.—1199.), raški župan (1170.—1196.).

² Nemanjići su upravljali Raškom i Srbijom u razdoblju od 1166. do 1371. godine.

³ Ana (Anastasija) Nemanjić († 1200.)

⁴ ban Borić (1154.—1163.)

⁵ Jovan Rajić (1726.—1801.), arhimandrita manastira Kovilja i povjesničar (*Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*, I.-IV., Beč, 1794.).

krvi⁶ hrvatskoga podrijetla (jer ban Borić potječe iz požeške županije i bio je izvjesno Hrvat). Kad je Rastku Nemanjiću bilo 17 godina, desilo se da se na županskom dvoru nadje jedan crnorizac (kaludjer) iz Svete Gore,⁷ koji je svojim pričanjem o krasotama Svete Gore i monaškog života zanio toliko plavokosog i plavookog kneževića, da je ovaj odlučio pobjeći iz očinskog doma i otići u Svetu Goru u kaludjere. Ništa nije pomogla potjera za izgubljenim sinom, koju Nemanja povjeri svome najboljemu vojvodi. Knežević Rastko se još iste noći postriže i zaredi za monaha, pod imenom Sava (Sabbas), te se Vojvoda vrati neobavljena posla u Rašku, noseći samo Rastkovo svjetsko odijelo i ostrizenu kosu.

Držim da nijedan drugi događaj u Nemanjinoj vladavini nije imao dalekosežnijih posljedica od ovoga. Da je Nemanjin Vojvoda, bilo silom bilo milom, sklonuo bio Rastka da se vrati u očinski dom, čitava bi istorija slovenskog Balkana danas imala drugačije obličje. Valja naime razumjeti, što je značio, a što još i danas znači u orijentalnoj crkvi, Atos, ili Sveta Gora. Katolicizam imade svoje unutarnje jedinstvo oličeno u osobi Pape. Pravoslavlje naprotiv, koje se raspada danas na čitav niz autokefalnih crkava,⁸ po svojoj suštini ne može imati svoje središte u jednoj osobi. Jedinstvo Istočne Crkve personificirano je u kaludjerskoj republici na Atosu: dvadeset manastirâ, među kojima su zastupane sve pravoslavne nacionalne crkve, dvanaest skitâ,⁹ 250 ćelija i 150 pustinjačkih naselja, čine jednu nesamo političku nego i duhovnu zajednicu, vezanu strogim asketskim životom, postom, molitvama, bdenjima, i drugim duhovnim vježbama. Na teritorij te duhovne republike, kojom vlada Sveti Sinod¹⁰ od 24 člana sa sjedištem u Kareji,¹¹ ne smije zakoračiti nijedno žensko lice, ne smije se naći dapače ni domaća životinja ženskoga spola, krava, koza, mačka, kokoš. Nekada glasovito njegovalište znanosti i umjetnosti, danas Atos to više nije. Umna veličina koju je osnovatelj atoske republike, Sv. Atanasije,¹² dao svome djelu (968), u toku stoljeća vrlo se je istrošila, osobito za doba teške dekadanse turskog perijoda. Za Savino doba ona je — u svojoj jezgri triplesence grčke filozofije i prednjoazijske, odnosno iransko-mezopotamsko-sirijske životne mudrosti — svaka-ko još postojala i najdublje djelovala na dušu mladoga srpskoga kneževića. Ali se i danas još šire sa Svete Gore, gdje se prirodne krasote udružuju s intenzivnom duhovnom atmosferom u kojoj živi onih 5-6.000 kaludjerâ, najintenzivniji

⁶ tanka krv = ženska loza

⁷ Sveta Gora — Atos je glavno središte srednjovjekovnih kaludera (redovnika) i isposnika. Nalazi se na grčkom poluotoku Halkidiki.

⁸ autokefalan (grč.) = samostalan; oznaka za pravoslavne nacionalne crkve koje same sobom upravljaju (autokefalnost)

⁹ skiti (grč.) = mjesto gdje kaluderi (redovnici) žive sami

¹⁰ Sveti Sinod = sabor krašćanske crkve ili crkava radi donošenja odluke o crkvenim pitanjima

¹¹ Kareja = administrativno središte Svete Gore

¹² Sv. Atanasije Atonski (925.—1000.) osnovao je na Svetoj Gori prvi manastir (samostan).

religijski utjecaji u sve nacije koje spadaju k Istočnoj Crkvi. Očigledno, u pogledu konzervativnosti i nepopustljivosti ne pravi nikakove razlike, je li nosilac jedinstva stanovite hrišćanske crkve jedna osoba ili jedno socijalno tijelo.

U tome žarištu istočne kulture i anadolske crkve,¹³ i to u vrijeme njihove najveće veličine, proveo petnaest godina svoga života daroviti srpski knežević Rastko-Sava. Jasno je, da je za tako dugo razdoblje, u dobu razvitka od žednoga mladića do zreloga muža, poprimio sve što se je u toj sredini njegovu jakom duhu pokazalo lijepim, dobrim, snažnim, i privlačnim. A znamenovanje Savino se baš i sastoji u tome, da je na početku političkoga zamaha Srpstva dao sve što je znao i umio, a što je na Svetoj Gori pribrao, svome narodu. To je bilo utoliko važnije što su Srbi, u ono doba ograničeni na kulturno i ekonomski siromašne krajeve centralnoga Balkana, oskudijevali kulturnim elementima koji bi ima-

¹³ Misli se na (istočno) kršćanstvo koje je svoje ishodište imalo u Anadoliji (Anatoliji), tj. Maloj Aziji.

li služiti njihovim političkim ambicijama. Tu je Sava bio glavnim posrednikom vizantijske vjerske i političke kulture, i njegov utjecaj bio je utoliko jači i dublji što je u jednoj osobi bio član vladajuće kuće,¹⁴ žarki srpski rodoljub, prvi srpski književnik, prvi srpski diplomat, pa u drugom dijelu svoga života i prvi crkveni poglavica nastajuće srpske narodne crkve.

Već vrlo rano počeo je Sava utjecati iz svoga skloništa na Svetoj Gori, kamo je stigao oko godine 1191—92, na razvoj prilika u Raškoj. Jednim pismom pozva on oca svog Nemanju, da dodje k njemu u Svetu Goru, da napusti prijesto pa da se zaredi za jeromonaha,¹⁵ kao što je on sâm učinio. Veliki župan Nemanja posluša svoga sina, i pošto je proveo neko vrijeme u manastiru Studenici,¹⁶ gdje se zaredio za monaha pod imenom Simeun, dodje 2. studenog 1197 na Svetu Goru. Uz pomoć oca, stvarnoga vladara jedne države rastućeg značaja na Balkanu, koji je svojevoljno grimiz prestola zamijenio monaškom kostrijeti, uspije Sv. Sava ukloniti sve zapreke i sagraditi na Svetoj Gori prvi srpski manastir, Hilendar,¹⁷ koji postade od ogromnoga značaja za Srpstvo kao rasadnik nacionalnoga svećenstva. Bez njega se Srbija ne bi nikada mogla emancipovati grčkoga tutorstva, niti izgraditi svoju narodnu crkvu i državu.

U neumornu radu i podizanju srpskih narodno-vjerskih ustanova na Atosu, kojim se bavljahu združeni u monaštvu otac i sin, zateče Nemanju-Simeuna smrt, 13. veljače 1199. Tad Sveti Sava nastavi sâm započeti rad, poglavito u crkveno-organizatornom i literarnom pogledu, te pišući i redigujući Tipik¹⁸ (manastirski ustav, osobito u pogledu načina življenja i reda bogoslužjenja), ostade u Hilendaru sve do godine 1207. Ali se u to doba dogodiše na Balkanu velike i sudbosne političke promjene: krstonosci,¹⁹ razdraženi neprijateljstvom vizantijskih careva, nasrnuše — prilikom četvrte Krstaške Vojne²⁰ — iza Zadra²¹ na Carigrad, i osvojiše ga godine 1204, te srušivši Grčkorimsko Carstvo²² osnovaše novo, t. zv. Latinsko Carstvo,²³ koje međjutim ne bi dugoga vijeka, jer ga već 1261 uništi Nikejsko Carstvo.²⁴ Katastrofa Vizantije djelovala je međjutim nepovoljno na prilike u Svetoj Gori, koja bi podvrgnuta novoj katoličkoj hijerarhiji, pa je ko-

¹⁴ Rastko je kao član kuće Nemanjića kratkotrajno vladao Humom (1190.—1192.).

¹⁵ Jeromonah/hieromonk (grč.) = redovnik koji je ujedno svećenik

¹⁶ Manastir je osnovao Stefan Nemanja (1190.).

¹⁷ Manastir Hilendar (Hilendar) sagrađen je 1198. godine.

¹⁸ Karejski tipik nastao je 1199. godine.

¹⁹ krstonosci = križari

²⁰ Četvrti je križarski rat trajao od 1202. do 1204. godine.

²¹ Križari su 1202. osvojili Zadar.

²² Misli se na Bizantsko Carstvo.

²³ Latinsko je Carstvo postojalo od 1204. do 1261. godine.

²⁴ Bizantska država s prijestolnicom u Nikeji (1204.—1261.). Nakon rušenja Latinskog Carstva (1261.) Nikejsko se Carstvo spaja s ostatkom bizantske države.

načno nastala ondje i velika nesigurnost, tako da Sava nadje za shodno vratiti se u Srbiju.

Za ovaj povratak Savin bilo je i inače više važnih razloga. Prilike u Srbiji, poslije smrti Nemanje-Simeuna, bjehu se okrenule na zlo. Među braćom Vukanom,²⁵ gorljivim katolikom, i Stjepanom Prvovjenčanom,²⁶ pristašom Istočne Crkve, došlo bješe nesamo do razdora već i do otvorene borbe. Situacija Stjepana Prvovjenčanoga bila je utoliko teža što je uz Vukana pristajao i ugarski kralj Emerik.²⁷ Dok je živio Nemanja, njegov prestiž mogaše izdržati napeto stanje među braćom, a nema sumnje da je i Savin utjecaj djelovao, da nasljednikom u županstvu ne postane prvorodjeni sin Vukan, koji je bio katolik, već Stjepan, pristaša Istočne Crkve i zet vizantijske carske kuće.²⁸ Ali se poslije smrti Nemanjine i pada Carigrada diže Vukan, te uz pomoć Pape²⁹ i ugarskih kraljeva³⁰ zbaci Stjepana sa županske vlasti. Sava vide potrebu da spasava očevo i svoje djelo, i on izabra najshodniji put i način, jer dodje u Srbiju sa mrtvim ostacima svoga oca, pokojnog velikog župana Nemanje, koji bi međjutim proglašen i svecem Istočne Crkve, Svetim Simeunom.³¹ Svete moći, svetačka aureola Nemanje-Simeuna, te nedostiživa diplomacija Savina, poduprta »sladošću Savinoga jezika i silom njegovih riječi« (kako kaže biograf Savin),³² učiniše svoje: doskora bi Stevan uspostavljen na vlast, te mogaše nastaviti djelo započeto od njegova oca i njegova brata. Otada življaše Sava u Srbiji, s početka u Studenici, provodeći svoje vrijeme u isposništvu, intenzivnom crkveno-književnom radu i organizaciji Istočne Crkve, uz političku i diplomatsku djelatnost, kojom otklanjaše sve zapreke i opasnosti za mladu srpsku državu. U to doba sagradi glasoviti manastir Žiču³³ na sjeveru Srbije, sa jasnom tendencijom da utvrdi pravoslavlje i u tom pravcu.

Ogromni utjecaj Savin vidimo odmah na jednom primjeru. Bijaše se pokazao opasan separatistički smjer na jugoistoku srpske države, u Povardarju, potaknut po svoj prilici od strane bugarskog cara Kalojana,³⁴ a vodjen od buntovnog vel-

²⁵ Vukan Nemanjić (? — poslije 1208.), najstariji sin Stefana Nemanje. Veliki župan od 1202. do 1204.

²⁶ Stefan Prvovjenčani/Stjepan Prvovjenčani Nemanjić (o. 1165.—1228.), drugi sin Stefana Nemanje. Veliki župan (1196.—1217.) i kralj (1217.—1228.).

²⁷ Emerik Arpadović (1174.—1204.) hrvatsko-ugarski kralj od 1196. do 1204. godine.

²⁸ Misli se na Eudokiju iz dinastije Angel (1185.—1204.).

²⁹ Honorije III. (Cencio Savelli) živio je od o. 1150. do 1227. godine. Na stolici rimskog biskupa (pape) bio je od 1216. do smrti.

³⁰ Misli se na Inocenta III. (Lotario di Segni), koji je živio od 1161. do 1216. i obnašao papinsku službu od 1198. do 1216. te na kralja Emerika i njegova nasljednika Ladislava II. (III.) iz dinastije Arpadovića, koji je vladao od 1204. do 1205. godine.

³¹ Stefana Nemanju Srpska pravoslavna crkva štuje kao sv. Simeona Mirotočivog.

³² Životopisac Domentijan bio je posljednji učenik sv. Save i jeromonah manastira Hilandara.

³³ Manstir su 1207. utemeljili Stefan Prvovjenčani Nemanjić i sv. Sava.

³⁴ Car/kralj Kalojan Asan (1197.—1207.)

može Dobromira Streza,³⁵ koji ugrožavaše mir srpske države. Sava se izloži lično opasnosti i ode Strezu. Teško je danas reći, koliko je djelovao lični utjecaj Savin, koliko njegova vješta diplomacija, a koliko slučaj i sreća, — svakako on otkloni ovu opasnost od države svoga brata, jer Strez doživi neuspjeh, i doskora ga nestade, a s njim i opasnoga pokreta.

Predaleko bi nas odvelo da podjemo detaljno opisivati djela Savina, kojima je u svakom času znao pogoditi ono što je za dinastične interese njegove obitelji i za njegov ljubljani srpski narod bilo najbolje i najkorisnije. Mi ćemo se ograničiti na neke najvažnije momente. Iza pada Vizantije (1204) nastadoše tri, države, u koje se skloniše ostaci vizantijske veličine i moći: Carstvo Nikejsko, Despotat Epirski,³⁶ i Carstvo Trapezuntsko;³⁷ ali je ovo treće bilo tako udaljeno, da za Balkan nije imalo značaja. Carstvo Nikejsko i Epir postadoše međutim nosiocima vruće želje Grka, da latinskoga došljaka što prije slome i izbace iz Carigrada, te oni stupiše u živo natjecanje. Velika je zasluga Savina, što je bio dobro obaviješten, pa je znao da Carstvo Nikejsko ima više izgleda na uspostavu grčkoga carstva i Carigrada; i zato je godine 1219 lično otišao u Nikeju, da ondje pregovara o pitanjima za koja je nekad bio nadležan Carigrad.³⁸ Strogo po kanonskim propisima, morao bi Sava bio ići najprije Arhiepiskopu Ohridskom, jer je veći, dio ondašnje Srbije spadao pod njegovu crkvenu jurisdikciju. Ali je on, finim diplomatskim taktom, usput svratio u latinski Carigrad, netražeći ondje ništa, a onda u Nikeju, odijevajući i ovaj put političke poslove svoga naroda u crkveno ruho: on je samo tražio, da Srbija-Raška dobije svoga arhiepiskopa.³⁹ Pouzdano držim da bi značilo nepoznavati Savu, kad se ne bi pretpostavilo da je on, u isti mah, pregovarao i o proglašenju Srbije kraljevinom, pa i o eventualnom savezu između Srbije i Nikeje protivu Latinskoga Carstva, kano i o inim zajedničkim političkim pitanjima. Svakako stoji, da je Sava postigao svoju namjeru, isposlovaio za Srbiju čast arhiepiskopsku (dotle je postojao samo episkopat⁴⁰ u Raškoj), dapače je sâm odredjen za Arhiepiskopa Srpskog. Na povratku, svrati Sava na Atos, uredi ondje mnoge pojedinosti, ukloni zapreke, i povede iz Hilendara sve one kaludjere-Srbe za koje je držao da će biti upotrebljivi kao episkopi i ostali dostojanstvenici nove crkvene organizaciji u Srbiji. Rezultatom ovo-

³⁵ Strez je u razdoblju od 1211. do 1214. bio bugarski sebastokrator iz dinastije Asena. Nećak kraljeva Ivana Asena I. (1189.—1196.), Teodora Petra (1185.—1198.) i Kalojana. Pretpostavlja se da je bio brat cara Borila (1207.—poslije 1218.)

³⁶ Epirsku Despotovinu/Epirsku Kneževinu utemeljio je 1205. godine Mihajlo I. Komnen Duka (1205.—1214.). Posljednji ostatci Despotovine održali su se do sredine 15. stoljeća.

³⁷ Trapezuntsko Carstvo postojalo je od 1204. do 1461. godine. Carstvo je osnovao Aleksije I. Mezas Komnenos (1204.—1222.).

³⁸ Sv. Sava je pregovarao s ekumenskim (vaseljenskim) patrijarhom Manojlom I. Carigradskim (1216.—1222.).

³⁹ arhiepiskop (grč.) = nadbiskup

⁴⁰ episkopat (grč.) = skup svih biskupa u nekoj državi; područje vlasti jednog biskupa

ga puta bila je faktički osnovana Srpska Narodna Crkva, jer nikada ne bi Grci, da nisu bili pregaženi i poniženi, i da nisu očekivali od pravoslavnih Srba pomoć protiv omraženih Latina u Carigradu, dali srpskoj državi Arhiepiskopa i toliku crkvenu samostalnost. A bez srpske arhiepiskopije u godini 1219 ne bi bila moguća srpska patrijaršija⁴¹ u godini 1346. Zato je već samim podignućem Sava na čast Arhiepiskopa faktički postavljen temelj Srpskoj Narodnoj Crkvi, i svi daljnji koraci u tom smjeru, a naročito formalno proglašenje autokefalije (1346, na uskršnjem saboru u Skoplju) od Dušana Silnog,⁴² nije bilo drugo do prirodna posljedica, etapa u razvitku koji je rijetkom sigurnošću i promišljenošću inicirao Sava. Protest nadležnoga Arhiepiskopa Ohridskog (Dimitrija Homatijanskoga),⁴³ koji je zastupao nesamo strogo kanonsko nego i grčko-nacionalno gledište, osta bez odjeka, — Sava, kao nenatkriljiv diplomata, znao je i ovome aktu povrijedjene grštine oduzeti svaku oštricu i osujetiti mu uspjeh.

Stvorivši ovako moralne osnove za duhovno razvijanje Srpstva, počne Sava raditi svom snagom na tome da isposluje i politički njegovo podignuće. Svi Savini povjesničari slažu se o velikom udjelu njegovu kod krunisanja Stjepana Prvovjenčanoga kraljevskom krunom. Potvrđuju to i smrtne riječi samoga Stjepana, sačuvane od biografâ: »Kraljevstvo nije moje, već je Božje i brata moga, svetoga vladike koji se je oko njega trudio« ... Ali je trebalo savladati prvo više poteškoća, među kojima nije najmanja bila znatno ohladnjenje odnosâ između oba brata, Save i Stjepana Prvovjenčanoga, koje je nastalo usljed toga što je potonji uzeo za ženu katolikinju,⁴⁴ kćer mletačkoga dužda Andrije Dandolo,⁴⁵ osnivača Latinskoga Carstva u Carigradu. Druga ne mala zapreka ležalaše u tome, što — po ondašnjem shvatanju legitimiteta — kraljevski vijenac mogaše podijeliti samo Vizantija ili Rim; međutim, Vizantija ležalaše srušena i ponižena, i njena budućnost nesigurna, a Rim momentano jak i moćan. Bijaše nadalje u pitanju, da li bi Nikeja, nakon što je tako lako dala crkvenu autonomiju, dala odmah i kraljevsku krunu. O tome se mora odlučno sumnjati. Ali Sava, savršeni diplomat, umio je preći i preko tih poteškoća. Iako preko srca, Sava primi srpsku krunu iz ruku Pape.⁴⁶ valjalo je pobiti uvriježeno uvjerenje, da je Bog dao Grcima Carstvo, Ugriima Kraljevstvo, a Srbima Županstvo. Domentijan, Savin biograf, tvrdi dapače, da je Sava napisao pismo Papi koje je odnio posebni poslanik, episkop Metodije, te da je ovo poslanstvo uspjelo da od Pape dobije blagosloveni vijenac (krunu), te Stjepan bi okrunjen za prvo-

⁴¹ patrijaršija (grč.) = najviša crkveno-teritorijalna organizacija kod pravoslavnih (ortodoksnih) crkava; sastoji se od nekoliko eparhija

⁴² Stefan Uroš IV. Dušan (1308.—1355.), kralj Raške od 1331. i car Srba i Grka od 1346. do smrti.

⁴³ Dimitrije Homatijan (1216.—1236.).

⁴⁴ Riječ je o Ani Dandolo († 1264.), kćeri Rainera Dandola i unuci dužda Andrije Dandola.

⁴⁵ Enriko Dandolo (1107.—1205.), mletački dužd (1192.—1205.).

⁴⁶ Honorije III.

ga srpskoga kralja u oči Spasovdana,⁴⁷ godine 1220, u Žiči, na državnom saboru.

Ostali dio Savina života (1220—1236) bio je posvećen odbrani i izgradjivanju ovih dvaju glavnih tečevina, koje je Sava doprinio svojoj obitelji i svome narodu, izgradnji Narodne Crkve i Kraljevstva dinastije Nemanjića.⁴⁸ Njegov odlučni utjecaj pokazao se jasno prigodom smrti kralja Stjepana Prvovjenčanoga: godine 1227, Savu iznenada pozvaše iz Žiče u Rašku, jer da mu je kraljevski brat na samrti. Sava pohita na konju, i nadje brata na izdisaju. Brže-bolje ga postrizje za monaha, kraljem proglasi njegova prvorođenca Radoslava⁴⁹ (koga je, opreznosti radi, već 1220, pri krunidbi oca takodjer dao ovjenčati kraljevskom krunom), i smrt Kralja oglasi Srpskom Narodu formulom: »Umro je monah Simeun⁵⁰ za vlade kralja Radoslava«! Nastojanje, da prištedi dinastiji, državi i narodu, trzavice i opasnosti borbe oko nasljedstva, suviše je vidljivo u ovome postupku Savinu.

Svršivši ovako svoja najveća svjetovna djela, vrati se Sava svom prvobitnom nagnuću, čisto religioznom nastojanjima. Negdje oko 1230 ode on prvi put u Svetu Zemlju i Jerusalem, ali obadje i sva ostala mjesta koja su u vezi sa životom Hristovim. Tu sakupljaše vjerske relikvije, svete moći, i književne spomenike, da ih ponese kući i da njima ojača i usavrši svoja životna djela. Godine 1233 određi se arhiepiskopske časti i posveti za svoga nasljednika Arsenija⁵¹ (porijeklom iz Srijema). I dvor i kler pokušao odvratiti ga od toga nauma, ali bez uspjeha. On ode i po drugi put u Svetu Zemlju, da se više živ ne vrati. Imamo pismo Savino na Igumana⁵² manastira Studenice, iz kojega razabiremo da se je on na tom putu razbolio. Taj put, za ono doba vrlo težak, iscrpe toliko Savine sile, održavane kroz cijeli život strogim i umjerenim monaškim životom, da je na povratku kroz Bugarsku umro u Trnovu, 13. ili 14. siječnja 1236, u šezdeset-i-prvoj godini svoga života, na bugarskom carskom dvoru, te je tamo i pokopan. Tijelo mu je, u svibnju 1237, svečano preneseno u domovinu, u samostan Mileševu,⁵³ ali je to uslijedilo tek nakon najvećih poteškoća, jer Bugari ne htjedoše olako izdati moći takova ugleda i popularnosti. Ni u Mileševu ne mogaše se smiriti ovaj

⁴⁷ Spasovdan = Uzašašće; kršćanski blagdan koji se slavi četrdeset dana nakon Uskrsa

⁴⁸ Osim Stefana Nemanje i njegova sina Stefana Prvovjenčanoga u članove vladarske kuće Nemanjića ubrajaju se kraljevi Raške: Stefan Radoslav (1228.—1233.), Stefan Vladislav (1234.—1243.), Stefan Uroš I. (1243.—1276.), Stefan Dragutin (1276.—1282.), kasnije vladar Srijema, Stefan Uroš II. Milutin (1282.—1321.), Vladislav II. (1321.—1325.), vladar Srijema koji nije priznat u Raškoj za kralja, Stefan Uroš III. Dečanski (1321.—1331.) te carevi Stefan Uroš IV. Dušan i Stefan Uroš V. Nežak (1355.—1371.).

⁴⁹ Stefan Radoslav Nemanjić (o. 1192.—poslije 1235.), jedini poznati sin Stefana Prvovjenčanog.

⁵⁰ Pred kraj života Stefan Prvovjenčani uzima monaško ime Simeon.

⁵¹ Arsenije I. Srijemac (? —1266.) arhiepiskop od 1233. do 1263. godine.

⁵² Pismo je upućeno igumanu Spiridonu, prijatelju sv. Save.

⁵³ Manastir je podigao kralj Stefan Vladislav.

osobiti muž. Prevelik je bio njegov upliv, i politički i crkveni: Sveti Sava postade u neku ruku uzorom političke uspješnosti i moći, što se vidi najbolje otuda da su svi ambiciozni Jugosloveni, koji su žedni bili političkih uspjehâ, nastojali doći ma i simbolički u doticaj sa tradicijom Svetoga Save: bosanski kralj Tvrtko⁵⁴ dade se (1376) okruniti na grobu Sv. Save u Mileševu, koje je došlo bilo pod njegovu vlast, krunom bosanskom i srpskom. Isto tako, kad je Stjepan Vukčić Kosača⁵⁵ htio da se otme vlasti bosanskoj, dade sebi (1440) od njemačkoga cara Fridrika⁵⁶ podijeliti dužnost čuvanja groba Sv. Save, i uze naslov »Herceg od Sv. Save«, po čem se i njegova zemlja prozva Hercegovinom.

Sjaj te grandiozne ličnosti nije izbljedio ni za turskoga vremena, pa su i inovjermi Turci počeli podlijevati neodoljivoj sugestiji njezinoj. Oni počеше dolaziti k njegovu grobu, klanjati i doživljavati čudesa. Kad se to začu u Stambulu,⁵⁷ dade Sinanbeg,⁵⁸ na carsku zapovijed, izvaditi tijelo Sv. Save iz groba u Mileševu, odnijeti ga u Beograd, te na 27. travnja 1594 na Vračaru kod Beograda spaliti i pepeo u Dunav baciti. Naravno da je ovaj surovi i grubo materijalistički akt samo još više oživio svjetlu uspomenu Svetoga Save. Sveti Sava ostaje heroj, heroj u smislu Karlajlovu,⁵⁹ i to heroj duha, koji kroz stoljeća odlučno utječe na svoju okolinu i određuje njezinu sudbinu.

*

Mi smo dovdje tek u nekoliko sumarnih obrisa pokušali ocrtati život Rastka-Save Nemanjića. Ako nastojimo konkretno uhvatiti znamenovanje njegovo, tada ćemo ustanoviti slijedeće:

1) Neželevći nikako umanjiti zasluge velikog župana Nemanje za kasniju veličinu od njega proizašle dinastije, treba istaknuti, da je — po našem shvatanju — pravi osnivač dinastije Nemanjića Sveti Sava a ne Nemanja. Nemanja je to samo u genetičkom, bolje reći biološkom smislu. Nesrazmjerno veći udio u zaslugama za razvitak dinastije Nemanjića ima Sava, jer je upravo on i postavio sve realne osnove kasnijoj veličini nemanjićske Srbije. Nemanja je bio svakako jedan sposoban dinasta. Ali su takovih Srbi imali i prije Nemanjića, samo što je svakiput osnivanje dinastije osujetilo neuredjeno pitanje oko nasljedstva. Bolje reći, onemogućilo je osnivanje trajnih dinastija slovensko kolektivističko shvatanje, da su obitelj ili zadruga držaoci vladalačke moći. Iza smrti svake snažnije vladarske

⁵⁴ Stjepan Tvrtko I. (Vladislavić) Kotromanić (o. 1338.—1391.), bosanski ban (1353.—1377.) i prvi bosanski kralj (1377.—1391.).

⁵⁵ Stjepan Vukčić Kosača (o. 1404.—1466.)

⁵⁶ Fridrik (Friedrich) III. (1415.—1493.), pripadnik leopoldske grane kuće Habsburg, bio je car Svetoga Rimskog Carstva (1452.—1493) i austrijski nadvojvoda (1424.—1493.).

⁵⁷ Stambul = Konstantinopol, Istanbul, Carigrad

⁵⁸ Sinan-beg, odnosno Sinan Pasha ili Sinan Pashë Topojani (1506.—1596.), albanski veliki vezir, vojni zapovjednik (paša) i državnik.

⁵⁹ Thomas Carlyle (1795.—1881.), engleski povjesničar, filozof i esejist.

ličnosti, pojavila bi se množina aspiranata na prestol, i u borbama koje su iz toga slijedile propala bi svaka dinastija još u začetku. Od te sudbine spasao je samo Sveti Sava Nemanjiće, time što je dva puta — kod smrti Nemanje i Stjepana Prvovjenčanoga — stvaranjem gotovoga čina znao preduprediti, te svojim ogromnim ličnim i duhovnim utjecajem, kao član kraljevske kuće i ujedno vjerski poglavica, spriječiti borbe oko nasljedstva. Kroz pola vijeka bdio je Sava nad sudbinom svoje Kuće, koja je kroz to vrijeme toliko ojačala da joj kasnije bure, za daljnjih 150 godina, nisu mogle naškoditi. I po tim činjenicama, koje neprijeporno izlaze iz Savina životopisa, postaje on pravim utemeljiteljem dinastije Nemanjića.

2) Sveti Sava je odlučio, na raskršću Srpstva, da će ono početi putem Istočne a ne Zapadne Crkve. Tu je važno istaknuti, da je to pitanje Sava riješio u momentu kada je tok istorije bio izrazito protivu takoga rješenja, t. j. kada je Vizantija bila oborena i nemoćna, te kada je Stjepan Prvovjenčani sâm smatrao za potrebno da promijeni smjer svoje spoljne politike, što je učinio uzevši za drugu ženu kćer dužda Andrije Dandola, jednoga od osnivača Latinskoga Carstva. U takovo vrijeme, ovo je pitanje bila u stanju riješiti samo takova veličina i takova politička i diplomatska sposobnost kakovu je imao Sava. Zašto je to Sveti Sava učinio, nije lako reći. Najvjerojatnije je da je on to učinio nesvjesno, pod utjecajem svoga odgoja, koji je primio u duhovnom centru Anadolske Crkve na Atosu, pod utjecajem privlačne sile koju je vjerska i umna kultura onodobne Anadolske Crkve na njega vršila. Možda je i uočio, da je Istočna Crkva podesnija za aspiracije njegove obitelji i njegova naroda od Zapadne Crkve. Svakako se je, kao vrući patrijot pobrinuo da ukloni sve opasnosti koje su za njegov narod bile vezane uz pravoslavlje, — on je te opasnosti uklonio osnivanjem Srpske Narodne Crkve s pomoću koje je slomio premoć i tutorstvo grčkog svećenstva u Srbiji, koje je bez mnogo oklijevanja naprosto istjerao.

3) Kako smo već naprijed ustanovili, samo Sveti Sava može se smatrati osnovateljem Srpske Narodne Crkve: bez Savina boravka na Svetoj Gori nema Hilendara, bez Hilendara nema srpske Arhiepiskopije, a bez srpske Arhiepiskopije nema srpske Patrijaršije.⁶⁰ Ovaj pragmatički slijed jasno pokazuje ogroman, gotovo isključivi, udio Savin pri osnivanju Srpske Narodne Crkve. Što pak znači ova Crkva za razvitak Srpstva, držim da ne treba naročito isticati. Svi inteligentni Srbi to dobro znaju, a danas to sve više shvataju i inteligentni Hrvati. Napose ću istaknuti svoje uvjerenje, da bez svoje narodne Crkve Srbi ne bi bili mogli preživjeti Kosova i turske katastrofe,⁶¹ i ne bi bili mogli — na početku XIX vijeka obnoviti — svoju državu onako kako su to doista učinili.⁶²

⁶⁰ Poznate su tri srpske patrijaršije. Prvu je proglasio Stefan Uroš IV. Dušan 1346. (Turci je ukidaju 1458.). Druga je Srpska patrijaršija postojala od 1557. do 1776. (sa sjedištem u Peći). Treća je Patrijaršija osnovana 1920. sa sjedištem u Beogradu.

⁶¹ Misli se na Kosovsku bitku iz 1389. i nestanak srpske srednjovjekovne države.

⁶² Nakon II. srpskog ustanka, koji je izbio 1815. pod vodstvom Miloša Obrenovića (1780.—1860.), početkom 30-ih godina XIX. stoljača Srbija je dobila status autonomne kneževine.

4) Sveti Sava je kulturno dao svom narodu koliko malo koji pojedinac u svjetskoj istoriji svojoj okolini. Mi smo prikazali, kako se je to zbilo. Sava je otišao u mladosti u duhovni centar Istočne Crkve, i to u doba njezine kulturne kulminacije, — sve što je ondje lijepa i korisna našao, to je sabrao i dao svome narodu; a budući da je bio članom kraljevske kuće i crkveni poglavica cijele zemlje, njegov je rad bio uspješniji nego ikojega drugoga čovjeka, sve zapreke su bile umanjene do krajnjih granica, borbe koje su drugi reformatori morali voditi, opasnosti kojima su bili izvrgnuti, sve je to bilo kod Save već po njegovoj situaciji uklonjeno. Ukoliko je ipak postojalo, to im se on kao genijalni diplomat znao mudro ukloniti. Ne može se ovdje raspredati pitanje o opsegu i kvalitetu kulturnoga kapitala koji je Sava donio svomu narodu; to prelazi opseg jednoga članka, a biće uglavnom i poznato. Istakao bih samo, da je Sveti Sava dao Srbima jednu visoku političku kulturu, preuzetu od Vizantinaca, koju je on sam lično još usavršio po svojoj urodjenoj političkoj i diplomatskoj obdarenosti. Ovaj lični udio u političkoj tradiciji može se smatrati i kao razlog one velike političke spremnosti koju Srbi, počevši od obnove Srpske Države početkom XIX vijeka, pokazuju, te kojom sigurno nadmašuju Hrvate, koji su imali nedvojbeno mnogo goru školu u Hapsburgovaca.⁶³

5) Meni lično čini se, da se Svetom Savi onim pretežno religioznim i konfesionalnim mjerilom kojim se on u Srbâ prosudjuje čini krivo u pogledu njegova svjetskoga značaja. Ovaj značaj leži, po mome shvatanju, u tome da je mudri i smjerni iguman vatopedski⁶⁴ i ujedno žarki patrijot srpski salomio moć Grkâ. To je postigao organizacijom Srpske Narodne Državne Crkve. Onaj harmonični razvoj Crkve i Države, koje se međusobno bezuslovno podupiru, bilo je velikim praktičnim preimućstvom kod pravoslavlja. Toga kod katolicizma nema: Crkva se nikad u toj mjeri ne identifikira s Državom, jednostavno stoga što je internacijonalna. Ova identifikacija Crkve i Države ima doduše i svojih loših strana, ali je ona na svaki način izvor izvanrednoga pojačanja državne moći. Ova identifikacija bila je glavnom tajnom grčke moći i veličine. Tu je tajnu Sava lukavim Grcima, u času njihove slabosti i posrtanja, oteo i dao svojoj obitelji i svome narodu, i tim im ujedno dao mogućnost da se u najkraće vrijeme razviju do zamjerne veličine i moći. Grci su mogli nadvladati Latinsko Carstvo; ali kad su taj posao obavili, našli su pred sobom na sjeveru moćnu slovensku⁶⁵ barijeru: Bugarsku i Srbiju, ovu posljednju toliko ojačanu da je čak kušala oteti im Carstvo (što je poduzeo bio Dušan Silni krunisanjem krunom grčkom, srpskom, i bugarskom, na uskršnjem saboru u Skoplju). Ovako stiješnjeni sa juga od Turačka, a sa sjevera od Bugarâ i Srbâ, nisu Vizantinci mogli odahnuti, nego su za-

⁶³ Vladarska kuća Habsburg, odnosno Habsburg-Lothring, vladala je hrvatskim zemljama od XV. do XX. stoljeća: 1438.—1439., 1440. (1444.)—1457., 1527.—1780. i 1780.—1918.

⁶⁴ Sv. Sava bio je monah u manastiru u Vatopedu na Svetoj Gori, odakle zajedno sa Stefanom Nemanjom pokreće podizanje manastira Hilendara.

⁶⁵ slovensku = slavensku

kržljali, i konačno pali žrtvom silovite turske najezde. Da su se Vizantinci mogli, iza 1261, opet uspješno proširiti na sjever, oni bi — po mome mnijenju — mnogo bolje odoljevali Turcima nego što su to mogli pod ovim prilikama.

Svim ovim, međutim, nije svjetsko znamenovanje Svetoga Save iscrpeno. Meni se bar čini osnivanje Srpske Narodne i Državne Crkve jednim ogromnim djelom, zato što je to bilo moguće samo u vrijeme pada i poniženja Grka, t. j. samo u prvoj polovici Trinaestoga Vijeka. Ja vrlo sumnjam, da li bi Vizantinci, iza obračuna sa Latinskim Carstvom, bili ikomu dali crkvenu samostalnost. Tako je, po mome shvatanju, Srpska Narodna Crkva kao prva negrčka narodna crkva bila pretečom svih ostalih slovenskih narodnih crkava istočnoga obreda, i Ruske Patrijaršije⁶⁶ iz godine 1589, pa čak i rumunske Patrijaršije,⁶⁷ bugarskog⁶⁸ i albanskog Egzarhata,⁶⁹ i Poljske Pravoslavne Crkve.⁷⁰ Predstavimo si samo mogućnost, da je rusko pravoslavlje ostalo pod grčkim tutorstvom, i da se nije moglo po srpskom uzoru razviti u autokefalnu crkvu, — čitavi razvitak Rusije bio bi sasvim drugi, ne bi bilo Petra Velikog⁷¹ ni ruskoga samodržavstva, ne bi bilo ruskoga slavofilstva, pa po svoj prilici ni Ruske Revolucije od godine 1917.⁷² Svjetska istorija bila bi uzela sasvim drugi tok. Prema tome držim, da je mudri monah iz Svete Gore, Sava, lice svjetskoga znamenovanja; pa držim i to, da svi mi Jugosloveni imamo veliki interes ovoga po mome mnijenju najvažnijega činoca jugoslovenske povjesti, Svetoga Savu, što bolje upoznati.

(*Nova Evropa*, Zagreb, 1930., knj. XXI., br. 1, 1-10.)

- *Za tisak priredio i bilješkama opremio Z. Matijević*

⁶⁶ Godine 1589. carigradski patrijarh Jeremija II. Tranos (1587.—1595.) daje mitropolitu Jovu/Joanu (2. četvrtina 16. st. — 1607.) titulu patrijarha Rusije.

⁶⁷ Godine 1925. osnovana je Rumunska Patrijaršija uzdizanjem bukureštanskog arhiepiskopa na rang patrijarha.

⁶⁸ Bugarska patrijaršija osnovana je 1017., za vrijeme cara Simeona I. (893.—927.), ali je odlukom bizantskog cara Bazilija II. Bugarubojice (976.—1025.) ukinuta 1019. godine. Zahvaljujući sv. Savi 1186. obnavlja se Patrijaršija sa centrom u Trnovu, no nju su ukinuli osmanlijski Turci (1393.). Carigrad 1945. daje autokefaliju Bugarskoj crkvi. Godine 1959. ponovo je uspostavljena Bugarska patrijaršija.

⁶⁹ Albanska pravoslavna crkva ima od 1922. rang arhiepiskopije.

⁷⁰ Poljska autokefalna pravoslavna crkva osnovana je 1924. godine.

⁷¹ Petar I. Veliki Romanov (1672.—1725.), ruski car od 1682. do smrti.

⁷² Misli se na Februarsku i Oktobarsku revoluciju.

GRADIVO

Pabirci iz korespondencije Ive Pilara i Fritza Byloffa (1926.—1933.)

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuva se nekoliko pisama (i strojopisnih kopija) te jedna dopisnica iz korespondencije Ive Pilara i Friedricha (Fritza) Byloffa, koja obuhvaća razdoblje od konca studenoga 1926. do početka lipnja 1933. godine.* Svojim sadržajem pisma (i dopisnica) uglavnom se odnose na pitanja vezana uz problem vjerskoga dualizma.

F. Byloff rođen je u Mariboru 8. kolovoza 1875. godine. Pravo je studirao na Sveučilištu u Grazu. Na čast doktora prava promoviran je 1897. godine. U dobi od dvadeset i sedam godina habilitirao je iz područja kaznenoga i procesnoga prava s tezom »Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae)«. Godine 1903. dobiva pravo bavljenja odvjetništvom u Grazu. Byloff je bio aktivan i na znanstveno-istraživačkom području. Održao je brojna predavanja iz kaznenoga i procesnoga prava te povijesti filozofije prava i penologije. Godine 1910. izabran je za izvanrednog profesora na Fakultetu za pravne i političke znanosti Sveučilišta u Grazu. Na mjesto redovitoga profesora za kazneno i postupovno pravo imenovan je svega nekoliko dana prije smrti. Umro je u Grazu 12. svibnja 1940. godine.

Kao posebnu zanimljivost treba navesti da je bio vlasnik autorskih prava Pilarove knjige *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Manzsche K. u. K. Hof-, Verlags- u. Universitätsbuchhandlung, Wien, 1918.

Važnija Byloffova djela:

— *Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae): Ein Beitrag zur Geschichte Strafrechtspflege in Steiermark*, Leuschner und Lubensky's Universitäts-Buchhandlung, Graz, 1902.

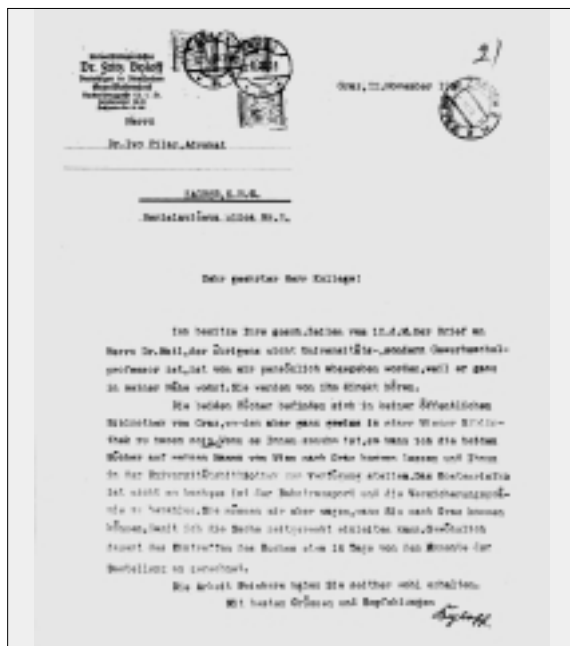
— *Vertragsbruch und Strafrecht. Eine kriminalpolitische Studie aus dem österreichischen Rechte*, Leuschner und Lubensky's Universitätsbuchhandlung, Graz, 1905.

— *Volkskundliches aus Strafprozessen der österreichischen Alpenländer mit besonderer Berücksichtigung der Zauberei- und Hexenprozesse 1455 bis 1850*, Walter De Gruyter & Co., Berlin — Leipzig, 1929.

— *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländern*, Walter De Gruyter & Co., Berlin — Leipzig, 1934.

Posljednjih su se godina pojavila nova izdanja većine Byloffovih knjiga.

* Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, Zbirka starih i rijetkih knjiga i zbirka rukopisa, Ostavština Ive Pilara, R-7983-B-a-11 i R-7983-B-b-2-8.

I.

Universitätsprofessor
Dr. Fritz Byloff
Verteidiger in Strafsachen
Graz-Waltendorf
Ruckerlberggasse 13, 1. St.
Fernsprecher 19-19
Postspark.-kto. 91.196

Graz, 22. November 1926.

Herrn
Dr. Ivo Pilar, Advokat
ZAGREB, S.H.S.
Berislavićeva ulica Nr. 8.

Sehr geehrter Herr Kollege!

Ich besitze Ihre gesch.[riebenen] Zeilen vom 12. d. M. Der Brief an Herrn Dr. Matl,¹ der übrigens nicht Universitäts-, sondern Gewerbschulprofessor ist, ist von mir persönlich abgegeben worden, weil er ganz in meiner Nähe wohnt. Sie werden von ihm direkt hören.

¹ Josef Matl (1897.—1974.), österreichischer Slavist und Sprachwissenschaftler; Professor an der Universität Graz.

Die beiden Bücher befinden sich in keiner öffentlichen Bibliothek von Graz, werden aber ganz gewiss in einer Wiener Bibliothek zu haben sein. Wenn es Ihnen genehm ist, so kann ich die beiden Bücher auf meinen Namen von Wien nach Graz kommen lassen und Ihnen in der Universitätsbibliothek zur Verfügung stellen. Das Kostenrisiko ist nicht so hoch; es ist der Bahntransport und die Versicherungsprämie zu bezahlen. Sie müssen mir aber sagen, wann Sie nach Graz kommen können, damit ich die Sache zeitgerecht einleiten kann. Gewöhnlich dauert das Eintreffen des Buches etwa 14 Tage von dem Momente der Bestellung an gerechnet.

Die Arbeit Peiskers² haben Sie seither wohl erhalten.

Mit besten Grüßen und Empfehlungen

Byloff

II.

[Zagreb,] 9. XII. [1926]

Sehr geehrter Herr College!

Verbindlichsten Dank für Ihre freundlichen Zeilen vom 22. pto [November]. Ich nehme Ihr gütiges Angebot an und bitte mir die beiden erwähnten Bücher in Graz verfügbar machen zu lassen.

Ich konnte Ihnen nicht sofort antworten, da ich infolge einiger pendenten Angelegenheiten nicht wusste, wann ich von Zagreb werde abkommen können. Nun ist diese Frage geklärt und beeile ich mich Ihnen mitzuteilen, dass ich ab Montag den 3. Jänner das Buch in der Grazer Bibliothek studieren möchte. Ich hoffe nur, dass es Ihnen möglich sein wird das Buch bis dahin in Graz stellig machen zu können. Sollte dies nicht der Fall sein, so bitte um gütige kurze Benachrichtigung.

Flügel, dessen Buch Mani³ ich suche, ist identisch mit dem bekannten deutschen Orientalisten Gustav Leberecht Flügel.⁴ Beausobre⁵ ist mir näher unbekannt, dürfte ein französischer Orientalist sein.

Ich danke wiederholt und bestens für die gütige Zusendung von Peiskers Artikel.⁶ Ich habe ihm sofort geschrieben, und habe vom ihm schon eine Ant-

² Jan Peisker (1851.—1933.), Professor an der tschechischen Universität in Prag.

³ Mani (216.—276.), persischer Reformator, Prediger und Schriftsteller; Urmutter des Manichäismus. Riječ je o Flügelovoj knjizi *Mani, seine Lehre und seine Schriften: Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus*, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1862.

⁴ G. L. Flügel (1802.—1870.)

⁵ Isaac de Beausobre (1659.—1738.), französischer Gelehrter und hugenotischer Pastor; einer der Pioniere in der Erforschung des Manichäismus.

⁶ Wahrscheinlich ist es die Peisker'sche Studie »Koj su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?«. Pilarov prijevod Peiskerova rukopisa objavljen je u: *Starohrvatska prosvjeta*, Zagreb — Knin, N. S., II, 1-2, 1928., jan.-juni, 55-86. Također vidi: *Pilar*, Zagreb, 2/2007., br. 3 (1), 63-89.

word. Er sandte mir anstatt einer solchen einige seiner Publikationen mit einer herzlichen Widmung. Ich strebe eine Zusammenarbeit⁷ mit ihm an, und Besuch bei ihm in mein Grazerprogramm aufgenommen.

Genehmigen Sie, hochverehrter Herr Professor, den Ausdruck der gewohnten Hochschätzung entgegen von
Ihrem ergebensten

[Dr. Ivo Pilar]

Dr. Fritz Byloff
Universitätsprofessor.
Graz.

III.

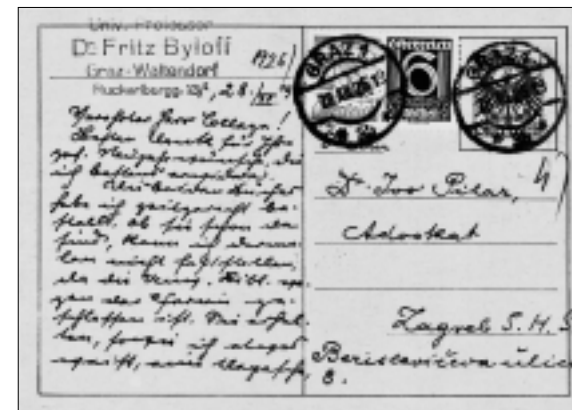
Univ. Professor
Dr. Fritz Byloff
Graz — Waltendorf
Ruckerlbergg. 13/¹

28. XII./1926

Verehrter Herr College!

Besten Dank für Ihre gef.[reundlichen] Neujahrswünsche, die ich bestens erwidere. Die beiden Bücher habe ich zeitgerecht bestellt. Ob sie schon da

⁷ Vidi: Ivo PILAR, »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 1931., knj. XXVIII., sv. 1, 1-86. Također vidi: *Pilar*, 2/2007., br. 3 (1), 91-151.

sind, kann ich dermalen nicht feststellen, da die Univ.[ersitäts] Bibl.[iothek] wegen der Ferien geschlossen ist. Sie erhalten, sowie ich etwas weiss, eine Depesche, ohne die ich nicht abzureisen bitte. Jedenfalls hoffe ich Sie bald hier begrüßen zu können.

Herzliche Grüsse!

Ihr ergebenster

Byloff.

Dr. Ivo Pilar,
Advokat

Zagreb S. H. S.
Berislavićeva ulica 8.

IV.

Univ. Professor
Dr. Fritz Byloff
Graz — Waltendorf
Ruckerlbergg. 13/¹

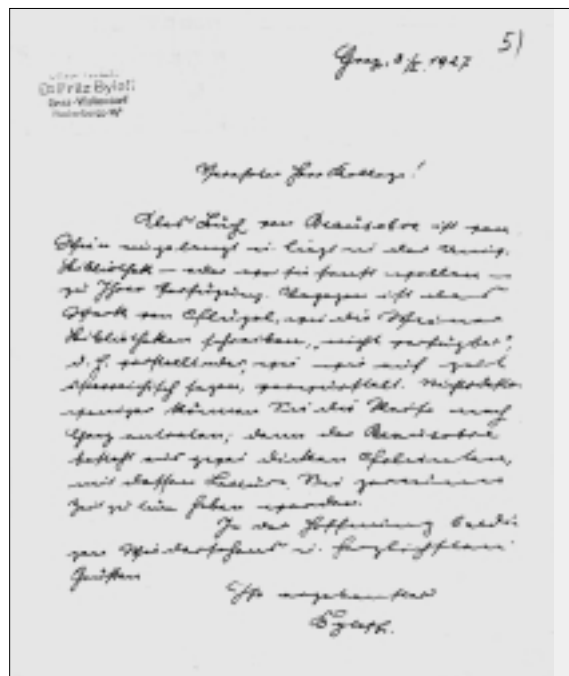
Graz, 8./I. 1927

Verehrter Herr Kollege!

Das Buch von Beausobre⁸ ist von Wien eingelangt u.[nd] liegt in der Univ.[ersitäts] Bibliothek — oder wo Sie sonst wollen — zu Ihrer Verfügung. Dagegen ist das Werk von Flügel,⁹ wie die Wiener Bibliotheken schreiben, »nicht verfügbar«, d. h. verstellt oder, wie wir auch gut österreichisch sagen, verwürstelt. Nichtsdestoweniger können Sie die Reise nach Graz antreten; denn der

⁸ Riječ je o knjizi *Histoire Critique de Manichée et du manichéisme*, Vol. I-II, Frédéric Bernard, Amsterdam, 1734.—1739.

⁹ Vidi bilj. 3.

Beausobre besteht aus zwei dicken Folianten, mit dessen Lectüre Sie geraume Zeit zu tun haben werden.

In der Hoffnung baldigen Wiedersehens u.[nd mit] herzlichsten Grüßen
Ihr ergebenster

Byloff.

V.

[Zagreb,] 10. Jänner [192]7

Hochverehrter Herr Kollege!

Ich danke verbindlichst für Ihre freundlichen Zeilen vom 8. d. M., welche mir sehr gelegen kommen. Ich war bereits etwas ungeduldig geworden, da ich nach Verlauf dieser Woche nur schwer abkommen könnte. So war ich nahe daran bei Ihnen drahtlich anzufragen, kam aber davon ab, da Sie ja ohnedies nichts tun können, als warten bis das Buch kommt. Ich begann daher mit einer Reise auf gut Glück zu rechnen, und da kommt mir Ihre fr[un]dl.[iche] Nachricht vom Eintreffen des Beausobre wie bestellt.

Ich treffe daher Mittwoch den 12. dieses Monats früh morgens in Graz ein, und werde mich zwischen 9 und 10 Uhr Vormittag bei Ihnen einfinden.

Sollte es Ihnen unmöglich sein mich zu jener Zeit zu Hause zu erwarten, so bitte ich mir eine kurze schriftliche Anweisung zu hinterlassen, wie ich ehestens

zu diesem Buche gelange. Namentlich würde ich bitten mir den Namen jenes Herrn zu nennen, an welchen ich mich dieses bezüglich zu wenden habe.

Alles übrige mündlich.

Ich danke Ihnen verbindlichst für Ihre gütige Intervention und bleibe mit vielen Grüßen

Ihr ergebenster

[Dr. Ivo Pilar]

VI.

Univ.-Professor
Dr. Fritz Byloff
Graz — Waltendorf
Ruckerlbergg. 13/¹

Graz, 1. Mai 1929.

Lieber Herr Kollege!

Für Ihre freundlichen Zeilen vom 14. v. M. und die liebenswürdige Besorgung der Literatur über den vukodlak danke ich Ihnen ebenso, wie für die freundlichen Grüße, die mir Herr Prof. Dr. Matl kürzlich übermittelte. Ich erfuhr durch ihn, dass Sie mit ihm zusammen eine schöne Fusstour durch Dalmatien unternommen haben, um die ich Sie sehr beneidet habe. Darf ich Sie bei dieser Gelegenheit daran erinnern, dass wir einmal einen Besuch des Plitvitzer Seengebietes vereinbart haben? Es wäre mir sehr erfreulich, einmal mit Ihnen einen Teil Ihres schönen Vaterlandes kennen zu lernen.

Ad vocem¹⁰ vukodlak! Ich lese an einer mir jetzt augenblicklich nicht erinnerlichen Stelle eines südslavischen Autors, dass kodlak im Dialekt einer kroatishen Insel soviel wie Schmetterling bedeutet und dass daher beim Vampyr-glauben die weitverbreitete Vorstellung vom Seelentier hineinspielt, weil der Schmetterling vielfach — auch bei den Deutschen — die Gestalt ist, die die vom Leib getrennte Seele annimmt. Bei Miklosich¹¹ habe ich darüber nichts gefunden, bin selbst viel zu wenig im Südslavischen zu Hause und bitte daher Sie, mir gelegentlich Ihre wertvolle Meinung darüber zu sagen.

Freund Peisker befindet sich gegenwärtig in einem erheblichen Aufregungszustand, der ihn noch schrulliger macht, als er es ohnehin schon ist. Das dürfte auch seine Ungnade Ihnen gegenüber erklären. Dann, wie er mir mitteilte, hat er — scheinbar in Böhmen — einen Gönner gefunden, der sich bereit erklärt hat, die Druckkosten für seine slavische Mythologie zu übernehmen. Jetzt arbeitet er Hals über Kopf, um das Werk druckfertig zu machen, macht die Nacht zum Tage und wird seiner Umgebung gegenüber immer borstiger. Wie viel verrücktes Zeug wird neben glänzenden Ideen in dem Buche enthalten sein! Ernst zu nehmen ist sein Unwille nicht. Peisker ist in seinem Verhalten zu Hilfsbedürftigen von geradezu apostolischer Güte, kümmert sich um Dinge, die ihn gar

nichts angehen, und kommt dadurch mitunter in peinliche Lage, die ich dann mit viel Diplomatie entwirren muss.

Ich hoffe Sie in absehbarer Zeit wieder einmal bei uns begrüßen zu können und verbleibe mit den besten Grüßen und Empfehlungen

Ihr stets ergebenster Kollege:

Byloff

VII.

[Zagreb,] den 27. Mai [1933]

Herrn
Univer. Prof. Dr. Fritz Byloff,
Graz — Waltendorf.

Sehr geehrter Herr Kollege!

Ich besitze Ihre freundl.[ichen] Zeilen vom 23. ds. M. und bin einig mit Ihnen in der Auffassung, dass wissenschaftliche Forschung die menschenwürdigste Beschäftigung im Leben sei. Es freut mich, dass unsere Anlehenssache günstig fort-

¹⁰ ad vocem (lat.) = na riječ; što se tiče nečega

¹¹ Franc Miklošič (1813.—1891.), slovenski jezikoslovac.

schreitet, jedenfalls ist interessant, dass reges Interesse dafür in Italien herrscht. Die Emission einer besonderen Tranche dort selbst wäre höchst interessant, ich nehme an, dass für diesen Fall eine besondere Beteiligung unsererseits sichergestellt wäre. Ich bitte auf die zeitgerechte Abrechnung zu achten und werden wir dann das Weitere schon besprechen. Die erste Sendung nach Beograd ist richtig eingelangt, doch wurde die Herkunft dieser Sendung ganz falsch aufgefasst und ist dieselbe auch in unrechte Hände gelangt. Bei der zweiten Sendung bitte ist auf die doppelte Packierung und auch auf die Bezeichnung »per Kurier« zu achten. Am inneren Einband ist zu verzeichnen »an unsere Anstalt in Zagreb«. In diesem Falle ist das richtige Einlangen gesichert und wird dieselbe auch in berufene Hände gelangen.

Ich kann Ihnen einen Badeaufenthalt an der dalmatinischen Küste im September auf das Wärmste anraten, ich kann dies ganz gewiss mit bestem Gewissen tun. Die Situation ist meiner Auffassung ganz stabil, in der ersten Hälfte Sept.[ember] ist Dalmatien geradezu ein idealer Aufenthalt und es ist nicht ausgeschlossen, dass ich Sie in diesem Falle auch selbst besuchen würde. Die Oesterreicher sind in Dalmatien gern gesehene Gäste und die Geldbeschaffung und übrigen Schwierigkeiten dürften Sie leicht überwinden.

Ich bleibe mit herzlichsten Grüßen und Empfehlungen

Ihr ergebenster

[Dr. Ivo Pilar]

VIII.

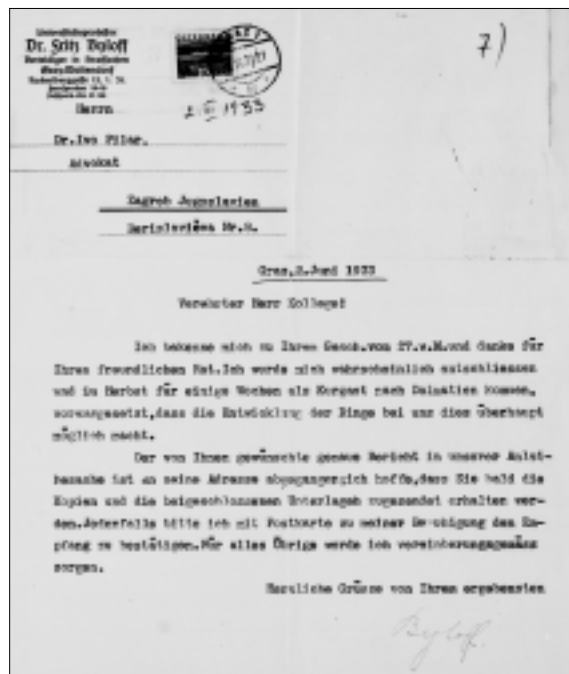
Universitätsprofessor
Dr. Fritz Byloff
Verteidiger in Strafsachen
Graz-Waltendorf
Ruckerlberggasse 13, 1. St.
Fernsprecher 19-19
Postspark.-kto. 91.196

Herrn
Dr. Ivo Pilar,
Advokat
Zagreb Jugoslavien
Berislavićeva Nr. 8.

Graz, 2. Juni 1933

Verehrter Herr Kollege!

Ich bekenne mich zu Ihrem Gesch.[riebenen] vom 27. v. M. und danke für Ihren freundlichen Rat. Ich werde mich wahrscheinlich entschliessen und im

Herbst für einige Wochen als Kurgast nach Dalmatien kommen, vorausgesetzt, dass die Entwicklung der Dinge bei uns dies überhaupt möglich macht.

Der von Ihnen gewünschte genaue Bericht in unserer Anleihe Sache ist an seine Adresse abgegangen; ich hoffe, dass Sie bald die Kopien und die beigeschlossenen Unterlagen zugesendet erhalten werden. Jedenfalls bitte ich mit Postkarte zu meiner Beruhigung den Empfang zu bestätigen. Für alles Übrige werde ich vereinbarungsgemäss sorgen.

Herzliche Grüsse von Ihrem ergebensten

Byloff

- *Za tisak priredili i bilješkama opremili*
C. Hornstein Tomić, T. Jonjić i Z. Matijević (I.-II., V.-VIII.)
te Z. Grijak i V. Švooger (III.-IV.)

OSVRT S POVODOM

Intelektualci na marginama visoke politike

U povodu knjige Zorana Grijaka i Stjepana Ćosića, *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, Zagreb, 2012.

Zlatko KUDELIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Dr. sc. Zoran Grijak i prof. dr. sc. Stjepan Ćosić objavili su u izdanju Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu knjigu o znanstvenom, publicističkom i političkom djelovanju Dubrovčanina Luja Vojnovića (1864.—1951.) i britanskoga povjesničara i publicista Roberta Williama Seton-Watsona (1879.—1951.).* Obojica pripadaju onoj vrsti stručnjaka, publicista, novinara, povjesničara i političara čija je važnost osobito narasla potkraj 19. stoljeća zajedno s društvenom modernizacijom, demokratizacijom i zaoštavanjem odnosa među europskim državama. Bili su intelektualci koji su se bavili aktualnim nacionalnim, povijesnim i geopolitičkim temama te su postali važni kreatori moderne političke kulture koja se širila preko raznovrsnih tiskovina. Ni Vojnović ni Seton-Watson nisu dosegli ključne pozicije u vlasti; ostali su na marginama politike, odnosno nikad nisu postali političkim figurama, snažnim subjektima koji određuju i usmjeravaju događaje i procese u društvu nego su bili figure politike, dugovječni suputnici raznih politika kao stručnjaci, savjetnici posrednici ili propagandisti. Javnost ih je često doživljavala kao ideologe ili pokretače političkih promjena zbog dugogodišnjega javnog djelovanja, širokog obrazovanja i publicističke uvjerljivosti, ali to je bio tek privid jer je doseg njihova utjecaja bio ograničen, uvjetovan dnevnopolitičkim ciljevima i kontroliran iz različitih središta moći. Vojnovića i Seton-Watsona povezuje dugogodišnje bavljenje krizom i raspadom Austro-Ugarske Monarhije te stvaranjem nove južnoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije. Njihov politički profil obilježavala su promjenjiva i proturječna stajališta te polemički naboj kojim su uvijek bili spremni braniti u javnosti trenutne interese.

Lujo Vojnović

Lujo Vojnović studirao je pravo u Zagrebu i Grazu, gdje je doktorirao. Radio je kao odvjetnički vježbenik, a zatim vodio vlastiti odvjetnički ured. Bio je jedan

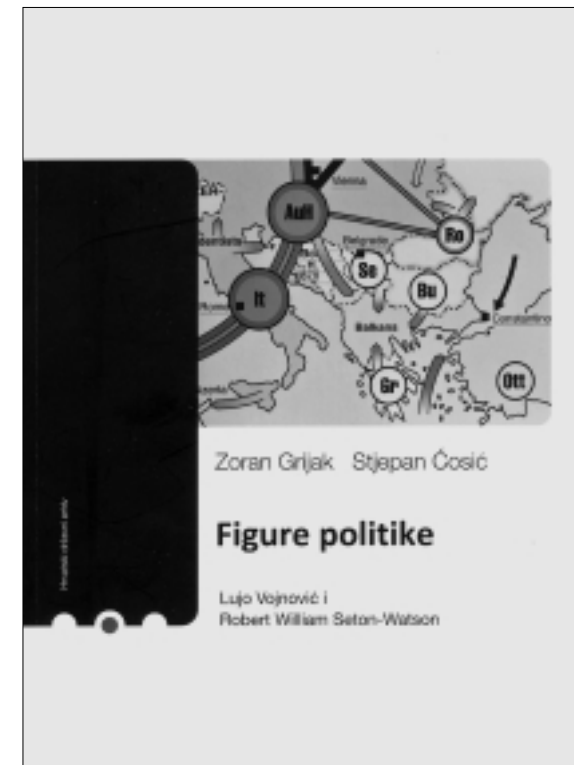
* U prilogu knjige objavljena je njihova korespondencija (1916.—1919.).

od viđenijih pripadnika protuaustrijskog kruga dubrovačkih Srba katolika. Godine 1896. stupa u službu crnogorskog kneza, kasnije kralja Nikole, gdje uskoro dolazi na mjesto v. d. ministra pravde (1899.—1903.). Od 1904. bio je odgojitelj kraljevića Aleksandra Karađorđevića u Beogradu. Dvije godine kasnije stupio je u službu bugarskog cara Ferdinanda. Godine 1912. postaje tajnik kralja Nikole. Nakon završetka Drugoga balkanskog rata 1913. preuzeo je dužnost crnogorskoga opunomoćenika na Londonskoj konferenciji i akreditiranog predstavnika Crne Gore kod britanske vlade. Početkom Prvoga svjetskog rata emigrirao je u Italiju nastavivši raditi u korist srbijanske vlade. Pisao je brojne promidžbene članke i studije o južnoslavenskom ujedinjenju i talijanskim teritorijalnim pretenzijama na dijelove istočnojadranske obale. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji Vojnović je politički djelovao kao član Demokratske stranke, odnosno kasnije Samostalne demokratske stranke. Suvremenici su mu zamjerali oportunitizam i servilnost, a njegove uspjehe smatrali plodom beskrupuloznosti i političke prevrtljivosti. Ipak, priznavali su mu idealistički avanturizam te diplomatsko umijeće i snalažljivost. Njegovu političku i diplomatsku karijeru od početka su pratile brojne polemike koji su ponekad završavale kao afere sa sudskim epilogom.

Bitna odrednica političkoga i javnog djelovanja Luja Vojnovića bilo je njegovo vezivanje uz ideologiju dubrovačkih Srba katolika. Preuzimanje srpskog identiteta kod dijela dubrovačkih katoličkih intelektualaca, potomaka dubrovačke vlastele i članova istaknutih građanskih obitelji, bilo je izraz protuaustrijskog partikularizma i odjek staroga dubrovačkog republikanstva. Dubrovački Srbi katolici nisu svoj identitet uspjeli nametnuti dubrovačkom stanovništvu koje je već formiralo hrvatsku nacionalnu svijest.

Prvu ozbiljniju političku raspravu, pod naslovom *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji — nekoliko iskrenijeh riječi narodu*, Vojnović je objavio 1888. pod pseudonimom L. G. Dubrovčanin. Nacionalni problem između Hrvata i Srba shvaćao je kao regionalno sukobljavanje centra ujedinjenja — Srbije s periferijom, tj. hrvatskim otporom. Hrvatsko državno pravo smatrao je zastarjelom fikcijom. Jedino mjerodavno pravo u Trojednici za njega je bilo nacionalno pravo. Rješenje je vidio u nacionalnom konsenzusu Hrvata i Srba u Dalmaciji, koji se trebao prenijeti na cijelu Trojednicu, pod uvjetom da Hrvati priznaju područje južno od Neretve srpskim, i da prihvate da je jedinstveni književni jezik utemeljio Vuk Stefanović Karadžić te da Srbi odustanu od izjednačivanja vjerskog i narodnog.

Kao Vojnovićev najznatniji vanjskopolitički uspjeh u službi crnogorskog kneza ističe se njegov angažman tijekom svetojeronimske afere, kada je uvelike pridonio ukidanju hrvatskog imena Zavodu sv. Jeronima u Rimu i vraćanju starog ilirskog naziva 1902. godine, čime je privremeno onemogućena njegova afirmacija kao hrvatske institucije za odgoj mladih svećenika. (Hrvatski je naziv vraćen tek 1971.) Sadržaj diplomatskih nota koje je Vojnović upućivao tajništvu Svete

Stolice u povodu svetojeronimske afere potvrđuje da je Crna Gora iskoristila situaciju za promicanje ekspanzionističkih srpskih ideja prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali u crnogorskoj varijanti.

Između 1894. i 1913. Vojnović je objavio niz članaka i monografija posvećenih dubrovačkoj povijesti, među njima i dvije na francuskom jeziku: *Louis XIV et Raguse* (1907.) i *Les »Angevins« a Raguse (1384—1385)* šest godina kasnije (1913.). Godine 1909. u Beču je na njemačkom jeziku objavio izvještaje dubrovačkog diplomata Frana Gondole (Gundulića) te iste godine na bugarskom jeziku članak o odnosima Dubrovnika i Bugarske. Kao najvažnije djelo kojim je ispunio zavjet svome Gradu (iako je rođen u Splitu!) ističe se *Pad Dubrovnika* (1908.). Studija počiva na naraciji »unutarnje istine« što ju je Lujo dijelio sa širim krugom dubrovačke intelektualne elite s kraja 19. stoljeća, a koja je bila utemeljena na osobnom povijesnom iskustvu te evociranju i tumačenju cjelokupnoga kulturnog i političkog nasljeđa Dubrovačke Republike. Vojnović je aktualizirao ideju republikanizma, koji u njegovu tumačenju prelazi okvire historiografije i dobiva programski značaj. U njegovim literarnim i historiografskim djelima estetske sastavnice svjetonazora postrepublikske intelektualne elite stopljene su u jedinstveni dubrovački etos. U njemu se supstrat republikanske povijesti povezuje s otporom Monarhiji i autokraciji.

Početak Prvoga svjetskog rata Vojnović je postao osoba na koju se u Italiji oslanjao predsjednik srbijanske vlade Nikola Pašić, koji se nadao utjecati preko njega na rad Jugoslavenskog odbora. Zbog pokroviteljskoga pristupa i arogantnog odnosa prema vodećim ljudima Odbora Vojnović nije bio dobro prihvaćen. Članovi Odbora nisu usvojili njegov prijedlog o talijansko-slavenskom sporazumu kojim je predvidio da se Italiji prepuste Istra, Zadar i otoci sjeverno od Brača. (Pitanje Šibenika i Rijeke ostalo je otvoreno.) Vojnović sa svoje strane nije prihvaćao polazište Odbora da se sve zemlje u kojima žive južni Slaveni od cijepa od Monarhije i na ravnopravnoj osnovi ujedinje sa Srbijom i Crnom Gorom.

Preseljenjem u Pariz u svibnju 1917. počelo je novo razdoblje Vojnovićeva djelovanja. Uloživši golem trud u promidžbu u korist južnoslavenskog ujedinjenja i stvaranja nove države pod vodstvom Srbije, objavio je brojne članke i rasprave o talijanskoj politici i jadranskom pitanju, držao javna predavanja i dopisivao se s istaknutim novinarima i političarima u Europi. Kako je raspad Austro-Ugarske Monarhije bio sve izgledniji, posvetio se pitanjima etničkih i političkih granica s Italijom i osporavanju Londonskog ugovora (1915.). Njegove su elaboracije isticale pijemontsku ulogu Srbije u južnoslavenskom državnom ujedinjenju. Tada je reafirmirao tezu o etničkoj (»rasnoj«) bliskosti Srba i Hrvata, držeći Srbe naprednijim dijelom u procesu ujedinjenja, osporavajući Hrvatima bilo kakvo pravo na stvaranje neovisne države. Okrenuo se pseudopovijesnoj argumentaciji o neprekinutom zajedništvu Hrvata i Srba koje je navodno sezalo duboko u srednji vijek.

Kraj rata Vojnović je dočekao u srbijanskom poslanstvu u Parizu. Iako je na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919./20. sudjelovao kao ekspert Kraljevine SHS u sklopu rješavanja teritorijalnih pitanja, nije dobio zapaženo mjesto jer su ga potisnuli Ante Trumbić i članovi Jugoslavenskog odbora.

Početak dvadesetih godina nije uspio dobiti nijednu od željenih političkih ili diplomatskih funkcija: vladajući krugovi su ga marginalizirali, hrvatska ga je politika odavno odbacila, Crnogorci su ga prezirali, a Srbijanci nikad iskreno prihvatili. Vojnović se sa svojim elitističkim duhom nije mogao uklopiti u parlamentarizam, rudimentarnu demokraciju i uključivanje masa u politički život. Dodatno mu je naštetila i tzv. špijunska afera u kojoj je bio osumnjičen da je tijekom rata djelovao kao austrijski špijun. Naime, u kolovozu 1923. Hinko Hinković (Heinrich Mozes), jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora i Vojnovićev kolega u Demokratskoj stranci, u zagrebačkom *Obzoru* objavio je tekst o provali talijanske obavještajne službe u austrijski konzulat u Zürichu, koji je bio paravan za djelovanje mornaričke obavještajne službe zadužene za špijunske i diverzantske akcije u Italiji. Hinković je u članku naveo da je od srbijanskog poslanika u Rimu Mihajla Ristića doznao kako su tada pronađeni i dokazi protiv »jednog istaknutog Dalmatinca«, čiju je obitelj nakon toga talijanska vlada prvo zatočila, a zatim protjerala. Bila je to jasna aluzija na Luja Vojnovića, čije je na-

vodno špijuniranje u korist Monarhije spomenuo 1921. i Danilo Živaljević, bivši povjerenik za srpske (jugoslavenske) izbjeglice u Rimu. Članak je izazvao polemiku u koju su se uključili Milan Ćurčin i Miroslav Krleža. Obojica su podupirali Hinkovića. Polemika je dosegla vrhunac 1924. i 1925. kada je sumnja za špijuniranje proširena i na Lujovu suprugu Tinku. Ćurčinova povijesna i etnopsihološka analiza Luja Vojnovića kao idealnog tipa varalice i avanturista, uspo-redivši ga s braćom Zanovićima i još nekim bokeljskim i crnogorskim varalicama, bila je osobito porazna za dubrovačkog gospara. Spomenuti političari i intelektualci prozvali su ga austrijskim špijunom bez čvrstih dokaza i doveli ga u situaciju da je ostao potpuno bespomoćan i bez potpore. Njegova predratna karijera i politička reputacija odlično su se uklapali u sliku o njemu kao mogućem dvostrukom špijunu. Situaciju je i sam dodatno otežavao vrijeđanjem protivnika, koji su iz članka u članak konstruirali nove indicije navodne krivnje. Braneći se nekoherentno i paranoično, nije mogao nikoga uvjeriti da je riječ o talijanskom pokušaju njegove diskreditacije. Tijekom polemike Vojnović je pretrpio tešku moralnu diskreditaciju. Skandal mu je onemogućio napredovanje u državnoj službi, sudski proces protiv Hinkovića dospio je u zastaru i izgubio je spor protiv Ćurčina, koji ga je tužio zbog uvrede. Zanimljivo je da je Krleža, koji ni mnogo godina kasnije, u *Zapiscima sa Tržiča* (1988.), nije mogao donijeti jednoznačan zaključak o tom slučaju, ocijenio da cijeli događaj treba promatrati u kontekstu srbijanske ratne politike nakon sloma Ruskog Carstva i pokušaja sklapanja separatnog mira Srbije s Austrijom. Vojnović je vjerojatno odigrao neku ulogu u Pašićevim kombinacijama i bio osoba koja je preko grofa Lippaya i baruna Inkeya trebala uspostaviti povjerljive veze s austrijskom stranom. No, kada je nakon rata buknuła afera, nije bilo oportuno da se vlada i Pašić očituju o neugodnim događajima, a Vojnović nije imao ni hrabrosti niti je smio, zbog obveze čuvanja državne tajne, otvoreno progovoriti o toj epizodi svojeg diplomatskog djelovanja.

U razdoblju do uvođenja šestosiječanjske diktature u Jugoslaviji Vojnović je objavljivao članke o povijesnim, kulturnim i političkim temama u domaćim i francuskim novinama i časopisima. Često je iznosio i primjedbe o stanju u novoj državi, zamjerajući vladajućim krugovima administrativnu neefikasnost i nekompetentnost u provedbi politike narodnog jedinstva. Osim maglovitog integralizma i historiografsko-literarnih domišljanja međutim nije ponudio konkretne prijedloge za rješenje problema. No, i te blage kritike centralizma vladajućeg režima bile su dovoljne da ne dobije neki od utjecajnijih položaja kojima je težio.

Nakon višegodišnjeg rada objavio je knjigu *Histoire de Dalmatie* (1934.), koja je u inozemstvu doživjela velik uspjeh; dobio je za nju i prestižnu nagradu francuske Akademije. U domovini je međutim bio izložen oštrim kritikama. Ante Belas, profesor povijesti u kotorskoj gimnaziji, isticao je da je Vojnović u knjizi minorizirao hrvatsku sastavnicu dalmatinske povijesti te da je, spominjući

uglavnom Slavene u Dalmaciji, prešutio neke od najvažnijih događaja iz razdoblja narodne dinastije. Selektivni i proizvoljni pristup naročito je došao do izražaja u interpretaciji povijesti 19. i 20. stoljeća, u kojoj je relativizirao dugogodišnju narodnjačko-autonomašku borbu u kojoj je sudjelovao i njegov otac Kosto. Nikoli Tommaseu pripisao je gotovo kultnu ulogu u kulturnom životu Dalmacije. U knjizi uopće nije spomenuo Mihovila Pavlinovića ni Natka Nodila, ali je prilično prostora posvetio Juliju Bajamontiju. Ni u opisu događaja iz Prvoga svjetskog rata Vojnović nije bio mnogo objektivniji: potpuno je ignorirao rad dalmatinskih Hrvata u inozemstvu. Uopće nije spomenuo Trumbića, Supila, Meštrovića, Hinkovića i druge članove Jugoslavenskog odbora ni njihov otpor politici tajnog Londonskog ugovora. Nije opisao pregovore sa srbijanskom vladom te okolnosti u kojima su nastale Krfska i Svibanjska deklaracija (1917.). Šutke je prešao preko odluke hrvatskoga Sabora o raskidanju državnopravnih veza s Austro-Ugarskom Monarhijom (1918.). Još je kritičniji prema knjizi bio ugledni geograf Ivo Rubić, koji je upozorio na niz nedostataka i pogrešaka i autorovu neupućenost u važne geopolitičke aspekte koji su u različitim razdobljima uvjetovali niz povijesnih događaja i procesa. Naglasio je da knjiga pokazuje kako autor nije ni znanstvenik ni geograf jer mu je znanstveni aparat potpuno nepoznat. Posprdnno ga je nazvao romantičarom i esejistom čijim su djelom antropogeografija, historijska geografija i geopolitika više izgubile nego što su dobile. Odgovarajući kritičarima Vojnović je esejističku narav svoje knjige opravdao činjenicom da ju je namijenio inozemnoj publici. Naravno, kao što se i moglo očekivati, nije se osvrnuo na konkretne i meritorne kritike nego je napao politička stajališta svojih oponenta.

Još jedan politički uzlet Luja Vojnovića počeo je nakon atentata na kralja Aleksandra u listopadu 1934. u Marseilleu, kada se približio Jugoslavenkoj radikalnoj zajednici, osnovanoj 1935. u Milanu Stojadinoviću, zahvaljujući kojem je imenovan senatorom Kraljevine Jugoslavije. Na temelju vlastitih uvjerenja o unitarnom ustroju države, postao je istaknut tumač Stojadinovićevih vanjskopolitičkih i unutarnjopolitičkih poteza i jedan od najoštrijih protivnika federalističkih tendencija. Njegova su stajališta sve više obilježavali oportunistički, desni radikalizam i sklonost totalitarnim režimima.

Nakon odlaska Milana Stojadinovića s vlasti i potpisivanja Sporazuma o ustpostavi Banovine Hrvatske između Dragiše Cvetkovića, novoga predsjednika vlade i Vladka Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke, Vojnović je, bez većeg uspjeha, pokušavao osigurati svoje mjesto na političkoj pozornici. Nezadovoljan teritorijalnim opsegom Banovine Hrvatske obratio se opširnim pismom ministru vojske generalu Dušanu T. Simoviću s prijedlogom da Dubrovnik dobije status posebne administrativne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije. Identičnu zamolbu, napisanu na francuskom jeziku, uputio je i knezu Pavlu. Vojnović se nije mogao pomiriti s uključivanjem Dubrovnika u Banovinu Hrvatsku jer se pribijavao da bi se u slučaju većega vojnoga konflikta u Europi autonomna hrvatska

jedinica mogla osamostaliti zajedno s Dubrovnikom. Drugim riječima, uspostavljanje samostalne hrvatske države Dubrovnik bi zauvijek bio izgubljen za Srbiju. Prijedlogu o autonomnom statusu Dubrovnika Vojnović je dodao rukopis pod naslovom *Refleksije o Hrvatima*, kojim je nastojao dokazati da Hrvati nisu državotvoran narod i da su svi izvori, događaji i osobe kojima se potvrđuje kontinuitet hrvatske državotvorne tradicije povijesni falsifikati kojima se teži dobiti ničim opravdan državopravni subjektivitet. U svojim se tekstovima kako u monarhističkoj tako i komunističkoj Jugoslaviji pokušavao prikazati ekspertom za »psihologiju Hrvata«, navodeći da im je glavna osobina autističnost, samodopadnost, opsjednutost prošlošću, megalomanija i narcisoidna isključivost.

Početak Drugoga svjetskog rata Lujo Vojnović dočekao je u Zagrebu. Bojeći se, nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, za svoj život, uputio je poglavniku Anti Paveliću *Memorandum* s podnaslovom »Što sam učinio za Hrvatsku?«, kojim je nastojao opovrgnuti optužbe o svojoj protuhrvatskoj politici, navodeći da je neinformiranost novih vlasti o njegovu djelovanju u korist Hrvatske posljedica njegove — samozatajnosti. No, uvid u njegove objavljene i neobjavljene rukopise pokazuje da se zauzimao za hrvatske interese samo kada su se poklapali s ciljevima srpske politike. Nije poznato kako je i je li uopće Pavelić reagirao na Vojnovićev spis, ali je činjenica da mu ustaške vlasti nisu pravile probleme. Vojnović je slom NDH-a dočekao s olakšanjem. Ponovno se pokušao uključiti u politički život slanjem različitih pisama, promemorija i članaka predstavnicima novih vlasti. Vođu jugoslavenskih komunista, Josipa Broza Tita, hvalio je zbog prijedloga da Katolička crkva u Hrvatskoj postane »nacionalna«, tj. da se odvoji od Svete Stolice. No, članak u kojem je iznio svoje hvalospjeve nijedne novine nisu htjele objaviti. Posljednju promemoriju, *Politički status Dubrovnika*, Vojnović je uputio vlastima u Beogradu 22. kolovoza 1945. godine. U njoj je predložio da se, u slučaju da Dubrovnik i Boka kotorska ne postanu federalna jedinica, Dalmacija konstituiraju kao autonomna cjelina unutar nove jugoslavenske države. Prema njegovoj interpretaciji povijesti Dalmacija je podjednako bila sastavljena od hrvatskoga i srpskog elementa i kao takva bila ishodište jugoslavenske kulture. Otežavajuća okolnost u novim političkim uvjetima bila su Vojnovićeva pozitivna stajališta o nacističkom i fašističkom režimu i osuda komunizma u Rusiji iz 1938. godine. Miroslav Krležu sjetio se Luja Vojnovića 1948. u antiklerikalnom literarnom tekstu *Brašančevo u Dubrovniku*, u kojem mu je poslužio kao personifikacija dubrovačke prijetvornosti i setebandijerizma. Očekivano, Vojnović nije javno reagirao na Krležin tekst. Još teži udarac doživio je kada je njegov rukopis *Dubrovnik i Osmansko Carstvo (16. i 17. stoljeće)*, koji je ponudio za objavljivanje Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, negativno ocijenio upravo Jorjo Tadić, pripadnik njegova srbo-katoličkog kruga, koji je upozorio na brojne pogreške te oskudno korištenje izvora i zastarjelu historiografsku literaturu. Istu su sudbinu doživjeli i njegov prijevod komentara *Misli* rimskog cara Marka Aurelija i studija o njemu, kao i radovi koje je ponudio Jugo-

slavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Zagrebačkoj je nadbiskupiji pred smrt prodao studiju o životu Aurelija Augustina s prijevodima njegovih djela i biografsku studiju o Girolamu Savonaroli s prijevodom njegova teksta *Il Trionfo della Croce*. Lujo Vojnović, gurnut na margine javnoga života, umro je u Zagrebu ušavši duboko u deveto desetljeće života. Pokopan je u obiteljskoj grobnici u Dubrovniku.

Robert William Seton-Watson

Iako su britanska javnost, mediji i političke elite njemačku supremaciju na europskom kontinentu držali najvećom prijetnjom Velikoj Britaniji i njezinim interesima na Orijentu, Robert W. Seton-Watson je kao mladić zastupao izrazito germanofilsko stajalište, oblikovano pod utjecajem akademskih krugova koji su cijenili kulturna i znanstvena postignuća Nijemaca. Nije smatrao da rastuća moć Njemačke prijeti europskom sustavu ravnoteže snaga. Naprotiv, držao je da Njemačka predstavlja jamstvo europske stabilnosti. Tu je tezu kasnije primijenio na Austro-Ugarsku Monarhiju. Seton-Watson je njemačku ekspanziju držao neizbježnom, a procijenio je da bi plan o pretvaranju Njemačke iz kolonijalne i vojne u ekonomsku silu mogla zaustaviti samo težnja Nijemaca za širenjem na teritorij Austro-Ugarske, Nizozemske i Švicarske. Smatrajući da bi mogući vojni sukob između Velike Britanije i Njemačke bio opasnost za cijeli svijet, označio je Britance, Nijemce i Amerikance prirodnim saveznicima u budućnosti, a njihov savez velikim postignućem za opći mir. Tvrdio je da su opreke između Britanaca i Nijemaca više privid nego stvarnost jer ih spajaju zajednički interesi, kultura i religija. Svoja je stajališta počeo mijenjati tijekom studijskog boravka u Beču 1905./6., kada je uz ideju o Britaniji i Njemačkoj kao ključnim točkama europskog sustava ravnoteže iznio misao o Austro-Ugarske Monarhije kao temeljnom čimbeniku europske ravnoteže, koji se ne smije utopiti u Njemačkom Carstvu. Najveću opasnost za Monarhiju vidio je u pangermanskoj ligi i pokretu *Los von Rom*, koji su iznijeli ideju o potrebi njemačke ekspanzije prema Monarhiji. Držao je da je pangermanizam znatno širi fenomen u koji je uključena sveukupna njemačka politička nomenklatura. Stoga je Njemačku počeo doživljavati kao najveću prijetnju europskoj ravnoteži, a Austro-Ugarsku Monarhiju proglasio najvažnijim čimbenikom otpora pangermanskom pokretu koji jamči dugoročnu europsku stabilnost. Prema njegovu mišljenju uvjet za takvu ulogu bilo je prevladavanje aktualne krize u međunacionalnim odnosima u Monarhiji. Pretpostavljao je da će opće pravo glasa ublažiti nacionalna sukobljavanja i pozicionirati stranke na temelju socijalnih interesa. Najzaslužnija osoba za Seton-Watsonovo okretanje analizi problema ugrožavanja prava nemađarskih nacija u Ugarskoj bio je Karl Renner, koji ga je upozorio na širi kompleks nacionalnih problema u Monarhiji. U Budimpešti je razgovarao s predstavnicima mađarske oporbe i vođama Slovaka i Rumunja u Ugarskom parlamentu. Konačno, u Beču je upoznao i Tomaša G. Masaryka. Na temelju brojnih kontakata Seton-Watson je po povratku u domovinu napisao studiju o nacionalnom pitanju u Ugarskoj. U listu *The Spec-*

tator, pod pseudonimom *Scotus Viator*, po kojem je postao poznat, vodio je polemiku s grofom Moritzom Esterházyjem, koji je branio hegemonističku politiku Mađara prema Slovacima. Na temelju stečenog uvida u stanje u Ugarskoj objavljuje knjigu *Racial Problems in Hungary* (1908.), u kojoj zaključuje da je zadaća Monarhije zajamčiti svim svojim narodima jednaka prava i slobode u interesu njihova suživota u sklopu zajedničke države. Za ugrožavanje interesa opstanaka Monarhije nije držao odgovornima samo Mađare, tj. konzervativnu ugarsku aristokraciju, nego i austrijske Nijemce, koji se nisu suprotstavili njihovoj otporu prema bilo kakvoj reviziji dualističkog sustava. Naglasivši da bi dinastija Habsburg odbijanjem zahtjeva nemađarskih naroda za ukidanjem dualističkog sustava iznevjerila svoju povijesnu misiju u održavanju europske političke ravnoteže, upozorio je da bi takva politika mogla dovesti do prepuštanja Balkana Rusiji i nesuglasica među velikim silama. Razlog postojanja Austro-Ugarske Monarhije vidio je u povijesti i geopolitici, držeći da je Dunav okosnica geografskog jedinstva Monarhije. Tezu da je Monarhija potrebna Europi Seton-Watson je obrazložio u knjizi *The Future of Austria-Hungary and Attitude of Great Powers* (1907.), prevedenoj na njemački jezik. Prema njegovu shvaćanju Monarhija je bila prepreka pangermanizmu i panslavizmu, odnosno jamstvo da na Balkanu neće nastati slavenska federacija pod ruskom zaštitom. Zato je Monarhiji pripisao povijesnu misiju obrane jednakih prava i sloboda naroda pod njezinom vlašću, a Habsburgovce gledao kao branitelje europske kulture među narodima jugoistočne Europe. U knjizi je analizirao položaj Monarhije u odnosu na države koje su pretendirale na njezin teritorij — Njemačku, Rusiju, Italiju, Srbiju i Crnu Goru — zaključivši da bi širenje Njemačke na istok preko teritorija Austro-Ugarske moglo izazvati nov europski rat. U tom je času Seton-Watson bio blizak mišljenju nekih hrvatskih političara, npr. Isidoru Kršnjavom, da između Hrvata i Srba postoji nepremostiv kulturno-civilizacijski jaz bog kojeg su predstavnici dvaju po svojim bitnim odrednicama različitih kultura: zapadnoeuropske, nastale na zasadama zapadnog kršćanstva i istočnoeuropske, pravoslavno-bizantske, u kojoj su vjerski i nacionalni identitet snažno prepleteni. Kako je prema njegovu mišljenju ruska politika zastupala ideju da je uništenje Austro-Ugarske Monarhije nužan preduvjet za održavanje Rusije kao svjetske velesile, držao je da bi rješenje nacionalnog pitanja u Monarhiji preduhitilo ekspanziju Ruskog Carstva na Zapad.

Glavni uzrok problema između Monarhije i Italije Seton-Watson je vidio u talijanskom iredentističkom pokretu, čije je zahtjeve držao uglavnom besmislenim, posebice glede Istre i Dalmacije.

Mijenanje Seton-Watsonovih političkih stajališta nakon aneksije Bosne i Hercegovine (1908.) u uskoj je vezi s njegovim brojnim osobnim vezama u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Tijekom 1909. boravio je u Hrvatskoj i susreo se s Ivanom Lupisom, novinarom koji je radio u Americi i Josipom Smoljakom, koji su uz F. Supila i Ivana Meštrovića bili njegovi najbolji prijatelji i informatori među Hrvatima. U Zagrebu je u svibnju iste godine razgovarao s Mi-

lom Starčevićem i Isidorom Kršnjavim. Dok je još krajem 1909. i početkom 1910. isticao da se zalaže za rješenje južnoslavenskog pitanja unutar trijalistički preustrojene Monarhije, nakon putovanja po Bosni i Hercegovini, gdje je razgovarao s vrbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom i zemaljskim poglavarom generalom Marijanom Varešaninom te Crnoj Gori, sve je više presudnim za buduću razvoj Monarhije isticao pitanje južnih Slavena podijeljenih između Austrije i Ugarske, Osmanskog Carstva, Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore. Svoja je razmišljanja elaborirao u knjizi *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (1911.), istaknuvši da je ujedinjenje južnih Slavena izvjesno, ali da je nejasno hoće li se ostvariti unutar ili izvan Monarhije. Unatoč tome što se protivio aneksiji Bosne i Hercegovine Seton-Watson je ostao jedan od malobrojnih britanskih eksperata koji su se zauzimali za održanje Austro-Ugarske Monarhije i podupirali njezino političko zbližavanje s Velikom Britanijom.

Nakon završetka balkanskih ratova (1912.—1913.) njegovo stajalište o svrhovitosti održavanja Monarhije definitivno je uzdrmano. Učinak srbijanskih pobjeda u proljeće 1913. izazvao je njegovo oduševljenje. Budući da je velik dio tadašnje hrvatske političke elite svoje nacionalne aspiracije vezivao uz Srbiju, zaključio je da se cijela situacija na Balkanu okrenula u korist Kraljevine Srbije.

Početkom Prvoga svjetskog rata Seton-Watson proglašava Habsburgovce nekompetentnima za rješavanje južnoslavenskog pitanja te se publicistički i politički angažira na pomoći političarima koji su radili na rušenju Monarhije. Tijekom 1914. povezuje se s F. Supilom, kojeg je upoznao još 1908. i s T. G. Masarykom, a krajem godine zajedno sa suradnicima objavljuje knjigu *The War and Democracy*, kojom je osporava plan rekonstrukcije Austro-Ugarske Monarhije. Iduće godine u brošuri *What is at Stake in the War* ističe da je pobjeda saveznika nad Njemačkom uvjetovana uništenjem Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije. Na ruševinama triju središnjih sila mogla se, prema njegovu mišljenju, podići nova Europa. Tijekom svjetskog rata Seton-Watson je postao jedan od najvećih pobornika stvaranja jugoslavenske države. Bio je jedan od osnivača *Serbian Society of Great Britain*, *Serbian Relief Found* i *School of Slavonic and East European Studies* u Londonu, škole koja i danas djeluje kao najvažnija britanska institucija za povijest srednje, južne i jugoistočne Europe.

Svoje ideje Seton-Watson je iznosio u novopokrenutom časopisu *The New Europe* (1916.—1920.), koji je postao paradigma vrhunke političke propagande. U njegovu uređivanju sudjelovali su intelektualci povezani s britanskom vladom koji su se godinama bavili proučavanjem političkih, kulturnih i socijalnih prilika u Monarhiji. Časopis je postavio moderni koncept prema kojem su znanstvenici i intelektualci okupljeni oko uredništva s jedne strane djelovali kao autoriteti i predstavnici struke, a s druge kao propagandisti koji činjenice kombiniraju, selektiraju i interpretiraju u sklopu vlastitih političkih sklonosti i političkih interesa svojih država.

Seton-Watsonovo mišljenje da se Monarhija pretvorila u privjesak Njemačkog Carstva i da više ne može ostvarivati zadaću održavanja sustava europske ravnoteže nije ostalo bez utjecaja na kasniju europsku historiografiju i publicistiku, koja je njegovu interpretaciju desetljećima reciklirala držeći svaki pokušaj njezina relativiziranja ako ne revizionističkim, onda barem neutemeljenim i ishitrenim.

Na kraju, kada je jugoslavenska država postala međunarodno priznata činjenica, postao je jedan od žestokih kritičara velikosrpske politike, ali nikada nije napustio ideju o svrsishodnosti Jugoslavije, koju je, kao nekad Monarhiju, držao čimbenikom stabilnosti političkih prilika u jugoistočnoj Europi. Godine 1931. javno je osudio uvođenje diktaure kralja Aleksandra u predavanju održanom u Kraljevskom institutu za međunarodne odnose u Londonu. Predavanju je između ostalih prisustvovala i britanska etnoantropologinja Mary Edith Durham, koja se žestoko suprotstavljala njegovu nekritičnom veličanju Srbije i argumentaciji u korist održanja jugoslavenske države. Tvrdila je da je Jugoslavija utemeljena na zločinu jer je na osnovi kasnijih svjedočenja članova tajne organizacije Crna ruka i službenih izvješća sa Solunskog procesa otkriveno da je atentat u Sarajevu, za koji se prije tvrdilo da je zlodjelo nekolicine mladića, zamišljen i planiran u Beogradu. Ta je tvrdnja bila provokativna za Seton-Watsona. Oboje su objavili studije o atentatu, interpretirajući ga sasvim oprečno. Njezinu knjigu *The Sarajevo Crime* (1925.) i njegovu *Sarajevo: a Study in the Origins of Great War* (1926.) usporedio je američki povjesničar Sidney Bradshaw Fay. Napomenuvši da je Seton-Watson slijedio interpretacijsku shemu prema kojoj je Njemačka podupirala Austro-Ugarsku Monarhiju u hotimičnom izazivanju političke situacije u kojoj je rat postao neizbježan, Fay mu je zamjerio što je uglavnom koristio jugoslavensku literaturu i iskaze političkih sudionika, čija je vjerodostojnost bila upitna. Govoreći o knjizi M. E. Durham, koja je tvrdila da su Pašić i srbijanska vlada bili uključeni u urotu koja je dovela do atentata i da Srbija nije učinila ništa kako bi spriječila ubojice da iz Beograda krenu u Sarajevu niti je upozorila Austriju što se sprema, Fay je kao njezin najvredniji dio istaknuo cjelovit prikaz Solunskog procesa iz 1917. godine. Prema mišljenju M. E. Durham razlog smrtne presude pukovniku Dragutinu Dimitrijeviću Apisu, vođi Crne ruke, nije bio toliko u optužbi da je planirao ubojstvo kraljevića Aleksandra koliko u Pašićevoj namjeri da uništi dokaze koji jednoga visokog časnika srbijanske vojske povezuju s atentatom u drugoj državi. Fay ipak navodi da je prihvaćanje njezinih tvrdnji otežano nedostatkom originalnih dokumenta s procesa.

Ovdje valja upozoriti na izjavu Ljube Jovanovića, bivšeg ministra obrazovanja u Pašićevoj vladi na početku Prvoga svjetskog rata, koji je na londonskom predavanju 1925. ustvrdio da je Pašić bio upoznat s činjenicom kako su se u Beogradu okupile osobe koje su pripremale atentat na Franju Ferdinanda. Prema Jovanovićevim tvrdnjama Pašić i članovi vlade zaključili su da treba zapovjediti pograničnim vlastima da atentatorima onemoguću prelazak granice, ali da su

i one same bile upletene u tu akciju i nisu se osvrnale na nalog ministra unutarnjih poslova Stojana Protića, nego su naknadno izvijestile da je stigao prekasno za bilo kakvu akciju. Jovanovićeve je interpretacija bila toliko tendenciozna i neuvjerljiva da je zapravo potkrepljivala teze onih koji su tvrdili da je srbijanska vlada bila povezana s atentatom. Tom je zaključku vodila i činjenica da je sam Jovanović priznao kako je osobno dva-tri puta kontaktirao s Gavrilom Principom u vezi s njegovim upisom na licej. Inače, Ljuba Jovanović je kao ministar unutarnjih poslova 1917. organizirao Solunski proces. Ta je činjenica uvelike pobuđivala sumnje u istinitost njegovih navoda o neupletenosti srbijanske vlade u planiranje sarajevskog atentata.

Seton-Watson je u rujnu 1939., neposredno nakon donošenja uredbe o Bavnini Hrvatskoj, napisao *Memorandum* kojim je rezimirao svoja stajališta i rad na postizanju hrvatsko-srpskog kompromisa. *Memorandum* je potpuno bio u skladu s aktualnom politikom britanske vlade prema Kraljevini Jugoslaviji, tj. zagovarao je decentralizaciju države. Njegov zadnji javni istup bila je radioporuka upućena 27. ožujka 1941. građanima Kraljevine Jugoslavije u kojoj je pozdravio oficirski puč i rušenje vlade Cvetković — Maček. Nema nikakve dvojbe da to nije mogao učiniti bez službenoga odobrenja britanske vlade.

Seton-Watson bio je nesporno jedan od relativno važnih čimbenika kreiranja britanske vanjske politike u prvoj polovini 20. stoljeća. Njezini su ciljevi bitno utjecali na oblikovanje njegova historiografskog i publicističkog opusa. Seton-Watsonova velika slabost bila je sklonost da događaje interpretira u skladu sa svojim političkim opredjeljenjima i interesima Velike Britanije.

Knjiga autorskog dvojca Grijak — Čosić po svome je znanstvenom diskursu i spoznajama temeljenima na istraživanju dosada uglavnom nekorisćenoga arhivskog gradiva i manje poznate literature velik doprinos hrvatskoj historiografiji, kojoj nedostaju studije o utjecaju političkih ideja inozemnih i domaćih intelektualaca na društvena zbivanja njihova vremena te pokazuje da mnoge povijesne teme tek treba otvoriti jer su od krucijalne važnosti za upotpunjavanje spoznaja o važnom razdoblju hrvatske povijesti posljednjih desetljeća 19. i prve polovine 20. stoljeća u širem europskom sklopu.

Od nesnalazjenja do pravilnoga izbora — Političko prilagođavanje (nekih) franjevacca Bosne Srebrene u komunizmu i nakon njegova sloma

U povodu knjige fra Ignacija Gavrana *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskoga ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881—1975) — Dossier »Dobri Pastir«*. *Rasprave i polemike o Udruženju katoličkih svećenika*, Sarajevo, 2012.

Jure KRIŠTO

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Neposredan povod ovome razmatranju nedavna je pojava knjige posvećene pok. fra Ignaciju Gavranu, istaknutome članu franjevačke provincije Bosne Srebrene i svećeničkoga udruženja »Dobri Pastir« i jednako istaknutom protivniku prvoga vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera i njegovih nasljednika. Knjiga se sastoji od ponovljenoga izdanja izrazito protuhijerarhijske Gavranove knjige o »oduzimanju« župa bosanskim franjevcima *Lucerna lucens*¹ i njegovih rasprava, polemika i pisama o »Dobrom Pastiru«. Povod ponovnomu tiskanju i objedinjavanju Gavranovih uradaka vanjskome je promatraču nejasan i nelogičan. Gavran je naime potkraj 2009. godine umro, pa je teško opravdati ponovno objavljivanje baš tih polemičkih spisa kao eventualno obilježavanje njegova odlaska s ovoga svijeta, a još teže naći poveznicu između dvaju dijelova knjige.

Možda se dodatno objašnjenje može naći ako se krene tragom izdavača provokativne knjige, mjesečnika Bosne Srebrene *Svjetlo riječi*. U vrijeme pojavljivanja novoga jednosveščanog izdanja Gavranovih uradaka glavni urednik *Svjetla riječi* bio je prof. teologije na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu fra Ivan Šarčević. Je li preko pokojnoga Gavrana Šarčević želio poravnati neke svoje račune s aktualnim crkvenim vodstvom u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, možda upravo s nadbiskupom Vinkom kardinalom Puljićem? Na to nas upućuje sljedeća rečenica iz Uvoda knjige: »Najnoviji rasplet događaja u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, ponovna napetost između Ordinarijata i franjevacca, sile nas da se suočimo s pita-

¹ Ignacije GAVRAN, *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881—1975)*, Vlastita naklada pisca, Visoko, 1978.

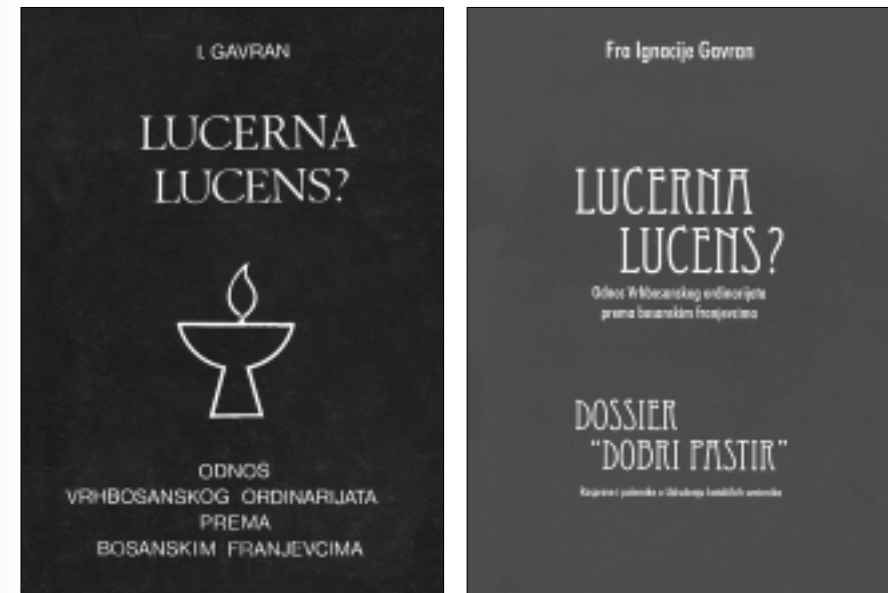
njem odnosa među njima.² Iz toga znamo barem to da su postojale neke napetosti novijega datuma. No ako neke napetosti postoje, nejasno je zašto treba posezati za davnoprošlim polemikama s osobom koja već gotovo jedno stoljeće nije među živima. Naime, nadbiskup Stadler je umro 1918. godine. S druge strane, čemu podsjećati na polemike vezane uz društvo »Dobri Pastir« čije je organiziranje potaknula Komunistička partija Jugoslavije, osim ako se izdavači objedinjenoga izdanja ne smatraju nastavljateljima tradicije svećeničkog udruženja u kojemu su glavnu ulogu imali istaknuti franjevci Bosne Srebrene?

Osim s nadbiskupom Puljićem, čini se da je Šarčević želio poravnati račune i s nekim osobama iz intelektualnih krugova koje ne drže mnogo do njegova (političkog) svjetonazora. Pretpostavljam da i mene ubraja u taj svoj krležijanski »obračun s njima« jer zna da se ne slažem s nekim njegovim političkim, ali i inim idejama. Nije, međutim, osobno izašao na časno sučeljenje, nego je pozvao u pomoć istomišljenika Srečka Džaju, povjesničara koji se već specijalizirao za odrađivanje takvih zadaća za druge. Džaja je očito mislio da moje neslaganje s pogledima pok. fra Ignacija o svrsi i ulozi svećeničkog udruženja »Dobri Pastir« može obezvrijediti etiketiranjem da je riječ o »klerikalcu« i »klerikalnim« pogledima na povijesna zbivanja (o tome kasnije i u sklopu njemu sličnih prozivatelja). Naravno da je uzaludno očekivati od takvih autoriteta objašnjenje o čemu je tu riječ i naravno da se ni riječju neće osvrnuti na bit moje dokumentirane rasprave, a to je da je svećeničko udruženje »Dobri Pastir« bilo kreacija UDB-e.³ Ne mogu se očekivati takva objašnjenja, jer je takvima dovoljno da su Komunistička partija i povjesničari koju su vjerno tumačili povijest prema partijskim očekivanjima davno obznanili da je svatko tko ne prihvaća tvrdnju o nadbiskupu Stadleru kao oličenju klerikalca i sam klerikalac.

Ne mislim da Džaja zavrjeđuje više ijednu riječ. Ne bih se ni ja upuštao u raspru da me već duže vrijeme ne iritiraju tekstovi nekih profesora Franjevačke teologije u Sarajevu ili njihovih učenika. Među tim idejama su one o svećeničkom udruženju »Dobri Pastir«, katolički integrizam, uloga nadbiskupa Josipa Stadlera, uloga franjevaca u Bosni i Hercegovini i sl. O svećeničkom udruženju »Dobri Pastir« reći ću ponešto samo usputno, jer sam o tome napisao sve što mi se činilo važnim. O poimanju katoličkog integrizma reći ću nešto više te navesti primjere pogrješnoga shvaćanja tog pojma kod nekih pojedinaca u redodržavi Bosni Srebrenoj i na franjevačkoj teološkoj školi u Nedžarićima kraj Sarajeva.

² I. GAVRAN, *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskoga ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881—1975) — Dossier »Dobri Pastir«. Rasprave i polemike o Udruženju katoličkih svećenika*, FMC Svjetlo riječi, Sarajevo, 2012., 19.

³ Jure KRIŠTO, »Korisne budale, svjesni suradnici ili mudri manipulatori? — Udruženje katoličkih svećenika Bosne i Hercegovine 'Dobri Pastir'«, u: *Fra Ferdo Vlašić, vizionar i patnik. Spomenica*, ur. Robert Jolić, Gabriel Mioč i Marija Vukadin, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2005., 81-101., s bibliografijom; ISTI, *Riječ je o Bosni*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., 315-335; autorovi odgovori na nekoliko kritika na str. 339-347.

Čini mi se da bi bilo vrlo korisno istražiti motivacije i mentalne sklopove tih pojedinaca jer sam uvjeren da je riječ upravo o naslijeđenim mentalnim sklopovima koji se teško razgrađuju i u koje racionalna misao teško prodire. Možda će tako šira javnost bolje razumjeti i ispade što ih neki iz toga političko-intelektualnoga kruga povremeno, ali ipak prečesto, čine (jesu li i napetosti s Ordinarijatom Vrhbosanske nadbiskupije iz tog udruženja?).

Snalazljiva politika »Dobroga Pastira«

Putokaz za bolje razumijevanje »Šarčevićeva intelektualno-političkoga kruga« dali su upravo neki istaknuti članovi svećeničkog udruženja »Dobri Pastir«. Na proslavi 10. obljetnice osnutka Udruženja, fra Karlo Karin, jedan od osnivača i dugogodišnji tajnik, rekao je da se neki svećenici, napose franjevci Bosne Srebrene, u vrijeme Drugoga svjetskog rata nisu *snašli*.⁴ Fra Karlo je bio svjestan da je to »sasvim blag, eufemistički izraz«, ali ga nije dalje tumačio, očito znajući da su svi prisutni dobro shvaćali što bi to trebalo značiti. Za one pak koji nisu pripadali toj skupini treba reći da je to izraz iz arsenala partijskoga govora s više značenja. On ponajprije znači da oni na koje se taj »eufemizam« primjenjuje nisu izabrali pobjedničku stranu. Izvedeno značenje toga »eufemizma« jest da oni na koje se primjenjuje ne razumiju što Partija stvarno hoće te i dalje izabiru gubitničku stranu. Takve je pojedince i skupine partijski govor također označivao kao

⁴ Karlo KARIN, »Desetogodišnjica Udruženja katoličkih svećenika 'Dobri Pastir' 1950—1960«, referat, u: *Desetogodišnjica Udruženja katoličkih svećenika »Dobri Pastir« 1950—1960*, Sarajevo, 1960., 45-58 (45).

one koji »skreću s linije«, imaju pogrešnu svijest, upuštaju se u proturevolucionarnu djelatnost i sl. Svi takvi su ujedno »narodni neprijatelji«, »izdajice« i »zločinci«.

Franjevac Bosne Srebrene K. Karin točno je znao što znači »snaći se«, pa je u drugom kontekstu i drugima pojasnio. Sva ona njegova subraća i mnogi Hrvati nisu se »snašli«, jer nisu »mogli sagledati najbližu budućnost«, tj. pobjedu komunista i uspostavu vlasti i ideologije koja je procjenjivala prošlost, sadašnjost i budućnost.⁵ Karin se, naprotiv, »snašao« jer je znao tko će pobijediti, a kad su pobjednici došli, prihvatio je i novu interpretaciju povijesti, u kojoj je posve jasno da se njegovu subraću koja su bila protiv komunističke ideologije i protiv dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast te koja su bila za postojanje hrvatske države u kojima god mogućim granicama, mora osuditi zbog »neslaženja«. Nažalost, time se franjevac Karin složio i s partijskim pravorijekom da su njegova subraća bili zločinci. Tu vjerojatno leži razlog zašto se franjevački članovi svećeničkog udruženja »Dobri Pastir« ne žele ni sjećati svoje subraće koje su komunisti odmah poslije rata ubili ili onih koje su zatvarali. Štoviše, fra K. Karin prihvaća »revolucionarnu pravdu« koja je snašla mnoge.

Karin je objasnio koji su neki od elemenata dobrog »snalaženja«. Dolaskom komunista na vlast nadošao je »potpuno nov i originalan red stvari« u kojemu se, istina, nije lako snaći, napose službenicima Crkve. »Snalaženje« u novome revolucionarnom vremenu je, fra K. Karin tumači, »lojalan stav ... prema državnoj i društvenoj zajednici«. ⁶ To znači da svećenik koji želi živjeti bez uznemirivanja, šikaniranja i progona mora glasno, često, na poticaj i bez njega, izražavati lojalnost komunističkoj državi Jugoslaviji i društvu koje Komunistička partija stvara.⁷ To su upravo uvjeti za članstvo u »Dobrom Pastiru« i to je svjedočenje njegovih članova da se »snalaze«. Oni mnogobrojni svećenici i članovi više hijerarhije koji su odlučili ne pristati na »snalaženje« u novome revolucionarnom vremenu nastavili su uvažavati što je učiteljstvo Katoličke crkve reklo o komunističkoj ideologiji i praksi i bili su spremni na trpljenje u nadi da će se Providnost smilovati i osloboditi ih toga »originalnoga reda stvari« u kojemu se nije bilo lako snaći.

Postoje, dakako, gradacije u lojalnosti prema tim dvjema stvarnostima i, prema tome, gradacije u lojalnosti prema svećeničkom udruženju »Dobrom Pastiru«. Neki su svećenici pristali ući u Udruženje upravo radi toga da izbjegnu progone i tako sebi olakšaju život, neki da bi izbjegli izlaganje javnome sramoćenju, neki, pak, da bi iskoristili komunističko udruženje za lakše i bolje pastoriziranje vjernika. Bilo je, međutim, među njima i takvih, poput K. Karina, koji su stvarali novu kvazi-teološku ideologiju sukladnu službenoj komunističkoj, koja opravdava pripadnost svećenika Udruženju koje je stvorila Komunistička partija u svrhu postizanja svojih ideoloških ciljeva. Neki od njih prihvatili su se apologetske

⁵ K. KARIN, »Desetogodišnjica Udruženja katoličkih svećenika 'Dobri Pastir'«, 46.

⁶ Isto, 48.

zadaće opravdavanja postojanja Udruženja i svoga pripadanja njemu. Fra I. Gavran bio je jedan od njih, a ako je suditi po ponovnome objavljivanju njegove apologetike, ima i nasljednika.

Iz javnih nastupa svećenika članova Udruženja, osobito onih koji su bili vođe u »Dobrom Pastiru«, jasno je da svoju isticanu potporu Jugoslaviji i socijalističkom poretku te uzdizanje Komunističke partije nisu smatrali problematičnim. Dapače, pokušavali su opetovano dokazati da je svećeniku prirodno biti odan svojoj domovini, pod čime nisu mislili na Bosnu i Hercegovinu, a još manje na Hrvatsku, nego na Jugoslaviju. Najzanimljivije je da svoj javni angažman u službi Jugoslavije i socijalističkoga poretka nisu smatrali političkim angažmanom i svakako ne nečim nedopustivim. Neovisno o tome što su takvim sudjelovanjem svjesno bili u sukobu s crkvenim stajalištima i izričitim zabranama, svećenici *udruženjaši* svjesno su prelazili preko naravi komunističkoga sustava i ideologije i svojevolumino u njemu sudjelovali. Pri tome je više nego zanimljivo i znakovito da takav postupak ni neposredni suvremenici ni današnji apologeti neće nazvati klerikalizmom niti će aktere nazvati klerikalcima, iako je bjelodano da je riječ o procesu upotrebe religije u političke svrhe.

Iz naravi komunističke ideologije jasno je da se u sustavu sagrađenome na njoj ne može sudjelovati tek djelomično te je takvo sudjelovanje značilo i mirenje sa zločinima. Fra K. Karin to je i potvrdio prihvaćajući pravorijek Komunističke partije o smrtnim osudama mnogobrojnih franjevaca. Karinov subrat fra Bosiljko Bekavac (1906.—1982.), također član »Dobroga Pastira« i njegove Skupštine, prešao je i taj prag i osobno pridonio progonima onih koji su bili protiv komunističke vlasti. Naime, nakon završetka rata, jugoslavenska tajna policija ga je zavrbovala i, dok je od 1949. do 1953. bio župnik u Kiseljaku, navodno je pomagao da komunistički organi represije uhitite nekolicinu križara (škipara), zlorabeći povjerenje koje su ti nesretnici imali u katoličkoga svećenika. Neki od uhićenih osuđeni su na višegodišnji strogi zatvor, ali ih je nekoliko bilo i ubijeno.⁸ Zbog straha od osvete ili po napatku komunističkih vlasti Bekavac je 1953. napustio Jugoslaviju i otišao u SAD. Komunisti su ga, međutim, čim je stekao uvjete za dobivanje američkoga državljanstva (1963.), postavili za urednika *Zajedničara*, glasila Hrvatske bratske zajednice, i na tom je mjestu ostao sve do prevratničke 1971. godine. U kanadskoj i američkoj hrvatskoj emigraciji ostao je zapamćen kao integralni Jugoslaven i prokazivač »hrvatskih nacionalista«.

U svemu je tome zanimljivo da je upravo fra Ignacije Gavran napisao »In memoriam« za Bekavca, u kojemu kaže da je uređivao glasilo Hrvatske bratske zajednice »u duhu zajedništva naših naroda«. Da je rekao »u duhu bratstva i jedinstva«, vjerojatno bi hrvatska emigracija bila zadovoljnija, jer bi (i) tako fra Ig-

⁷ Zadržavam tu sintagmu iako je Komunistička partija Jugoslavije 1952. godine preimenovana u Savez komunista Jugoslavije.

⁸ Vidi: Fra Bosiljko Bekavac i hrvatski antikomunistički i antijugoslavenski gerilci iz okolice Kiseljaka poslije II. svjetskog rata — dva pisana svjedočanstva, <http://www.cuvalo.net/?p=999>

nacije naznačio da je Bekavac bio istinski Jugoslaven i odan Komunističkoj partiji. No fra Ignacije je i takvim govorom ispunio obvezu prema gospodarima svećeničkog udruženja »Dobri Pastir«. U nekrologu je također istaknuo da je »Bekavac ... kroz čitavo vrijeme svog boravka u Americi održavao veze s provincijom i domovinom šaljući visočkoj gimnaziji knjige i pomažući provinciju na druge načine«. Je li fra Ignacije Gavran time želio prikriti sve ono negativno vezano uz fra Bosiljka, ne znamo. Znamo, međutim, da je rado isticao te materijalne aspekte članstva u »Dobrom Pastiru« pri opravdavanju postojanja svećeničkog udruženja i članstva u njemu. To se može smatrati izvedenim oblikom *snalaženja* o kojemu je govorio fra Karlo Karin. Sav taj diskurs zvuči otužno kad se sjetimo da je franjevac Hercegovacke provincije fra Ferdo Vlašić bio osuđen na višegodišnji zatvor zbog navodnih veza sa subratom u emigraciji fra Lucijanom Kordićem. Razlika između fra Lucijana i fra Ferde te fra Bosiljka i fra Ignacija jest u tome što prvi nisu bili u službi komunističke propagande, a druga dvojica jesu.

Franjevačka teologija u Sarajevu

Ne bih se osvrtao na čovjeka (ljude) koji više nije (nisu) među živima da neki franjevci Bosne Srebrene danas ne žele preko fra Ignacija Gavrana braniti ideološke vrijednosti povezane s nekadašnjim svećeničkim udruženjem. To je ne samo zanimljiva nego i znakovita pojava koja zaslužuje pozornost i višestranu analizu. Što motivira te ljude u trenutku kad više nema ni Komunističke partije ni UDB-e da brane udruženje »Dobri Pastir«, kojega također više nema? Dapače, napadaju i prozivaju one koji ukazuju na nečasne uloge nekih članova Udruženja, poput fra Bosiljka Bekavca. Jesu li oni svjesni branitelji komunističkoga vrijednosnog sustava i svjetonazora ili samo zabludjeli donkihotski borci protiv utvara? Na žalost, fra Marko Oršolić, fra Luka Markešić, fra Ivo Marković, fra Ivan Šarčević i još poneki primjeri su kako neki živući franjevci žale za komunističkim sustavom i pokazuju spremnost braniti njegov svjetonazor. Oni će vam, točno u komunističkome ključu, reći da se samo bore protiv (hrvatskoga) nacionalizma i fašizma. Pri tome, u *udruženjačkome* duhu, neće biti zainteresirani za upozorenje pape Pavla VI. da se ne može izabrati marksistička analiza društvenih problema bez prihvaćanja ideologije na koju se ta analiza naslanja.⁹ Upravo je tu misao Sveti zbor za nauk vjere primijenio i na slučaj »teologije oslobođenja«: »U logici marksističke misli 'analiza' se ne može odvojiti od *prakse* i od poimanja povijesti s kojom je *praksa* povezana. Tako je analiza instrument kritike a kritika je pak samo jedan momenat revolucionarne borbe. To je borba klase proletarijata i ima svoje povijesno poslanje. ... Dosljedno tome, samo onaj koji *sudjeluje* u toj borbi može provoditi ispravnu analizu.«¹⁰ Ne može, dakle, biti ni

⁹ Papa PAVAO VI., *Octogesima adveniens*, 34: AAS (1971), 424-425.

¹⁰ *Uputa o nekim aspektima 'Teologije oslobođenja'*, 3. izdanje, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003., 30.

parcijalnoga sudjelovanja u komunističkoj praksi, jer je to ideologija koja zahtijeva čovjekovu dušu i tijelo. To nije točno, zato što kažu Sveta Inkvizicija ili papa, nego zato što proistječe iz ozbiljne analize naravi komunističke ideologije.

Istaknutiji članovi Udruženja i svesrdniji pristaše namijenjene mu uloge na više su načina pokazali da se ne može samo do određene mjere biti suradnikom u projektu Komunističke partije. U Izvještaju upravnog odbora Udruženja katoličkih svećenika Narodne Republike Bosne i Hercegovine u prigodi desete obljetnice postojanja ističe se da su gotovo svi profesori na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu i u franjevačkome sjemeništu u Visokome članovi Udruženja. Također se ističe da te ustanove dobivaju znatnu novčanu pomoć od državnih vlasti te, što je i Gavran isticao, da su sjemeništarci i osobito klerici sudjelovali u mnogim akcijama izgradnje cesta i željezničkih pruga.¹¹ Neobično je i u povijesti Crkve rijetko zabilježeno da se neka crkvena ustanova hvali doprinosima projektima koje organizira država. Osobito je to neobično u svjetlu činjenice da se *narod* samo pod prisilom odazivao tim pozivima na radne akcije, u udarničke brigade i sl., što se jasno vidi iz dokumenata samih komunističkih vlasti. Dakle, samo pojedinci ili skupine »lojalni« komunističkoj državi i ideologiji bili su voljni sudionici tih akcija za socijalističku izgradnju. Tako se i u slučaju Teologije u Sarajevu i sjemeništa u Visokom zapravo ističe privrženost političkome sustavu, a time i svjetonazoru, koji je uspostavila Komunistička partija Jugoslavije. Zato se i isticanjem činjenice da su svi profesori Teologije i sjemeništa članovi Udruženja željelo poručiti komunističkim vlastima da oni utječu na izgradnju političkih pogleda povjerenih im mladih ljudi i na razvijanje njihove odanosti državi Jugoslaviji i »socijalističkoj stvarnosti«, što potvrđuju njihova oduševljena sudjelovanja u izgradnji cesta, pruga i tvornica. Uistinu, kad se prihvati dio komunističke ideologije, ne može se odbiti sudjelovanje u njoj kao cjelini! Sudjelovanje bosanskih fratara u obnovi infrastrukture zemlje pod vodstvom jugoslavenskih komunista i »druga Tita« samo je znak prihvaćanja temeljnih komunističkih vrijednosti.

Ključno je pitanje danas što je ostalo od te svijesti. U ostatku ove rasprave želim pokazati da je ostalo mnogo i da se to očituje u mentalnim sklopovima upravo onih koji žele pokazati da su intelektualci i od kojih zajednica očekuje da to i budu.

Čiji sljedbenici?

U jednome od brojeva bosansko-hercegovačkog časopisa *Status* zapeo mi je za oko naslov članka »O nekim političko-pragmatičnim vidovima štovanja Srca Isusova«. Zbunio me, međutim, podnaslov »Nadbiskup Josip Stadler i katolička obnova u BiH«, jer mi bješe teško na prvi pogled vidjeti poveznicu između naslo-

¹¹ K. KARIN, »Desetogodišnjica Udruženja katoličkih svećenika 'Dobri Pastir'«, 78.

¹² Entoni ŠEPERIĆ, »O nekim političko-pragmatičnim vidovima štovanja Srca Isusova. Nadbiskup Josip Stadler i katolička obnova u BiH«, *Status*, Mostar, br. 13, jesen/zima 2008., 110-120.

va i podnaslova.¹² Autor Entoni Šeperić mi uz pomoć mnogo stranica napornoga teksta nije ništa pojasnio, dok pri kraju onoga što je želio predstaviti kao visokointelektualnu raspravu o pobožnosti Srcu Isusovu nije pokazao da je samo riječ o bacanju kamenja na prvoga vrhbosanskoga nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Ne iznenadnih se kad otkrih da je autor članka studirao na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, jer sam se i prije mogao osvjedočiti da iz nje znaju izaći mladi ljudi začuđujuće ogorčeni na prvoga vrhbosanskog nadbiskupa. Kako i ne bi kad i jedan od profesora na toj teološkoj školi sabire štivo protiv davno umrloga nadbiskupa.

Nitko ne bi trebao imati ništa protiv kritike nadbiskupa Stadlera, čak ni protiv njegove osobne pobožnosti prema Srcu Isusovu, kad bi kritika bila dobro potkrijepljena, argumenti dobro složeni i jasno izloženi i kad bi autor pokazao da dobro poznaje sve vidove raspravljane teme. Tomu bi se veselio i postulator Stadlerove kauze otvorene u Kongregaciji za proglašenje svetaca (2008.). Šeperić, međutim, otkriva da mu je autoritet za analizu kulturno-političkih ideja na kraju 19. i početku 20 stoljeća povjesničar dr. sc. Mario Streacha, izvanredni profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Šeperić nije toliko predan znanstvenim uzusima da uzme u obzir i one autore koji su kritizirali Streachinu interpretaciju te tako možda preispita i svoju tezu da je »kontekstualno-teološka analiza jezika tradicionalnih katoličkih pobožnosti« u uskoj vezi sa Streachinom pretpostavkom o »katoličkom hrvatstvu«.¹³ Ako je Šeperić istinski želio svestrano se informirati, nije morao usvojiti moju »re-interpretaciju« (interpretaciju koja predstavlja otklon od predrasudne i ideološke jugoslavenske interpretacije), jer je ona izvedena u uvodnome dijelu studije o počecima Hrvatskoga katoličkog pokreta, ali je neoprostivo da se, recimo, ni ne osvrće na osamstotinjak stranica doktorske disertacije i knjige dr. sc. Zorana Grijaka o prvome vrhbosanskome nadbiskupu i na druge knjige napisane na hrvatskome i drugim jezicima. Na žalost, Šeperićev interes nije produbljivanje znanja o povijesnome razdoblju o kojem tobože znanstveno raspravlja. Da nije tako ne bi posegnuo za takvim autoritetima u povijesnim interpretacijama poput Ivana Lovrenovića i za njegovom slikom o »agoniji jedne europsko-orijentalne mikrokulture — bosanskih Hrvata«. Šeperiću i inima nije cilj istraživanje i interpretacija povijesti, kao što to ni Lovrenoviću nije cilj, nego klevetanje prvoga nadbiskupa u Bosni i Hercegovini kako bi optužio *biskupijsko svećenstvo* za mnoge nevolje Hrvata u Bosni i Hercegovini (ne »bosanskih Hrvata«!). Tako je i Šeperićev interes ponavljanje političkih teza formuliranih u krugovima udruženih partnera Hrvatsko-srpske koalicije, u srpskoj monarhiji i socijalističkoj Jugoslaviji o Stadlerovu navodnome identificiranju vjere i hrvatstva, o zatiranju franjevacu, o klerikalizaciji društva, prozelitizmu i o Stadlerovoj reakcionarnosti. Šeperić sve to izvodi iz nadbiskupove prve

¹³ Vidi: Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.—1904.)*, Barbat, Zagreb, 1997.

poslanice vjernicima i kleru koju je ovaj naslovio »Pod zastavom srca Isusova«. Kao kriterij za to izvođenje, međutim, služi mu Streachina ideja »katoličkog hrvatstva«, koja je, pak, služila Stadlerovim političkim protivnicima na prijelomu 19. i 20. stoljeća — a služi i danas — da ga omraze pred narodom i monarhijskim vlastima.¹⁴ I Šeperić jasno kaže da mu je cilj ispitati vezu između »političko-reakcionarnog govora tradicionalnih katoličkih pobožnosti« i razvitka »političkog katolicizma i katoličkog hrvatstva u BiH«.¹⁵ On, dakako, ne uspostavlja nikakvu vezu niti se osvrće na tu Stadlerovu poslanicu, nego ponavlja mnogo puta izrečenu i napisanu osudu Stadlerove politike u Bosni i Hercegovini. Ne bih htio da itko bude prikračen za Šeperićev zaključak da je ta Stadlerova poslanica smjerala »na imunizaciju jedne dosljedne i jasne ideje bosanskoga nacionalno-političkog identiteta, čiji su temeljni nositelji do 1878. bili upravo bosanski franjevci«.¹⁶ Tu smo! Šeperić je interpretacijski ključ posudio od Lovrenovića i primijenio ga na Stadlerovu poslanicu. Na žalost, može se samo reći da je otključavanje besmislenije od ključa.

Šeperić ipak jasnije od Lovrenovića daje do znanja da zagovara ideološko-politički program za Hrvate u Bosni i Hercegovini koji bi im trebao omrznuti sve što je vezano za Hrvatsku (i Hrvate) i što više ih privezivati za ideju »bosanstva«. U tom novom političkom projektu Stadler sa svojom »katoličkom obnovom« mora se prikazati kao izvorište velike negativnosti. Stadler je navodno započeo »taj duhovno-politički i opsjenarski projekt 'privođenja k svijesti' bosanskih katolika, njihovog sve jačeg duhovnog i nacionalnog osvješćivanja, sustavne imunizacije svih obilježja njihova bosanstva i melioracije onog hrvatsko-katoličkog ideološkog supstrata, koji će svoju punu razornost, kako kaže Lovrenović, pokazati u svojoj zadnjoj tuđmanovsko-hadezeovskoj varijanti«.¹⁷

Nameće se jednostavan zaključak: pa što se više ti Šeperići, Lovrenovići i ini ne odreknu hrvatstva i postanu Bosanci pa tako više neće moći kriviti Stadlere, Tuđmane i druge »katolike-Hrvate« i »Hrvate-katolike« za »imunizaciju njihova bosanstva«. Neka ne zaborave, međutim, da će u bosansko-hercegovačkome društvu i dalje biti smatrani različitima i kad postanu Bosanci-katolici; jedini im je, dakle, izlaz za očuvanje identiteta postati Bošnjacima! Šeperić i krug kojemu pripada ne razumiju bitno: u podlozi njihova razmišljanja aksiomatski djeluje dobropastirsko »snalaženje«. Šeperići i Lovrenovići bili su u vrijeme zadnjega rata uvjereni da će pobijediti Bošnjaci i na kraju rata su postali čvrsti u uvjerenju da je to tako i da su Hrvati gubitnici; u najmanju ruku jasno je da su Hrvati najslabija karika u bosansko-hercegovačkom lancu nacionalnih odnosa. Zato se trude

¹⁴ E. ŠEPERİĆ, »O nekim političko-pragmatičnim vidovima šovanja Srca Isusova. Nadbiskup Josip Stadler i katolička obnova u BiH«, 116.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, 118.

¹⁷ Isto, 119.

uvjeriti Bošnjake da su oni još od Stadlera zavođeni i u konačnici zavedeni postali Hrvatima. I u zadnjemu ratu Tuđman ih je zaveo uvjerenjem da su Hrvati i da treba voditi hrvatsku politiku, ali oni su se tomu protivili, a kao dokaz ističu prosvjed protiv Tuđmanove politike iz sigurne zagrebačke zavjetrine iz koje su branili Bosnu i bosanstvo. Oni zapravo žele reći da su slučajni Hrvati. Da, to je preslika dobropastirskoga jugoslavenstva. I članovi »Dobroga Pastira« stidjeli su se biti Hrvatima, ali i Bosancima. Kada su govorili o domovini mislili su isključivo na — Jugoslaviju.

O katoličkom integrizmu

Na upućivanju na Strechu Šeperić zahvaljuje Alenu Kristiću, još jednom diplomandu Franjevačke teologije u Sarajevu. Kad se uzme u obzir da je Strecha bio čest gost na toj franjevačkoj teologiji, očito su njegove povijesne interpretacije postale *vade mecum* tamošnjih studenata teologije i nekih profesora.

No Kristićevo elaboriranje katoličkog integrizma otkriva mnogošto o njegovu osebjunome shvaćanju povijesnih trendova. Ne iznenađuje da se opet oslanja na M. Strechu ni da ništa supstancijalnoga o samim tim trendovima ne donosi. Evo sažetka Kristićeva argumenta. Crkva se usprotivila prosvjetiteljstvu, pozitivizmu, liberalizmu, socijalizmu, demokratizmu i znanosti jer su bili nositelji novoga svjetovnog poretka i tako ugrozili njezino samostojno vladanje svijetom.¹⁸ Sve što su ti »izmi« donijeli Kristić veliča kao »modernitet«, a tomu se Crkva žestoko opirala i taj otpor je »katolički integrizam«.

E sad: Crkva je uvidjela svoje zablude, uvjeren je fundamentalni teolog Kristić, i to priznala na Drugome vatikanskome saboru, ali se u Crkvi pojavilo mnogo »katoličkih fundamentalista, koji predstavljaju suvremenu reakciju na taj modernitet« i novu verziju »katoličkog integrizma«. Kristić se naslanja i na komunističku dobropastirsku hermeneutiku te fundamentalnoteološki upozorava: »Kao što je katolički integrizam odveo Crkvu u pragmatično-političke saveze s autoritarnim fašističkim i nacističkim režimima, tako je katolički fundamentalizam kod nas umnogome odgurao Crkvu u pragmatično-politički savez s nacionalističko-političkim snagama s hrvatskim nacionalnim predznakom.«¹⁹

Tu opet uvelike zaudara po sadašnjim bosansko-hercegovačkim političkim svrstavanjima, ali o tome kasnije; za sada djeluje umirujuće što imamo takve teološke autoritete koji će unijeti svjetla i zdravoga razuma u svijet te prosvjetliti pameti katolicima od pape, kardinala, nadbiskupa i biskupa do katolika koji nimalo ne dvoje o Kristićevim nekontroliranim i neargumentiranim izjavama. Kako i neće kad se za Hrvatski katolički pokret biskupa Antuna Mahnića, taj katolički integrizam *à la Croatia*, ne oslanja na malo brdo knjiga, članaka, čak i dok-

¹⁸ Alen KRISTIĆ, »II. svjetski rat u sutješkoj samostanskoj kronici: Prema redefiniranju identiteta katolika-Hrvata u BiH«, *Status*, br. 14, proljeće 2010., 80-100.

¹⁹ *Isto*, 93, bilj. 82.

torskih disertacija, nego na u svakom pogledu siromašan, i problematičan, tekstić. Kristić spočitava biskupu Mahniću da je, zamislite, »nastojao katoličku ideju (svjetonazor) podignuti na razinu društvenog poretka«. Čekamo samo osudu pape i (hrvatskih) biskupa što se protive ozakonjenju pobačaja, istospolnih brakova etc., jer ni oni, po Kristiću, ne prihvaćaju vrijednosti »moderniteta«.

Kristić spočitava Crkvi što nije prihvatila modernost koju je uvela i nosila protestantska reformacija, nego se njezinom osudom uputila na stazu »katoličkog integrizma«. Čudno je to da katolički teolog otvoreno i dosljedno ne prihvati ono što mu se čini boljim, dok u isto vrijeme mnogi protestantski teolozi uviđaju da je protestantska reformacija s prljavom vodom izbacila i mnogo djece te uviđaju da je Katolička crkva sačuvala bitne vrijednosti kršćanske poruke i tradicije. To samo može značiti da katolički teolog Kristić ne razumije dobro ni Katoličku crkvu ni protestantsku reformaciju.

Kristić isto tako kritizira Crkvu što se usprotivila liberalizmu koji potiče slobodu, ne razumijevajući, očito, problem(e) koje je Crkva imala — i danas ima — s površnim razumijevanjem slobode.

To je supstancija Kristićeva argumenta, ako je supstancija prava riječ. Kad se dobro promotri Kristićevo shvaćanje »katoličkog integrizma«, stječe se nedvojben dojam o vrlo simplificiranom shvaćanju povijesti i ideja koje se svodi na to da je ono što je starije po definiciji loše, a da su pojave novijega datuma *po sebi* dobre. To je, međutim, upravo definicija terora modernosti, gdje *saeculum* određuje vrijednosti koje *duh* mora slijediti. Dosljedno, i Crkva, koja bi i po Kristićevu shvaćanju trebala njegovati duhovnu dimenziju života, mora slijediti duh vremena, truditi se živjeti modernost, ako je Kristić ne želi prozvati fašističkom ili u najmanju ruku konzervativnom i natražnom. Da je to pak stalna napast ljudi u Crkvi, potvrđuju razni Kristići ne samo među Hrvatima, nego svuda u svijetu i u svim vremenima. Usprkos Kristićevu vjerovanju da je protestantska reformacija utjelovljenje evanđeoske poruke, upravo je ona prvi veći radikalniji korak u upravo opisanome smjeru povoda za *svijetom*. Nije, na sreću, nedostajalo među protestantima osoba koje su se opirale diktaturi modernosti, iako često nisu uspijevali, ali je čudno da teolog Franjevačke teologije iz Sarajeva nije sposoban prepoznati takve teologe u protestantskim crkvenim zajednicama, nego se poziva na katoličke teologe koji uporno žele biti protestanti.

Potpuno očekivano, teolog s Franjevačke teologije u Sarajevu kritizira Crkvu što je osudila komunizam te tako onemogućila istinsku spoznaju vrijednosti socijalne pravde. Da tako nije objavljeno, čovjek ne bi povjervovao, jer trebalo bi pretpostaviti da je teolog barem čuo, ako nije čitao, brojne socijalne enciklike od one najpoznatije iz 1891. do onih iz našega vremena. I zna li teolog što je Katolička crkva osudila kad je osudila komunizam?! Čudno je da se Kristić ne buni protiv osude nacionalsocijalizma iste godine kad je osuđen komunizam. Čemu takva izbirljivost i koji su kriteriji za izbirljivost? Kriterij je najobičnije, prizemno politikanstvo. Crkva se, kaže Kristić, priklonila »malim autoritarnim po-

redcima«, poput Salazarova u Portugalu, Francova u Španjolskoj, Mussolinijeva u Italiji, žaleći valjda što (i) ti poredci nisu progonili Crkvu. Naravno da Kristić optužuje Crkvu i zbog Hitlerova dolaska na vlast u Njemačkoj!! Čovjek bi od teologa, pa i s Franjevačke teologije u Sarajevu, očekivao sofisticiraniju raspravu koja uvažava povijesne okolnosti, intelektualni i politički kontekst te osobna iskustva mnogih kršćana. Takva rasprava, dakako, zahtijeva mnogo više intelektualnog i sjedilačkog napora, ali i najobičnijega poštenja, što bi sve, vjerojatno, eliminiralo lake ideološke naljepnice s Crkava i pokreta te onemogućilo i Kristiće da vitlaju odobravanjima i osudama.

Među brzopletim Kristićevim osudama karakteristična je ona koju — nekritički kao i gotovo sve ostalo — preuzima od notornih protukatolika i krivotvoritelja povijesti o »šutnji Pija XII.« i o tome da je Crkva više strahovala od komunizma nego od nacizma. Naravno da je komunizam smatrala velikim zlom, jer ga je prvoga iskusila. Kad se i nacizam pokazao jednako zlim, Crkva ga je jednako osudila.

Po istoj simplificiranoj shemi Kristić prosuđuje i bosanskoga franjevca fra Arkandela Grgića, fratra koji je vodio kroniku sutješkoga samostana u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Kristić dijagnosticira: katolički integrizam i napose crkveni antikomunizam razlog su fra Arkandelova uvjerenja da su Njemačka i Italija saveznici Hrvatske. Valjda uviđajući apsurdnost svojih postavki, ipak priznaje da su u svemu tome važni čimbenici »političko-nacionalni sukobi Srba i Hrvata u Prvoj Jugoslaviji.«²⁰ Onda slijedi istinski dobropastirski *tour de force* u kojem se osjeća utjecaj fratara članova Socijalističkoga saveza: bilo je i među bosanskim fratrima onih koji su »prozreli da na kršćanstvo veća opasnost vrebala od nacizma i fašizma nego od komunizma« i neizostavno spominjanje fra Joze Markušića (spominje i Dietricha Bonhoeffera među njemačkim protestantima). Nema, međutim, temelja na koji bi Kristić oslonio svoju tvrdnju da su bilo Markušić bilo Bonhoeffer prosuđivali da je komunizam za kršćane manje zlo od nacizma. Da se Bonhoeffer i upustio u takvo argumentiranje, argument bi mu bio oslabljen činjenicom što nije imao iskustva življenja pod komunizmom. Ni Markušić nije imao takvog iskustva te se i njegovo simpatiziranje komunista tijekom rata i priklanjanje njima poslije rata može promatrati isključivo kao politička prosudba i prilagodba, baš kao što je i fra Arkandeo Grgić prosuđivao i prilagođavao se. Citiranje Markušića da će se moliti za sovjetsku Rusiju ako zarati s Nijemcima izrečena je, dakako, u vrijeme kad nije znao da će sovjetska Rusija doći i na njegov prag. U tom svjetlu, važnija je Markušićeva opaska da »nikoga nije mrzio kao sovjetsku Rusiju«. Pitanje sličnosti i razlika između ta dva totalitarna politička sustava suvremena je tema i ona ide prema razrješenju uvidima da je jedan ubijao ljude zbog rase, drugi zbog klasne pripadnosti i različitoga političkog i vjerskog uvjerenja. Pri tome treba držati na umu da su komunističke žrtve brojnije

²⁰ Isto, 95.

od nacističkih, a jame i neobilježena masovna grobišta po dijelovima bivše Jugoslavije svjedočanstvo su da je i komunizam bio brutalan kao što je i postojanje logora za eliminaciju Židova svjedočanstvo o brutalnosti nacionalsocijalizma.

Kristić se upušta i u historiografske vode, ali kako razvija misao potpuno ahistorijski, služeći se metodologijom društvenih znanosti u kojima su povijesne činjenice korisne ako potvrđuju unaprijed postavljenu teoriju (model), ne bih htio trošiti vrijeme na njegove historiografske zaključke. Radije ću se osvrnuti na još jednog alumnusa Franjevačke teologije u Sarajevu, povjesničara fra Petra Jeleča i njegove zaključke o crkvenim ljudima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). I Kristić se poziva na Jeleča kao mjerodavnoga tumača zbivanja novije bosanskohercegovačke povijesti. Općenito je zanimljivo da taj krug ljudi iznosi vrlo slične ideje, međusobno se citiraju i, što je nepreporučljivo, rijetko se osvrću na povjesničare i druge znanstvenike izvan svojega kruga.

O Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, franjevcima i drugim svećenicima u Bosni i Hercegovini

Susret s historiografijom fra Petra Jeleča bio je razočaranje, utoliko veće što su mi osobna očekivanja bila velika. Želio sam, kako sam mu u Rimu osobno rekao, da netko dobro pročešlja arhive i napiše dobar, znanstveno utemeljen rad o Katoličkoj Crkvi u Bosni i Hercegovini u doba NDH. Nadao sam se da će to upravo biti Jelečeva disertacija. No kod njega se događa upravo ono što se ne bi očekivalo ni od njega ni od bilo koga drugoga tko se ozbiljno laća analize odnosa Crkve i državnih vlasti u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini.²¹ To se vidi odmah u njegovu odnosu prema postojećoj historiografiji. Jeleč se ograđuje od »komunističke« i »velikosrpske« historiografije koja je *a priori* protukatolička i od strane historiografije koja je pod utjecajem komunističke i velikosrpske; ništa od toga zapravo ne analizira, nego samo nabraja. Jeleč zatim spominje autore koji tretiraju položaj Katoličke crkve nakon rata i zločine nad svećenstvom koje su počinili komunisti. Njihov pristup ne odobrava, jer ti autori navodno ne nalaze nimalo odgovornosti na Crkvi tijekom rata, štoviše da »simpatiziraju« ustaše i »izbjegavaju govoriti o njihovim zločinima.«²² Oni navodno predstavljaju drugi historiografski ekstrem, hrvatsku nacionalističku historiografiju.²³ Paradok-

²¹ Jeleč je upravo to uzeo za temu svoje doktorske disertacije koju je obranio na Papinskom sveučilištu Gregorijani u Rimu 2006. godine. Prema rimskim običajima, dio te disertacije je i objavio: Petar JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina e lo Stato Indipendente Croato (1941—1945)*, Pontificia Università Gregoriana — Facoltà della storia e dei beni culturali della Chiesa, Roma, 2006.

²² P. JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina*, 17.

²³ Isto, 19. Pretpostavljam da mladi franjevac moje radove o odnosima crkvenih i ustaških vlasti u NDH svrstava u neku posebnu kategoriju između komunističke ili velikosrpske i nacionalističke, jer ih gura u bilješku, uz napomenu da jedini obrađujem temu crkveno-državnih odnosa u NDH, ali da se na Bosnu i Hercegovinu osvrćem samo na nekoliko stranica, vidi: P. JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina*, 15, bilj. 11, s referencijom na: J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Neza-*

salno, Jeleč ovime propagira komunističku i velikosrpsku historiografsku paradigmu, koju inače izrijekom kritizira, da zločini nad crkvenim i civilnim osobama nakon rata ne mogu biti odvojeni od ustaških zločina.²⁴ Komunistički zločini se relativiziraju kao osvetnički ispadi, što je upravo teza onih koji su u tim zločinima sudjelovali, onih koji su pod istim izgovorom 1991. napali Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i onih danas koji ne shvaćaju zločinački karakter komunističke vlasti. Jeleč obećaje da će ići srednjim putem²⁵ i da predstavlja »drukčiju« i »potpuniju« historiografiju,²⁶ ali na samom početku otkriva karte da je to put minucioznog traženja negativnosti u *katoličkim* redovima. No onda se susrećemo s najproblematičnijim dijelom njegove historiografske metodologije. Jeleč krivce pronalazi ponajviše u biskupijskom svećenstvu i osobito vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Ev. Šariću, a svijetle iznimke pronalazi samo u redovima franjevačke subraće, i to u onima koji su (kasnije) bili članovi svećeničkog udruženja »Dobri Pastir«. Ostaje ipak nejasno kako bi u tu priču inkorporirao svoju subraću koju su komunisti tijekom rata ili nakon njega ubili ili držali u zatvorima te od posljednjih iznudili pristanak na formiranje neslavnoga svećeničkog udruženja »Dobri Pastir«. Jesu li oni nevine žrtve komunističkih zločinaca? Ako jesu, komunističko razdoblje odnosa prema Katoličkoj crkvi i katolicima ne može se ni na koji način opravdati ili relativizirati.²⁷ Ako nisu, nego su — prema »komunističkoj, velikosrpskoj i Jelečevoj historiografiji« — žrtve opravdanog gnjeva, bilo bi nužno pokazati zbog čega su takve kazne zaslužili. Jeleč je pred nemogućom zadaćom, jer je dopustio da mu historiografsku paradigmu određuju oni koji s historiografijom nemaju nikakve veze, nego su izumitelji novih ideoloških matrica, poput književnika Ivana Lovrenovića i socijalističkoga brata Marka Oršolića.²⁸ Zato su njegovi odgovori na ta pitanja apsurdni i groteskni: nadbiskup

visna Država Hrvatska 1941.—1945. Jeleč pogrešno navodi da je moja knjiga *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* drugo izdanje prvih dviju ranije objavljenih knjiga (*Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.—1945.*, I-II., Hrvatski institut za povijest — Dom i svijet, Zagreb, 1998.). Teško se, na žalost, oteti dojmu da Jeleč ne donosi ništa bitno novoga osim nizanjanja poduzih (ne uvijek potrebnih) citata iz suvremenih novina, gotovo bez analitičkih napora i smještaja tih napisa u povijesni kontekst.

²⁴ Jeleč nekritički usvaja i liberalno-komunističku invenciju »političkog katolicizma« za opisivanje stanja u hrvatskom katolicizmu druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, osobito aktivnosti prvoga vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera.

²⁵ Kao primjer takvoga puta navodi poljskog povjesničara Jana Mikruta, *Die christlichen Märtyrer des Nationalsozialismus und Totalitarismus in Mitteleuropa 1938—1945*, Dom-Verlag, Wien, 2005.

²⁶ P. JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina*, 22. Znam, međutim, da Mikrut, član povjerenstva za Jelečevu disertaciju, nije bio oduševljen njegovim radom.

²⁷ Internetski portal Bosne Srebrenice, na kojem se navode njezini mučenici, nema mučenika 20. stoljeća. (<http://www.bosnasrebrena.ba/php/modules.php?name=Sections&op=listarticles&secid=8>).

²⁸ P. JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina*, 18.; Intervju novinara lista Srpskoga demokratskog foruma Bojana Rapajića s Markom Oršolićem u povodu predstavljanja njegove knjige u Zagrebu, pod naslovom »Zlodusima nasuprot«, *Identitet*, Zagreb, travanj-april, 2006., 22-24.

Šarić, biskupijski svećenici Božidar Bralo, Dragutin Kamber i drugi ljudi Katoličke crkve krivi su zato što su franjevački i drugi svećenici imali problema s komunističkim vlastodršcima,²⁹ a na franjevce koje su komunisti ubili ili mučili po zatvorima malo se ili uopće ne osvrće. S druge strane, sve povjesničare koji ne nalaze riječi pohvale za one franjevce koji su bili »simpatizeri partizana«, predvođenih komunistima, Jeleč svrstava u kategoriju »hrvatske klerikalne i nacionalističke historiografije«. ³⁰ Teško je tu izbjeći asociiranje na komunističku optužbu zbog »klero-fašizma i nacionalizma«.

Kao i kod Kristića i nekolicine drugih sarajevskih intelektualaca u franjevačkoj orbiti, opet se javlja isticanje fra Josipa Markušića, »simpatizera partizana«, kao paradigmatškoga ponašanja u susretu s »proleterskom revolucijom« i komunističkim totalitarizmom. Ostaje, međutim, potpuno nejasno zašto Jeleč, Šeperić, Kristić, Lovrenović, Markušić, Oršolić, Markešić, Šarčević i još poneki opravdavaju miješanje u politiku fratarata »simpatizera partizana« (Markušića i još ponekoga), a to ne odobravaju onima manje naklonjenima partizanima ili »simpatizerima ustaša« (Grgića i drugih), ako priznaju da su i partizani i ustaše činili zločine. Ostaje objašnjenje da ti fratri i njihovi suputnici pokušavaju opravdati služinačko i dodvorničko ponašanje svoje subraće u »Dobrom Pastiru«, a vjerojatno bi se tu našlo i rodbinskih interesa. Šarčevićovo ponovno publiciranje Gavranove apologije »Dobroga Pastira« jedan je od jasnih pokazatelja tog objašnjenja. Znači li to opet da se današnji sljedbenici odriču onih brojnijih svojih članova koji su ustrajali u uvjerenju da »sovjetska Rusija«, kao i svaki izdanak njezine historijske metamorfoze uključujući i jugoslavenski, zaslužuje najviši stupanj prijezira? U svakom slučaju, da današnji sljedbenici dobropastirske prilagodljivosti ne štite upravo članove toga problematičnog društva — čak ga izričito opravdavaju — i fra Jozo Markušić postao bi predmetom psihoanaliziranja i svakojakih drugih propitivanja kao što su postali fra Arkandeo Grgić, nadbiskup Ivan Ev. Šarić i dr. I on se, naime, kao i fra Arkandeo i nadbiskup Šarić prije njega u datim političkim okolnostima opredijelio za političkoga saveznika koji mu se činio prihvatljivijim za očuvanje i održanje nekakvih interesa, iako svjestan zločinačkoga karaktera svoga odabranika, Komunističke partije Jugoslavije. Ako možda nije bio svjestan zločinačkoga karaktera komunističke ideologije i vlasti — iako se, s obzirom na njegov komentar o sovjetskoj Rusiji i na neposredno iskustvo progona svoje subraće, to ne čini vjerojatnim — opet bi se nametalo pomno propitivanje njegova karaktera, intelektualnih i svakih drugih sposobnosti, ali i konkretnih političkih i društvenih okolnosti. Selektivna memorija koja je prisutna kod toga sarajevskoga kruga »prisilno hrvatskih« intelektualaca, uz usputno spominjanje komunističkih zločina, zar to nije neka vrsta sudjelovanja u zločinu?

²⁹ P. JELEČ, *La Chiesa Cattolica in Bosnia ed Erzegovina*, 39, 45, 46-51.

³⁰ *Isto*, 162-163, bilj. 333.

Nastavak kumrovečke škole?

Što objedinjuje Šarčevićevo ponovno tiskanje u jednom svesku protustadlerovske polemike pok. fra Ignacija Gavrana i njegove obrane svećeničkoga udruženja »Dobri Pastir«, Šeperićevih i Kristićevih prozivanja dobrog dijela Crkve zbog »katoličkog integrizma«, Jelečevih osebnih povijesnih tumačenja i općenito ideja kruga ljudi u Sarajevu koji su vrlo prisutni u medijima? To da su povezani s Franjevačkom teologijom u Sarajevu, bilo kao profesori, učenici ili duhovni/ideološki suputnici. Žestina pak kojom napadaju neistomišljenike, predanost ideologiji koja ih nosi i ustrajnost kojom zrače dozivaju u pamet ideološke borce kakvi su se odgajali u Političkoj školi Saveza komunista Hrvatske u Kumrovcu. I njihova kvazi teološka ideologija naznačava ukorijenjenost u komunističkoj revolucionarnoj ideologiji. Uistinu, Franjevačka teologija u Sarajevu, ono isto tijelo koje se od početka predstavljalo komunističkim vlastima kao utvrda svećeničkog udruženja »Dobri Pastir«, kao da je, u svojim spomenutim korifejima, ostala oazom u kojoj se njeguju vrijednosti koje to ne mogu biti i u kojoj se odgajaju mrzovoljnici koji će smatrati dužnošću perpetuirati nečije polemičke spise kako bi se podržavalo protivljenje legitimnim predstavnicima Crkve.

Naravno da ne može biti riječi o svim i svakom pojedinom članu zbora Franjevačke teologije u Sarajevu i zato sam nastojao ukazati na pojedince. I, daka-ko, nisam govorio o ljudima, nego samo o onome što su napisali i objavili općinstvu.

OCJENE I PRIKAZI

Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009., urednica Vijoleta Herman Kaurić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb i Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb, 2011., 580 str.

Zbornik radova *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije* nastao je kao rezultat istoimenoga znanstvenog skupa održanoga prije tri godine u »Zlatnoj dvorani« Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu u povodu obilježavanja desete obljetnice smrti dr. Franje Tuđmana, povjesničara i prvoga predsjednika Republike Hrvatske.

Dr. Franjo Tuđman kao političar u hrvatskoj je javnosti dvojako percipiran. Neki mu odaju priznanje kao odlučujućem čimbeniku u stvaranju samostalne hrvatske države, a drugi mu nastoje umanjiti važnost kritizirajući njegov način vođenja države (1990-ih godina). U Zborniku radova naglasak je stavljen na njegov rad kao povjesničara, premda, kako tvrdi akademik Stančić, nije moguće odvojiti njegovo djelovanje kao povjesničara i političara, što je jasno vidljivo u nekoliko tekstova u Zborniku.

Zbornik sadrži dvadeset i dvije rasprave, od kojih je sedamnaest posvećeno Tuđmanovim interpretacijama, ocjenama i pogledima na prijelomne povijesne događaje i osobe. U tri rasprave autori analiziraju njegovo poimanje nacionalnog identiteta, nacionalnog pitanja, nacionalne države te samoodređenja naroda. Dva preostala rada funkcioniraju samostalno. Prvi donosi portret Franje Tuđmana kao

prvog ravnatelja Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (danas: Hrvatski institut za povijest), a drugi, posljednji po slijedu, bibliografiju Tuđmanovih radova i radova o Tuđmanu.

Zbornik počinje prilogom Mire Kolar Dimitrijević »Franjo Tuđman i organizacija rada u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske od 1961. do 1967.« (str. 9-40) u kojem se iznose brojni podatci o Tuđmanovoj ulozi ravnatelja te njegovu uklanjanju s čelnoga mjesta pod optužbom da je Institut pretvorio u žarište nacionalističkog djelovanja.

Nikša Stančić se u radu »Dr. Franjo Tuđman između politike i povijesti: povijesna predodžba o hrvatstvu i jugoslavenstvu, slavenstvu i internacionalizmu« (str. 41-58) osvrće na središnje teme Tuđmanova istraživanja, tj. na političke ideje i programe 19. i 20. stoljeća. Autor ističe kako je u prvom razdoblju djelovanja Tuđman bio dio glavne struje onodobne hr-

vatske historiografije s primjetnom dozom neovisnosti koja je kulminirala u interpretaciji sporazuma Cvetković—Maček, odstupajući od tadašnjih službenih ideologiziranih ocjena. Nakon isključenja iz Saveza komunisti Hrvatske te odlaska iz Instituta, iz Tuđmanovih su se radova sve češće mogle iščitavati političke poruke.

U radu »Povjesničari koji proriču unatrag i povjesničari koji pišu buduću povijest« (str. 59-77) Miroslav Tuđman u sedam točaka (tvrđnji) analizira pitanje prirode i uloge povijesnoga znanja i povijesne znanosti da bi objasnio kako je dr. Franjo Tuđman poznavajući povijest i razumjevši ju kao neiscrpno vrelo primjera iskorištenih i propuštenih prilika, odnosno kao znanje za akciju i oblikovanje budućnosti, uspio ostvariti težnju za stvaranjem samostalne hrvatske države.

U tekstu Alberta Binga »Franjo Tuđman i samoodređenje naroda« (str. 79-87) iznesena je geneza Tuđmanova gledanja na koncept samoodređenja naroda u rasponu od Lenjinova marksističkog poimanja, kojeg se, tvrdi autor, nije uspio potpuno osloboditi kao središnje teme svojih promišljanja do vlastitoga političkog angažmana kao prvoga demokratski izabranog predsjednika Republike Hrvatske.

Blok šest tema koje obuhvaćaju razdoblje Prvoga svjetskog rata i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije otvara rad Stjepana Matkovića »Prvi svjetski rat u djelu dr. Franje Tuđmana« (str. 89-101). Autor zaključuje kako je Prvi svjetski rat za dr. Tuđmana bio prekretnica u geopolitičkom smislu koja je temeljito promijenila smjer moderne europske povijesti s dalekosežnim posljedicama za sudbinu Hrvata.

Na Matkovićev tekst nadovezuje se prilog Zlatka Matijevića »Svjetski rat i Hrvati«, dr. Franjo Tuđman o Pilarovu promišljanju hrvatske politike u uvjetima Prvoga svjetskog rata (1915.)« (str. 103-124). Autor raščlanjuje dijelove Pilarove brošure *Svjetski rat i Hrvati*, objavljene pod pseudonimom Dr. Juričić, na koje se dr. Tuđman osvrnuo u knjizi *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.—1941.*, I. (Zagreb, 1993.).

Mato Artuković u radu »Ocjena Hrvatsko-srpske koalicije i Svetozar Pribičević u djelu dr. Franje Tuđmana« (str. 125-143) ističe da je Tuđmanova ocjena kako je Hrvatsko-srpska koalicija na čelu sa S. Pribičevićem imala za cilj žurno i bezuvjetno ujedinjenje hrvatskih zemalja s Kraljevinom Srbijom (1918.) na osnovi državnog centralizma i srpskog hegemonizma znanstveno utemeljena.

Tuđmanovu ocjenu Stjepana Radića donosi Hrvoje Čapo u prilogu »Stjepan Radić u djelima dr. Franje Tuđmana« (str. 145-164).

U prilogu Zdravka Dizdara »Dr. Franjo Tuđman o ustrojstvu i djelovanju represivnog sustava režima monarhističke Jugoslavije na području Hrvatske (1918.—1941.)« (str. 165-210) analizira se Tuđmanova ocjena međuratnoga jugoslavenskog represivnog sustava i njegovih glavnih nositelja.

Krešimir Regan u članku »Ocjena sporazuma Cvetković—Maček i državnog udara 27. ožujka 1941.« (str. 211-236) prikazuje povijesne okolnosti koje su dovele do uspostave Banovine Hrvatske (1939.) i državnoga udara kojim je srušena vlada Cvetković—Maček, koja je potpisala pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu (1941.).

Tematski blok posvećen Drugom svjetskom ratu otvara rad Anđelka Mijatovića »Drugi svjetski rat u Hrvatskoj i Jugoslaviji u djelima dr. Franje Tuđmana« (str. 237-248). Autor na temelju raščlambe Tuđmanovih knjiga, studija, enciklopedijskih tekstova i izlaganja zaključuje kako se Tuđmanovi radovi mogu podijeliti na one koji ne izlaze iz »mainstreama« nekadašnje jugoslavenske historiografije i one koji svojim znanstvenim pristupom napuštaju okvir marksističko-dogmatske interpretacije povijesti.

Naslanjajući se na prethodnu temu Branko Dubravica u prilogu »Razvoj vojske antifašističke Hrvatske u djelima dr. Franje Tuđmana« (str. 249-262) ističe da je dr. Tuđman u svojim radovima dokazivao brojčano iznadprosječan hrvatski doprinos stvaranju Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.

Povijesti Nezavisne Države Hrvatske posvećena su dva priloga: »Tuđmanova ocjena represivnosti ustaškog pokreta« (str. 263-278) Davora Kovačića i »Nezavisna Država Hrvatska i žrtve Drugoga svjetskog rata u povijesnim istraživanjima Franje Tuđmana« (str. 279-312) Marija Jareba. D. Kovačić naglašava da je prema Tuđmanovu mišljenju Nezavisna Država Hrvatska bila samo jedan od kamenčića ugrađenih u širi mozaik njemačkih i talijanskih revizionističkih i imprijalističkih planova te da se stoga morala prilagodavati političkim interesima svojih saveznika. M. Jareb ističe da je dr. Tuđman pridavao veliku pozornost ratnim žrtvama i pobijanju mita o genocidnosti hrvatskoga naroda.

Nikica Barić u prilogu »Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu«

(str. 313-340) piše o pozitivnom odnosu dr. Tuđmana prema J. Brozu Titu, vođi jugoslavenskih komunisti. Autor se osvrće i na Tuđmanova nastojanja oko »nacionalne pomirbe« radi prevladavanja ideoloških podjela u hrvatskom nacionalnom korpusu.

Petar Strčić u raspravi »Pogledi Franje Tuđmana do 1971. godine o radničkom pokretu u Hrvatskoj, KPH/SKH (KPJ/SKJ), NOP-u/NOR-u, komunizmu i socijalizmu (Kratki pregled)« (str. 341-359) prikazuje Tuđmanov profesionalni puta s obzirom na odabir istraživačkih tema.

Na temelju neobjavljene arhivske građe iz Osobnog fonda V. Bakarića Dino Mujadžević u prilogu »Sukob Vladimira Bakarića i Franje Tuđmana 1961.—1967.« (str. 361-369) analizira stajališta V. Bakarića o Franji Tuđmanu kada je bio na čelu Instituta za historiju radničkog pokreta.

U prilogu »Dr. Franjo Tuđman, Jugoslavenska/Hrvatska akademija i Matica hrvatska« (str. 371-380) Dubravko Jelčić opisuje suradnju dr. Tuđmana od povratka iz Beograda u Zagreb početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća s Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti (danas: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) i Maticom hrvatskom. Autor prikazuje i okolnosti u kojima je spriječen Tuđmanov izbor za dopisnoga člana Akademije 1965. godine.

Jure Krišto u raspravi »Katolička crkva i katolicizam u djelu Franje Tuđmana« (str. 381-402) analizira Tuđmanove historijske i druge radove o Katoličkoj crkvi općenito i napose u Hrvatskoj. Prema autorovu mišljenju iz nekih se Tuđmanovih tekstova može očitati i njegov osobni odnos prema katolicizmu.

Nevio Šetić je u raspravi »Franjo Tuđman i Istra« (str. 403.-424) ustvrdio da je dr. Tuđman kao povjesničar, političar i državnik istinski poznao prošlost Istre i njezin proces nacionalne integracije u ukupni hrvatski nacionalni prostor.

Zanimljiv odmak od većine tekstova prilog je Jakše Raguža »Dr. Franjo Tuđman u srpskoj historiografiji« (str. 425-448) u kojem se na temelju analize radova osamdeset i osam suvremenih srpskih historičara daje prikaz njihove percepcije dr. Franje Tuđmana. Autor zaključuje da je suvremena srpska historiografija bez valjanih argumenata, služeći se metodom istrgnutih citata, stvorila negativnu sliku o Franji Tuđmanu kao povjesničaru, političaru i državniku.

Zbornik radova završava prilogom Petra Mamića »Bibliografija radova dr. Franje Tuđmana i bibliografija radova o dr. Franji Tuđmanu (Izbor)« (str. 449-569).

Na posljednjim stranicama Zbornika objavljeno je četrnaest fotografija iz albuma obitelji Tuđman (str. 571-580).

Zbornikom radova *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije* na doličan je način obilježena šezdeseta godišnjica osnutka Instituta, ali i odana počast njegovu osnivaču i prvom ravnatelju, koji je svojim znanstvenim opusom ostavio neizbrisiv trag u hrvatskoj historiografiji.

• *Ivana Žebec Šilj*

Ivica Zvonar, Mons. dr. Fran Barac (1872.—1940.). Život i djelo, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2012., 367 str.

Knjiga Ivica Zvonara o životnom putu Frana Barca, sveučilišnog profesora, katoličkog svećenika, političara i javnoga djelatnika, rezultat je minucioznoga istraživačkog rada na dostupnoj znanstvenoj i publicističkoj literaturi te arhivskoj građi. Autor je sadržaj knjige podijelio na predgovor, uvod, popis kratica, tri poglavlja i zaključak. Na kraju su pridodani kazalo osobnih imena, popis izvora i literature te sažetak na engleskom jeziku i bilješka o autoru.

U »Uvodu« (str. 13-17) Zvonar obrazlaže metodologiju koju je koristio u pisanju knjige. Iznio je i najvažnija istraživačka pitanja koja su ga motivirala da istraži Barčev doprinos na crkvenom, pedagoškom, znanstvenom, društvenom i političkom polju.

U prvom poglavlju, »Život i rad do početka Prvog svjetskog rata« (str. 19-109) detaljno je prikazao Barčevu besprijeekornu karijeru: vrstan gimnazijalac, odličan student, solidan doktorski kandidat, mladi svećenik koji puno obećava. Bio je član brojnih vjerskih društava, studirao je u inozemstvu te odlazio na stručna usavršavanja. U promatranom razdoblju znatna je njegova uloga u pedagoškom radu jer je, službujući kao kateheta u Požegi, odgajao mlade i predlagao izmjene u vjeronaučnom programu. Ulazeći često u polemike s neistomišljenicima, Barac je dosljedno nastupao kao uvjereni katolik.

Posebno potpoglavlje Zvonar je posvetio Barčevu habilitacijskom radu, točnije reakcijama koje je izazvao u javnosti (»Habilitacija i žestoke polemike«, str. 60-

97). Naime, unatoč brojnim pohvalama i pozitivnim recenzijama, Barčeva knjiga *O modernoj katoličkoj apologetici* (Požega, 1907.) — prva hrvatska apologetika uopće — doživjela je u dijelu službene Crkve oštre kritike. Zamjeralo mu se da navodi sumnjive autore, da je dvosmislen, da unosi moderne, neprimjerene filozofijske pojmove; da dira u tradicionalnu skolasliku i da time zadire u temelje katoličke vjere te da mu je ostao još sasvim malen korak do agnosticizma i nevjere. Polemiku koja je trajala godinama, katkada na rubu dobrog ukusa, presjekao je Antun Bauer, sveučilišni profesor, političar i budući zagrebački nadbiskup. Barac je bio autor dvaju godinama rabljenih vjeronaučnih udžbenika: *Liturgika* (Zagreb, 1908.) i *Katolička dogmatika* (Zagreb, 1909.).

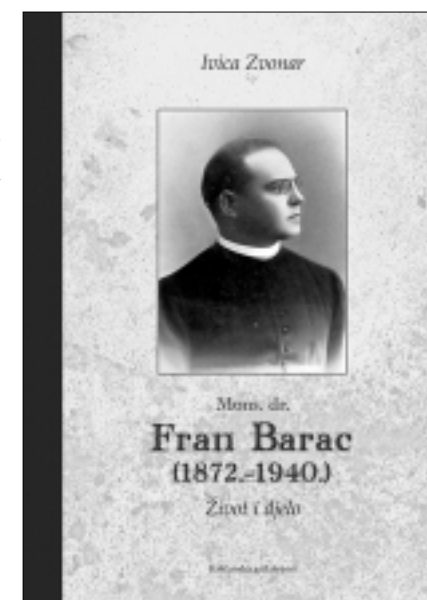
U drugom poglavlju, »Aktivnosti u ratnom vremenu (1914.—1918.)« (str. 111-168), Zvonar obrađuje Barčevo svećeničko i političko djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata. Početak rata zatekao ga je kao sveučilišnoga profesora i urednika dvaju važnih onodobnih glasila. Uređivao je teološki dobro osmišljenu i profesionalno vođenu *Bogoslovsku smotru* (1912.—1918.) i *Katolički list* (1914.—1919.), glasilo svećenika Zagrebačke nadbiskupije. U ljeto 1915. izabran je za rektora zagrebačkog Sveučilišta. Iako ne treba zanemariti Barčevo pastoralno i crkveno djelovanje, tijekom rata on se uvelike afirmirao i kao političar. Triput je putovao u Švicarsku kao član Starčevićeve stranke prava, ali i kao čovjek od povjerenja vrha Katoličke crkve u Hrvata. U neutralnoj Švicarskoj razgovarao je s predstavnicima srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora. Prema Zvonaru ti su

razgovori označili početak veza političkih emigranata iz južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije i političara u domovini. Međutim, ističe autor, slika političkih stajališta koju je Barac donio u Hrvatsku bila je varljiva. Gledišta Božidara (Bože) Markovića s kojim je Barac razgovarao nisu bila identična onima srbijanske vlade, osobito Nikole P. Pašića.

Barac je posjetio i generala Svetozara Borojevića na sočanskoj fronti, gdje mu je predao počasni doktorat zagrebačkog Sveučilišta, nadajući se pridobiti ga za svoja politička stajališta.

U procesu rušenja Monarhije i stvaranja jugoslavenske državne zajednice, Barac je jedan od nekoliko katoličkih svećenika koji su sudjelovali u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (1918.).

U trećem i ujedno najopsežnijem poglavlju, »Djelovanje u monarhističkoj Jugoslaviji« (str. 169-319), analizirano je Barčevo djelovanje između dvaju svjet-

skih ratova. Dana 30. studenoga 1918., dan uoči ujedinjenja kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba i Kraljevine Srbije, Barca prima u audijenciju regent Aleksandar Karađorđević. Susret s budućim jugoslavenskim suverenom duboko se dojmio Barca, koji je u njemu vidio osobu čiji nastup puno obećava, a katoličku stvar ne dovodi u pitanje. Barac nije očekivao srpsku prevlast u državi. Vjerovao je u politiku sporazuma, federalističko uređenje nove države i poštovanje starih hrvatskih tradicija. Nije sumnjao u to da će pravoslavna većina uvažavati prava katolika te nije zazirao od države u kojoj će potonji biti manjina. Dapače, vjerovao je u mogućnost ostvarenja crkvenog jedinstva. U njegovu političkom radu i promišljanju bilo je mnogo Strossmayerova duha uzajamnosti i bliskosti naroda slavenskoga juga.

Nakon rata nakratko je surađivao i u jugoslavenskoj diplomaciji, sudjelujući na mirovnim pregovorima u Parizu (1919.).

Barac je bio član Privremenoga narodnog predstavništva (1919.—1920.), prvoga parlamenta novoosnovane države. U nastavku političke karijere u novonastalim državnopravnim okolnostima djelovao je kao član Hrvatske zajednice, odnosno kasnije Hrvatske federalističke seljačke stranke. Političke je članke objavljivao u *Hrvatu*, *Obzoru* i *Novom dobu*; surađivao je u *Graničaru*, *Srijemu* i *Hrvatskoj slozi*.

Godine 1925. postao je, zbog svojih crkvenih zasluga, kanonik zagrebačkog kaptola. Njegovo se ime tridesetih godina spominjalo i u kombinacijama oko izbora zagrebačkoga nadbiskupa-koadjutora.

Iako je i nakon uvođenja šestosiječanjske diktature održavao veze s politič-

kim istomišljenicima, Barac se politički pasivizirao. Uzrok povlačenju s javne političke pozornice treba tražiti prvenstveno u dubokoj razočaranosti razvojem unutarnjih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji.

Zaključno možemo kazati kako je ovom knjigom o životu i djelu Frana Barca ispunjena velika praznina u poznavanju hrvatske crkvene i političke povijesti prve polovice dvadesetog stoljeća.

• *Margareta Matijević*

Hrvoje Petrić, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Meridijani — Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Samobor — Zagreb, 2012., 435 str.

Govoreći o okolišu, ljudima i naseljima autor obrađuje dinamiku povijesnih gibanja tijekom 17. stoljeća u jednom segmentu habsburško-osmanskog pograničja od Moslavine i Bilogore do Varaždina te od Podravine do Kalnika.* Koristeći se historiografskim i inim radovima te relevantnim izvorima, problematiku smješta u širi kontekst povijesnih zbivanja. Stoga se može reći da se Varaždinski generalat i Križevačka županija ovdje prvi put tematiziraju kao cjelina. Središnji dio monografije čini šest poglavlja: »Prostor u vremenu«, »Pogranična društva i naseljavanje Križevačke županije«, »Ljudi između vojnog i civilnog života«, »Pogranična društva i naseljavanje Varaždinskog generalata«, »Pokušaj rekonstrukcije ukupnog broja stanovnika« i »Pogranična naselja«. U njima se obrađuje širi pogranični prostor između habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava u kojem se prepleću vojni i civilni odnosi. Osim sažetaka na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku, knjiga sadrži i popis izvora i korištene literature. Uz slikovni materijal, monografiji je pridodano nekoliko priloga (popis prezimena u Komarničkom i Čazmanskome arhidakonatu, popis topnimima naselja, hidrografskog sustava i gora na području Varaždinskog generalata i Križevačke županije itd.).

* Knjiga je nastala na temelju autorove doktorske disertacije obranjene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2008. godine.

Prostor koji će kasnije obuhvaćati Varaždinski generalat bio je zbog osmanlijskih prodora gotovo opustošen. Brojni izvori potvrđuju da je dio stanovništva stradao u ratnim sukobima, dio je pao u zarobljeništvo, a znatan broj obitelji odseleo se u sigurnije krajeve (u zapadnu Ugarsku, Hrvatsko zagorje i dr.). Starosjelačko stanovništvo zadržalo se uglavnom u sjevernom i zapadnom dijelu Kalničkog gorja i u zapadnim dijelovima Bilogore. Radi zaustavljanja Osmanlija trebalo je organizirati učinkovit obrambeni sustav, čija je osnova postavljena u 16., a dovršena tijekom 17. stoljeća kada je okončana izgradnja i modernizacija utvrda Varaždinskog generalata.

Pred depopulirani se prostor postavilo pitanje ponovnog naseljavanja i organiziranja svakodnevnog života. Tijekom druge polovine 16. i cijeloga 17. stoljeća na prostor Varaždinskog generalata i Križevačke županije doseljava se novo stanovništvo različitoga etničkog podrijetla:

Vlasi, Predavci, Šijaci, Majdaci, Česi, Bugari, Romi i Židovi te druge manje brojne skupine. Do kraja 17. stoljeća broj stanovnika narastao je sa 27.940 na 84.400, što se odrazilo na kompleksne etničke, jezične, socioekonomske i kulturne odnose. Nova su pogranična društva pod utjecajem potreba obrane granice organizirala prostor na drugačiji način nego u ranijem razdoblju. Formiran je nov tip teritorijalne organizacije, tj. nastalo je društvo vojno-krajiškog tipa, a proces njegova ustrojavanja bio je ujedno proces prilagođavanja prirodnog okoliša novim potrebama.

U ranom novom vijeku klimatske su promjene, poput »maloga ledenog doba«, znatno utjecale na sve segmente čovjekova života i prostora — na poljoprivredu i gospodarstvo, šume, zdravlje, društvo i kulturu, ratna zbivanja i migracije. Čovjek u to doba nije mogao bitno djelovati na klimu nego je ona »oblikovala« ljude i njihov okoliš. Uz nizinske dijelove rijeka (Drava, Lonja, Česma) bili su izloženi poplavama, pa su u 17. stoljeću počeli skromni radovi na regulaciji rijeke Drave. Zabilježeni su i uspješni pokušaji isušivanja i naseljavanja močvarnih područja na području Molva, Hlebina, Čigoča i dr. Antropizacija izazvana intenzivnom kolonizacijom dijelova Varaždinskog generalata na širem se prostoru Đurđevca drastično odrazila na prirodu. Naime nekontrolirano krčenje šuma uzrokovalo je nestanak tankog sloja humusa i eroziju tla te stvaranje pješčanih površina. Tada su nastali i danas poznati *Đurđevčki peski*. Kartografski izvori iz sredine 17. stoljeća potvrđuju velika krčenja šumskih površina na obroncima Kalnika i zapadnim dijelovima Bilogore. Ograničavajući čimbe-

nik u procesu naseljavanja bile su i razne bolesti, osobito gušavost (jer su riječne vode bile siromašne jodom). Zanimljivo je da je na tom panonskom prostoru zabilježena i pojava novih životinja — deva, koje nisu opstale, i američkih purana, koji su se prilagodili novim životnim uvjetima.

Zahvaljujući suvremenom ekohistorijskom pristupu obradi povijesne građe, knjiga Hrvoja Petrića važan je doprinos historiografiji ranoga novoga vijeka i bit će nedvojbeno poticaj istraživanjima tog razdoblja hrvatske povijesti.

• *Ivica Zvonar*

KRONIKA

Ivo Pilar u Zmajskoj kuli

Na ljubazni poziv velikoga meštra Družbe »Braća hrvatskoga zmaja« prof. dr. sc. Nevija Šetića, Zmaja od Istre, održali su prof. dr. sc. Vlado Šakić, Zmaj od Modrog jezera, ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, prof. dr. sc. Ivan Rogić Nehajev, znanstveni savjetnik Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i dr. sc. Zlatko Matijević, znanstveni savjetnik Hrvatskoga instituta za povijest i glavni urednik časopisa za društvene i humanističke studije *Pilar*, 10. listopada 2012. u Zmajskoj kuli na zagrebačkom Gornjem gradu prigodno predavanje o dr. Ivi Pilaru, Zmaju Solskom (Tuzlanskom).

Nakon uvodnog slova Velikoga mešta, prvi je riječ dobio dr. sc. Zlatko Matijević, koji je govorio o životnom putu dr. Pilara.

Dr. Ivo Pilar, odvjetnik, pravni teoretičar, geopolitičar, socijalni psiholog, teoretičar modernizacije i političar rođen je 19. lipnja 1874. u Zagrebu u obitelji sveučilišnog profesora i akademika dr. Gjura Pilara. Majka Klementina bila je kći uglednoga hrvatskog gospodarstvenika Đure Crnadka, jednog od glavnih suosnivača osiguravajućeg društva »Croatia« u Zagrebu. Jedan je Ivin stric bio glasoviti arhitekt i akademik Martin Pilar, a drugi, Stjepan Pilar, general austro-ugarske vojske. Ivo je u rodnom gradu pohađao pučku školu i klasičnu gimnaziju. Na Bečkom sveučilištu postigao je akademski stupanj doktora prava. Profesionalno usavršavanje nastavio je u Parizu. Nakon završetka studija radio je u industriji i bankarstvu, a potom u pravosuđu. Poslije pet godina provedenih u Sarajevu, otvorio je 1905. odvjetničku pisarnicu u Tuzli, gdje je živio i djelovao do 1920., kada se zbog političkih pritisaka i osobne ugroženosti vratio u Zagreb.

Početak 20. stoljeća aktivno se uključio u politički život te je bio jedan od suutemeljitelja *Hrvatske narodne zajednice*, najutjecajnije političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata do 1918. godine. U političkom djelovanju i publicističkom angažmanu Pilar je tražio rješenja za koja je držao da će najbolje osigurati optimalne uvjete gospodarskoga, kulturnog i političkog života Hrvata u srednjoeuropskom okruženju, odnosno unutar granica tadašnje multikulturalne i multireligijske Austro-Ugarske Monarhije. Svoje je pogledu o rješenju hrvatskog pitanja iznio u knjizi *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (Beč, 1918.).

Nakon nestanka Monarhije s političkoga zemljovida Europe i nastanka Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije (1918.) Pilar je zbog svojih političkih stajališta bio nepoćudan novim vlastodršcima. Protiv njega je 1921./22. vođen montirani sudski proces u kojem je, zajedno s dr. Milanom pl. Šufflayem, optužen za počinjenje kaznenoga djela protiv države. Osuđen je na jednogodišnju uvjetnu kaznu zatvora jer policiji nije prijavio agenta provokatora kojeg mu je ona sama poslala. Nakon ubojstva Stjepana Radića u beogradskoj Narodnoj skupštini i uvođenja diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića (1929.) Pilar stupa u vezu s hrvatskim

oporbenim političarima, prvenstveno onima iz redova tada zabranjene Hrvatske seljačke stranke, pod vodstvom dr. Vladka Mačeka.

Pilarov širok interes za različite probleme društvenih znanosti našao je odjek u njegovim brojnim radovima iz područja politologije, povijesti, prava, geopolitike, socijalne psihologije, povijesti religija (zoroastrizam i bogumilstvo), teorije umjetnosti (secesija) i dr. Njegovi pionirski znanstveno-istraživački prinosi ponajbolje se vide u knjizi *Borba za vrijednost svoga »ja«* (Zagreb, 1922.).

Dana 3. rujna 1933. dr. Ivo Pilar pronaden je mrtav u svojem stanu. Njegova pretrana smrt do danas je ostala prekrivena velom tajne.

Nakon dr. sc. Z. Matijevića riječ je dobio prof. dr. sc. I. Rogić Nehajev, koji je održao predavanje o Ivi Pilru kao teoričaru modernizacije.

O različitim tematskim interesima Ive Pilara u društvenim znanostima ponajbolje svjedoče njegovi (pristupačni) radovi. Posrijedi je i više nego »enciklopedijski« zainteresiran znanstvenik (namjerno se stavlja u zagradu njegov politički rad). Raspon interesa proteže se, poznato je, od ekologije, antropologije do sociologije, psihologije, znanosti o religiji ili znanosti o kulturi. Predavač zastupa tvrdnju kako je najmanje netočno Ivu Pilara označiti jednim od prvaka, ako ne i prvoga, hrvatskoga teoretičara modernizacije.

Iznesenu tvrdnju temelji na uvidu u dvije osnovne konceptualne linije koje »prijeko« vežu i presijecaju djela Ive Pilara. Prvu takvu liniju naznačuje »sparivanje« dvaju ključnih, premda manje isticanih, djela Ive Pilara: rasprava o *Secesiji* te šira analiza na sjecištu antropologije i socijalne psihologije pod naslovom *Borba za vrijednost svoga »ja«*. Najkraće rečeno, spomenuta linija oblikuje se kroz Pilarove analitičke napore uložene u obranu i konstituiranje, ponajprije slobode autorskog Ja (slobode stvaranja), a potom slobode socijalnog i intersubjektivnog Ja. Linijom se jasno naznačuje kako je autonomni Ja, pojedinac, temeljna zbiljnost modernog društva. Pa je stupanj njegove autonomije i zbiljska mjera veličine društvene sposobnosti za slobodu općenito, te za autonomno upravljanje razvitkom. Time se Ivo Pilar nedvosmisleno određuje spram korijena modernosti. Taj korijen leži u društvenom poopćavanju životne i socijalne autonomije. Na tom tragu Pilar poslije, sredinom dvadesetih godina prošlog stoljeća, određuje i glavni predmet sociologije.

Drugu konceptualnu liniju naznačuje »sparivanje« dvaju djela po kojima je Pilar poznatiji: *Južnoslavensko pitanje* i *Uvijek iznova Srbija*. U spomenutim djelima glavni je njegov analitički interes pokazati ili utvrditi koliki je, iz hrvatskog modernizacijskog obzora, zbiljski razvojni potencijal političke i društvene konfiguracije označene imenom Jugoslavija. Rabeći različite razine tematske analize, u rasponu od »klasične« povijesti do antropologije, kulturologije i, napokon, sociologije, ustvrđuje kako se pod tim imenom oblikovala institucionalna i politička tvorevina koja ni na koji način ne jamči uspješno »utjelovljivanje« hrvatskih modernizacijskih ciljeva i vrijednosti u jugoslavenske institucije i upravljačku praksu. Pače, u srži tih institucija i prakse leže, uglavnom, srpski politički i razvojni ciljevi. Iz obzora što ga sugerira njihovo ostvarivanje Hrvatska je, i kao društvo, i kao zajednica dobara — predmetom osvajanja i

posvajanja. Zahvaljujući tomu, hrvatska modernizacija, premda se na pojedinim društvenim sektorima učvrstila kao specifičan poticaj »autonomiji odozdo«, ne uspijeva oblikovati i državnu konfiguraciju strukturno sukladnu spomenutoj »autonomiji odozdo«. Time je, sociologijski promatrano, u evoluciji hrvatskoga društva nastupila blokada koja onemogućuje modernizirati politički sektor pa i društvo općenito. Najmanje što se u jugoslavenskom kontekstu može učiniti, sugerira Pilar, je zahtijevati odgovarajuću federalizaciju Jugoslavije. No, središnje je rješenje »vraćanje« državne samostalnosti hrvatskom društvu.

Uzimajući riječ prof. dr. sc. Vlado Šakić govorio je o Ivi Pilaru i njegovim znanstvenim doprinosima. Navodimo ulomke iz njegova izlaganja:

”U ovoj prigodi kada, u Družbi ‘Braća hrvatskoga zmaja’ predstavljamo lik i djelo dr. Ive Pilara, hrvatskog znanstvenika i intelektualca, čije ime Institut kojemu sam ravnatelj s ponosom nosi, posebno me raduje novootkrivena činjenica da mu pored ostalih likova koje smo mu dosada pripisali s obzirom na njegova brojna i plodna postignuća možemo pripisati i lik zmajskog brata. Zato prvo naglašavam tu činjenicu kao član zmajске družbe te zahvaljujem Velikom meštru Neviju Šetiću i svojoj zmajskoj braći što su organizirali tribinu i prihvatili inicijativu da Družba zajedno s Institutom društvenih znanosti Ivo Pilar i simbolički obilježi spomen na taj lik našeg Zmaja Tuzlanskog.

Drugo, kao znanstvenik, niz godina čitam i po nekoliko puta glavna Pilarova djela, o nekim sam pisao kritičke osvrtne, a njegovo djelo *Borba za vrijednost svoga »ja«* uvrstio sam u literaturu kolegija Uvod u psihologiju, koji predajem na zagrebačkom Sveučilištu i na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu. Zanimljivo je da je, kao lik psihologa, i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji, bio potpuno izostavljen u akademskim i sveučilišnim krugovima, iako je o tome djelu naš poznati filozof Albert Bazala pisao kao ‘glavnom Pilarovom djelu’. U tom kontekstu želim naglasiti jednu od brojnih Pilarovih vrlina po kojoj je svakom od mnogih područja svog interesa, u okviru društvenih i humanističkih znanosti, pristupao s jednakom ozbiljnošću i predanošću ko-

risteći se, za to vrijeme, svim relevantnim znanstvenim izvorima na europskoj i svjetskoj razini.

I na kraju, kao ravnatelj Instituta Pilar želim naglasiti činjenicu da je, zbog okolnosti u kojima je živio i radio te spomenute 'akademske šutnje' o njemu, nama znanstvenicima Instituta trebalo relativno dugo razdoblje da hrvatskoj javnosti predočimo Pilara na razini pripisanih mu likova i djela o kojem su govorili moji prethodnici. Danas, kada smo putem naših znanstvenih uradaka, a posebice časopisa *Pilar* te javnog djelovanja to uvelike učinili te za našu cjelokupnu djelatnost na prigodnom obilježavanju dvadesete obljetnice Instituta Pilar dobili priznanja cjelokupne akademske zajednice na nacionalnoj razini, čini mi se da smo kao Institut, istodobno s trajnim 'ugrađivanjem' Pilara na mjesto koje mu nedvojbeno pripada u hrvatskoj povijesti, 'rasli i izrasli' do te mjere da njegovo ime možemo dostojanstveno nositi. Naš sljedeći korak — izdavanje odabranih i kritički vrednovanih Pilarovih djela logičan je nastavak odnosa Instituta prema čovjeku čije ime nosi."

Nakon održanih predavanja, Veliki meštar N. Šetić iznio je prijedlog da se Družba svome zaslužnome članu oduži postavljanjem spomen-ploče na pročelju zgrade u Berislavićevoj ul. 8 u Zagrebu.

Predložen je sljedeći tekst spomen-ploče:

U OVOJ JE KUĆI BILA ODVJETNIČKA PISARNICA
DR. IVE PILARA
ZMAJA TUZLANSKOG
(1874.—1933.)
HRVATSKOGA ZNANSTVENIKA I POLITIČARA
AUTORA KAPITALNIH DJELA:
JUŽNOSLAVENSKO PITANJE (BEČ, 1918.)
BORBA ZA VRIJEDNOST SVOGA »JA« (ZAGREB, 1922.)
I *UVIJEK IZNOVA SRBIJA* (BERLIN, 1933.)
U ZAGREBU, MMXIII.
DRUŽBA »BRAĆA HRVATSKOGA ZMAJA«

Nakon službenoga dijela programa članovi Družbe i njihovi brojni gosti zadržali su se na domjenku.

• z. m.

PIVAR

IN MEMORIAM

U Zagrebu je 7. lipnja 2012. preminuo istaknuti hrvatski povjesničar prof. dr. sc. Rene Lovrenčić, umirovljeni profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Lovrenčić je rođen u Zagrebu 8. rujna 1928. godine. U rodnom je gradu završio gimnaziju (1947.) i studij povijesti (1953.) te doktorirao (1965.) radom *Geneza politike »novog kursa« u Hrvatskoj* (disertacija je objavljena kao knjiga 1972. u izdanju Instituta za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu). Tijekom studija radio je kao omladinski aktivist, a od 1951. kao nastavnik povijesti. Od 1954. bio je asistent, a potom docent (1966.) te izvanredni (1973.) i redoviti profesor (1980.) svjetske povijesti novoga vijeka. Bio je predstojnik Katedre opće povijesti novog vijeka i voditelj poslijediplomskoga magistarskog studija povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Profesora Renea Lovrenčića mnogi njegovi studenti pamte po nekoliko karakterističnih stvari. Prije svega, njegova su predavanja o europskoj i svjetskoj povijesti nakon 1870./1871. bila prava poslastica — pregledna, jasna i vrlo informativna, usto dinamična i zanimljiva, pa je predavaonica bila puna i nije trebalo nagovarati da dolazimo. I moji prijatelji studenti sociologije rado su dolazili na predavanja o socijalnoj povijesti ideja koja je Lovrenčić desetljećima držao. Navire u sjećanje i profesorov lik obavijen gustim dimom cigareta u njegovoj sobi. Ispit je kod njega znao početi s velikim zakašnjenjem, a trajao je dugo, satima. Postavio bi pitanje, pa se — ako student nije znao odgovoriti — raspricao i održao polusatno predavanje, a onda nastavio s potpitanjima ili novim pitanjem. Bilo je tu i dijaloga profesora sa studentima koji su se dobro pripremili, a katkad je cigaretom znao ponuditi i njih te sa žarom nastaviti razgovor o najrazličitijim temama europske i svjetske moderne i suvremene povijesti. Nadalje, profesora Renea Lovrenčića pamtit ćemo i po njegovu osjećaju za socijalnu pravdu — bio je u stanju pažljivo saslušati svakoga i svakome pružiti ruku potpore i pomoći. Imao je i dovoljno političke snage da ta pomoć bude efikasna. Mnogi stariji kolege govorili su mi da je upravo profesor Lovrenčić često podmetao leđa i štitio njih i druge povjesničare te ostale profesore Filozofskog fakulteta od mogućih napada partijskih moćnika. U vrijeme kad sam studirao, polovicom osamdesetih godina prošloga stoljeća, bio je na visokim partijskim dužnostima i

vrlo je rijetko dolazio na sastanke odsječke organizacije Saveza komunista Hrvatske, pa ga je neki anonimni student iz zadarske okolice na čelu te organizacije želio sankcionirati i predlagao neke kazne. Ne znam kako je to završilo jer se partija uskoro raspala.

Otkako sam krajem osamdesetih počeo raditi kao asistent profesora Ljubiše Doklestića, s prof. Lovrenčićem, osim na fakultetu, susretao sam se i u privremenoj zgradi čitaonice novina Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Rudolfovoj vojarni na Trgu Francuske Republike. Profesor Lovrenčić iščitavao je tada zagrebačke međuratne novine za svoje članke o ekonomskim odnosima SSSR-a s inozemstvom (objavljeni u *Historijskom zborniku*, 1993.—1994. i 1996.—1997.). Pamteći njegova odlična predavanja i poznavajući njegov izvrstan stilski izričaj u knjizi *Geneza politike »novog kursa«* te u opsežnom članku o odjecima Prve ruske revolucije u građanskoj javnosti Hrvatske objavljenom u prvome broju *Radova Instituta za hrvatsku povijest*, pitao sam ga hoće li napisati i knjigu o europskoj/svjetskoj povijesti 20. stoljeća, o onome što nam je svojevremeno predavao. Odgovorio je da će i to jednog dana doći na red, da radi na tome. I zbilja, mnogo godina kasnije obećanje je ispunio te netom prije smrti objavio prvu u nizu od nekoliko planiranih knjiga o povijesti Drugoga svjetskog rata. Cijela je serija knjiga zamišljena pod naslovom *II svjetski rat*, a prva je — objavljena — naslovljena *Nemirni mir. Svijet 1918.—1939.* Te 2011. i sljedeće godine trebale su izaći još dvije knjige, na kojima je profesor intenzivno radio: *Tri agresije i Veliki obračun na Zapadu*. Povijesnoj bi struci i široj intelektualnoj javnosti bilo od neprocjenjive vrijednosti da njihov izdavač, profesorova kći Sanja Lovrenčić, književnica i prevoditeljica, odluči objaviti i te knjige u kojima se govori o prvim dvjema godinama rata.

Profesor Lovrenčić nije bježao od suvremenih medija — često je surađivao na radiju i televiziji, a znatna je bila i njegova urednička djelatnost, kao i rad na priređivanju i predstavljanju različitih prijevoda važnih knjiga iz moderne i suvremene europske i svjetske povijesti. Sudjelovao je u radu na pripremi *Velike ilustrirane povijesti svijeta*, jednoga od prvih važnih sintetskih pregleda povijesti čovječanstva u hrvatskom prijevodu, a bio je i urednik prijevoda Timesova *Atlasa svjetske povijesti* — iz obje su knjige europsku i svjetsku povijest učile mnoge generacije studenata povijesti u Zagrebu i šire, u cijeloj nekadašnjoj državi. Prevodio je s ruskoga i njemačkoga, a uredio i predgovorom/pogovorom popratio mnoge knjige o modernoj i suvremenoj povijesti Europe i svijeta poput *Ruske revolucije od Lenjina do Staljina* E. H. Carra te dviju Hobsbawmovih knjiga objavljenih u poznatoj biblioteci »Povijesna istraživanja« Školske knjige: *Doba revolucije* (1987.) i *Doba kapitala* (1989.). Nažalost nije uspio dovršiti rad na trećem svesku Hobsbawmove trilogije pod naslovom *Doba imperija*.

Rene Lovrenčić bio je aktivan i u strukovnim organizacijama povjesničara. Djelovao je kao član uredništva nekih časopisa. Potkraj postojanja SFRJ nalazio

se i na čelu jugoslavenskog Nacionalnog komiteta pri Međunarodnom odboru povijesnih znanosti (do 1991.).

Pretpostavljam da mu nije bilo lako posljednjih godina nastavnčkog rada na fakultetu, nakon propasti društveno-političkog sustava čiji je bio aktivan dionik. Dobro se sjećam kako se iščuđavao, primjerice, kada je novim zakonskim propisima s početka devedesetih uvelike ojačana uloga dekana, a značenje sveučilišnih profesora i ovlasti fakultetskog vijeća prilično smanjeni. Godine 1996. naglo je i neočekivano umirovljen. Bit će da nam to nikad nije oprostio, nije više želio doći pred studente makar smo ga zvali i Tvrtko Jakovina, koji ga je kasnije naslijedio u predavanjima svjetske povijesti dvadesetog stoljeća, i ja, koji od kraja devedesetih predajem europsku i svjetsku povijest »dugog« devetnaestog stoljeća. Susreo sam ga tek nekoliko puta posljednjih desetak godina. Nažalost, na Odsjeku za povijest još nismo uspjeli objaviti planirani zbornik radova njemu u čast, štoviše na tom smo projektu tek počeli raditi. Ostaje nam to kao zadaća i dug prema profesoru koji je svojim znanstveno-nastavnim radom trajno obilježio hrvatsku historiografiju.

• Damir Agičić

Profesoricu Mirjanu Gross prvi put sam vidio 1958. kao student druge godine, na obrani njezine doktorske disertacije o političkom djelovanju socijalne demokracije na kraju 19. i početku 20. stoljeća u velikoj seminarskoj dvorani Odsjeka za povijest u današnjoj (i tadašnjoj) zgradi zagrebačkog Sveučilišta. Među studentima se pronio glas da je prof. Vaso Bogdanov kao član povjerenstva za obranu osporavao neka stajališta koja je prof. Gross zastupala u disertaciji, ali da su njegova gledišta odbacili i prof. Gross i predsjednik povjerenstva prof. Jaroslav Šidak. Očekivao se zbog toga spektakl, pa je u stepenasto položenim klupama u dvorani sjedilo više zainteresiranih studenata. No, predstava je izostala. Prof. Bogdanov, koji je inače na predavanjima nastupao teatralno, sjedio je posretrance uz katedru za kojom je bilo smješteno povjerenstvo (ne sjećam se trećeg člana povjerenstva) i, prebacivši nogu preko noge, pomalo odsutno i distancirano postavljao pitanja kao tek toliko, da zadovolji formu. Prof. Šidak je očigledno u sebi kiptio ali je nastojao to ne pokazati, prof. Gross je na pitanja prof. Bogdanova odgovarala mirno zastupajući stajališta iz disertacije, a on je samo indiferentno saslušao njezino izlaganje.

Našle su se tako preda mnom tri osobe koje će davati obilježje hrvatskoj historiografiji nakon 1945. godine. Vehementni i produktivni prof. Bogdanov, koji je tada predavao predmet »Povijest naroda Jugoslavije« i također hrvatsku povijest 19. stoljeća, bio je sklon podvrgavati činjenice vlastitoj interpretaciji povijesnih zbivanja i nije ostavio traga u historiografiji. Prof. Šidak, po naravi sušta suprotnost prof. Bogdanovu i njegov žestok osporavatelj, predavao je tada predmet »Opća povijest novog vijeka«. Svojom istraživačkom metodom bio je nastavljatelj šišićevske tradicionalne historiografije, uglavnom tek izričajem prilagođene marksističkom postulatu vladajuće ideologije. Bio je autoritet u hrvatskoj historiografiji na koju je bitno utjecao kao urednik *Historijskog zbornika*, tada središnjega historiografskog časopisa u Hrvatskoj, inzistirajući na strogoj poštovanju izvora. Prof. Gross izgledala je uz tu dvojicu sukobljenih muškaraca kao krhka ženica, ali je ustvari znala zastupati svoja stajališta, ne samo u znanosti. Prof. Šidak je, ne želeći da itko ruši njegov autoritet, njezina drugačija stajališta ocjenjivao kao ženski kapric. Zbog toga je u jednom kasnijem razgovoru u vezi s nekim nesuglasicama s prof. Gross rekao da je »kapriciozna«, ali ju je s dozom

simpatije ipak pokušao opravdati rekavši: »Ali, znate, naša Mirjana je ipak žensko«.

Iza fizički krhkog i pri susretima nasmiješenog lika stajala je energičnost začudna za sve ono što je prof. Gross u mladosti proživjela. Rođena je u Zagrebu u židovskoj građanskoj obitelji i nakon završene gimnazije upisala je medicinu, ali joj je izbijanje Drugoga svjetskog rata i uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske ne samo prekinulo studij nego i bitno odredilo tijek daljnjeg života. Zbog židovskog podrijetla isključena je sa studija medicine, a zatim se 1942. u strahu od progona od strane ustaškog režima njezina obitelj sklonila u selo na granici prema Sloveniji kod hrvatske obitelji njezina nesuđenog supruga (s njim je nakon rata obnovila vezu, ali on je poginuo u prometnoj nesreći), koja je skrivala članove još nekih židovskih obitelji te pojedince protivnike ustaškog sustava. Godine 1943. je prokazana i nakon toga s majkom u 21. godini života odvedena u ženski koncentracijski logor u Ravensbrücku. Nakon sloma nacizma i NDH 1945. vratila se s majkom u Zagreb, a otac je nestao u logoru Buchenwaldu. Tešku bolest (tuberkulozu) svladala je boravkom u sanatoriju i tada novim lijekom, antibiotikom. Nije nastavila studij medicine. Okrenula se humanističkim znanostima i upisala studij povijesti na Filozofskom fakultetu. Ispite je polagala spremajući ih u sanatoriju i diplomirala 1951. godine. U novi život ušla je s dvojakim iskustvom iz ratnog razdoblja. S jedne strane to je bilo iskustvo progona od strane ustaškog režima zbog pripadnosti židovskoj zajednici i boravka u nacističkom logoru. S druge strane bilo je to iskustvo zaštite koju je njoj i obitelji pružila hrvatska obitelj riskirajući time vlastitu sigurnost. Tako se opredijelila za vjeru u bolju stranu čovjeka i uvjerenje da zlo i u Hrvatskoj pripada manjini, a slom fašizma u Europi i ustaškog režima u Hrvatskoj poduprli su u njoj uvjerenje u mogućnost drugačijeg, tolerantnijeg društva. Nakon diplomiranja zaposlila se najprije u tadašnjem Historijskom institutu tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a zatim 1958. kao asistentica na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta. Tako je počela njezina karijera znanstvenice i sveučilišne nastavnice koju je provela u zvanjima od docentice (1960.) do izvanredne (1964.) i redovite profesorice (1971.). Rano se povukla u mirovinu, 1982. sa 60 godina života i s nepotpunim radnim stažom.

Svoja historiografska istraživanja prof. Gross je usmjerila prema hrvatskoj povijesti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, prema razdoblju koje će predavati na Odsjeku za povijest, tj. razdoblju koje nije istraživao prof. Šidak koji je, prešavši na Katedru za hrvatsku povijest, svoja istraživanja i nastavu usmjerio prije svega prema preporodnom razdoblju i 1860-im godinama. Njezina istraživanja karakterizira temeljito poznavanje arhivske građe. Uz građu iz domaćih arhiva i publicistike intenzivno je koristila austrijsku arhivsku građu. Njezini boravci u Beču postali su redovite istraživačke ekspedicije u arhivskim ustanovama i upoznavanje s novom literaturom. Zajedničko je obilježje njezinih radova nastojanje da zbivanja u Hrvatskoj ne promatra izolirano, već da ih — uz izvorne hrvatske gospodarske, društvene i političke uvjete — stavlja u širi kontekst

kretanja u habsburškom okviru u kojem se Hrvatska nalazila. Tako je činila uočljivom svu kompleksnost pojava u hrvatskoj povijesti druge polovice 19. i početku 20. stoljeća, kada Hrvatska participira u kretanjima u Habsburškoj monarhiji, ali i reagira na zbivanja u vezi s Istočnim pitanjem u koje je Monarhija bila također temeljito upletena.

Na početku bavljenja povijesnim istraživanjima 1950-ih, prof. Gross se odgajala na tada u Hrvatskoj prevladavajućoj šidakovskoj metodi. Nakon raskida Jugoslavije s istočnim blokom 1948. popustio je pritisak komunističkog sustava koji je dotad pred povjesničare postavljao zadatak da se u istraživanjima služe metodama dogmatskog marksizma kakav je bio u uporabi u sovjetskoj historiografiji. U hrvatskoj historiografiji od tada je prevladala metoda koju je utjelovljavao prof. Šidak i koja je zadržala tradicionalnu metodu obojivši je tek marksističkom terminologijom. Tada se prepričavala izjava prof. Grge Novaka koji je navodno na pitanje kako primijeniti marksističku metodu izjavio da ostaje sve po starom, osim što tekstove treba malo »pocrveniti«. Kasnije su u beogradskim povjesničarskim krugovima tu metodu podrugljivo nazivali marksističkim pozitivizmom.

Prof. Gross je na početku svojih istraživanja i sama bila svjesna snažnog utjecaja prof. Šidaka na svoj rad, pa i utjecaja njegova stila obilježenog dugim, složenim rečenicama, te se kasnije sjećala kako joj se ponekad činilo kao da je njezin tekst napisao sam prof. Šidak. Već je u svom prvom tiskanom radu, objavljenom prije diplomiranja, 1950. u *Historijskom zborniku*, u ocjeni *Istorijskog glasnika* zamjerila uredništvu što u časopisu gotovo ni ne donosi informacije o »novim historijskim publikacijama i napretku historijske nauke u nas i u inostranstvu«. Istodobno je i sama pratila zapadnu historiografsku produkciju, a uskoro je uspostavila i izravne dodire sa zapadnim povjesničarima koje je upoznavala na svjetskim kongresima na kojima je sudjelovala od 1955. godine (i zatim na svim svjetskim kongresima do 1985.) te na međunarodnim znanstvenim skupovima. Uz eroziju prvotnih ideala sukobljenih s realnošću novog društva te u doticima sa zapadnom historiografijom i kontrastirajući njezino metodološko bogatstvo s historiografskim tradicionalizmom u nas i ograničenjima makar i nedogmatskog marksizma, prof. Gross je postala svjesna metodološkog zastoja u hrvatskoj historiografiji. No, u praksi je u svojim radovima ostala u brazdi šidakovske metode.

Svoja prva istraživanja prof. Gross je posvetila hrvatskoj socijaldemokraciji s kraja 19. i početka 20. stoljeća, te je i njezina doktorska disertacija nosila naslov »Uloga socijal-demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905.« Disertacija je ostala neobjavljena, a nakon dolaska na Filozofski fakultet istraživanja je usmjerila prema građanskim strankama, na početku prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Tako i njezina habilitacijska radnja, nastala u postupku izbora u zvanje docenta i tiskana kao knjiga 1960., nosi naslov *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*. Ne zapostavljajući sasvim tu temu, težište istraživanja stavila je zatim na djelovanje ostalih političkih stranaka u sjevernoj Hrvatskoj posljednjih desetljeća 19. i na početku 20. stoljeća, osvrćući se povremeno na probleme iz

povijesti toga razdoblja u Dalmaciji i Istri, također i kod Hrvata u Bosni i Hercegovini. Svoju tadašnju istraživačku metodu i ocjenu hrvatske povijesti u razdoblju od 1883. do 1914., utemeljenu na nedogmatskom povezivanju gospodarskog, društvenog i političkog razvoja, dala je sažeto u svom dijelu knjige *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914.* skupine autora (J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić), objavljene 1968. godine.

Sklonost metodama zapadne historiografije prof. Gross je počela pokazivati vrlo rano. Prve simpatije za školu »analista« nalazimo, barem napisane, u prikazu rada svjetskoga kongresa povjesničara održanog u Rimu 1955. (objavljenom 1957.). Svojim prikazima i ocjenama tiskanim u časopisima afirmirala je metode socijalne historije, kao što je to učinila u prilogu »O francuskoj sociološkoj historiografiji« (1963.). Informiranje hrvatske historiografije o metodološkim tendencijama u europskoj historiografiji postat će s vremenom njezina stalna praksa, a svoje spoznaje o suvremenoj metodologiji posredovat će mladim kolegama »peripatetičkom školom«, razgovorima, konzultacijama i upućivanjem u metodološku literaturu. Nasuprot domaćoj »događajnoj« historiji, koja inzistira na jedinstvenosti pojedine činjenice, isticala je metodu u kojoj su temeljni pojmovi »struktura« kao cjelina međusobno povezanih i međuovisnih činjenica i »proces« kao slijed promjena, oblikovanja i preoblikovanja struktura u vremenu.

Nakon nekih prethodnih najava, pravac kojim će sama krenuti u novim istraživanjima pokazala je 1971. u članku o utjecaju socijalne strukture na značaj nacionalnog pokreta u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću, tiskanom u Münchenu na njemačkom jeziku u zborniku posvećenom europskim nacionalnim pokretima (»Einfluss der sozialen Struktur auf den Charakter der nationalen Bewegung in den kroatischen Ländern«). Njezinu metodološkom otvaranju pridonio je popuštanje ideološke rigidnosti vladajuće komunističke partije u tadašnjoj državi. Interesu za problematiku nacije i nacionalnih ideologija poticaj je dalo otvaranje »nacionalnog pitanja« u Jugoslaviji 1960-ih, koje je u Hrvatskoj kulminiralo u pokretu 1970./71. godine. Srećom uporaba metoda socijalne povijesti u tumačenjima nacionalnog fenomena 19. stoljeća nije mogla izazvati osporavanje ni rigidnijih »marksista« u političkim strukturama. Uostalom, elementi metodološkog približavanja zapadnim historiografijama bili su u to doba prisutni i u historiografijama srednjoeuropskih zemalja Istočnog bloka, a prof. Gross je napose cijenila i prihvatila tipologiju nacionalnih pokreta češkog povjesničara Miroslava Hrocha.

Nakon određene diskrepancije između njezinih znanstvenih radova i načelnog pristajanja uz suvremene metode povijesnih istraživanja, knjiga *Povijest pravaške ideologije* (1973.) prvi je opsežan rad u kojemu je došao do izražaja nov metodološki pristup s elementima strukturalizma. U njoj je prvi put ono što je dotad nazivano pravaškom »idejom« i promatrano prije svega kroz političku praksu pravaštva obrađeno kao »ideologija«, tj. kao vrijednosni sustav, kao strukturirana cjelina sastavljena od međuovisnih elemenata — nacionalnih, političkih, kulturnih, društvenih shvaćanja, povijesne predodžbe i projekcije budućnosti —

zasnovana na najširim interesima slojeva koji je nose, a podvrgnute cilju nacionalne integracije i stvaranja nacionalne države. Ideologiju pravaštva prof. Gross je prikazala kao jednu od suvremenih europskih romantičnih nacionalnih ideologija, ukazujući tako na uključenost hrvatskih kretanja u europski okvir.

U istraživanja fenomena nacije 19. stoljeća, napose u Srednjoj Europi i time u Hrvatskoj, unijela je sociološki pojam nacionalne integracije temeljen na poimanju o stratifikaciji, raslojavanju dotada polariziranog feudalnog, staleški uređenog društva u procesu modernizacije i oblikovanju društvenih slojeva te njihova poimanja o vlastitom grupnom identitetu. Polazila je pritom od činjenice da su u 19. stoljeću, stoljeću izgradnje društva na osnovama kapitalizma i građanskog liberalizma te političkog organiziranja na načelima nacionalizma, u sklopu procesa društvene stratifikacije nastajali i ulazili u društveni i politički život novi društveni slojevi koji su se, onako kako su nastajali, integrirali u naciju svaki sa svojom varijantom nacionalne ideologije.

Nacionalne ideologije u hrvatskom društvu 19. stoljeća sustavno je — osim u brojnim člancima ili zatim u knjigama u sklopu šire problematike — obradila u trima knjigama posvećenima ideologiji Stranke prava i strossmayerovske Narodne stranke. Osim u već spomenutoj knjizi *Povijest pravaške ideologije* učinila je to u knjigama *Izvorno pravaštvo* (2001.) i *Vijek i djelovanje Franje Račkoga* (2004.). Južnoslavensku ideologiju Narodne stranke, kako ju je najsustavnije oblikovao Franjo Rački, ocijenila je kao izraz procesa integriranja u modernu hrvatsku naciju tradicionalne društvene elite plemstva i građanstva proizašle iz feudalnog društva koja je južnoslavenskom idejom nastojala prevladati partikularne intencije pripadnika te iste društvene elite protivnih hrvatskom identitetu. Ocijenila je da je južnoslavenska ideja iz hrvatske kulturne tradicije, uz uvijek prisutnu i postupno sve naglašeniju hrvatsku ideju, posredovala u procesu hrvatske nacionalne integracije tradicionalne društvene elite, te je njezin »jugoslavizam« označila kao hrvatsku nacionalnu integracijsku ideologiju tradicionalne društvene elite. Pravaštvo je prikazala kao izraz procesa hrvatske nacionalne integracije novoga građanstva koje se oblikovalo u drugoj polovici 19. stoljeća, kojemu je umjesto južnoslavenske ideje iz hrvatske kulturne tradicije bliža bila izvorna hrvatske etnička svijest, a s druge je strane bilo otvorenije suvremenom liberalizmu i demokratizmu. Izvorno Starčevićovo pravaštvo i njegov aksiom apsolutnoga hrvatskog nacionalnog identiteta i suvereniteta te neodvisne hrvatske države utemeljen na hrvatskom državnom pravu prikazala je kao nacionalnu integracijsku ideologiju tipa karakterističnog za suvremene nacionalne pokrete i njihove programe nacionalne integracije i oblikovanja nacionalnih država. »Moderno pravaštvo« Čiste stranke prava Josipa Franka ocijenila je kao izraz procesa nacionalne integracije sitnograđanskog sloja koji se oblikovao krajem 19. i na početku 20. stoljeća i koji je bio sklon političkom oportunističkom rješenju za politički položaj Hrvatske tražilo u »okviru« Habsburške monarhije (tzv. okvirništvo). U svojim je radovima M. Gross dala znanstveno utemeljeno objašnjenje

nastanka i karaktera hrvatskih nacionalnih ideologija 19. stoljeća te ih svojim interpretacijama oslobodila mogućnosti političke aktualizacije. S jedne strane je južnoslavensku ideju Narodne stranke prikazala kao proizvod hrvatske sredine i problema hrvatske nacionalne integracije određenog društvenog sloja i oslobodila tereta unitarističke interpretacije, a ideologiju izvornog pravaštva oslobodila tereta optužbe da je bila preteča ustaštva. Rezultate svojih istraživanja hrvatskih nacionalnih ideologija nikada nije izravno politički aktualizirala, ali je 1971., kad je i počela istraživati pravaštvo, u časopisu *Hrvatsko sveučilište* koje je pokazivalo sklonost »Hrvatskom proljeću« među ostalim objavila članak »Kontinuitet hrvatske državnosti«, a u godinama nakon sloma pokreta s drugim je hrvatskim povjesničarima odlučno ustajala protiv velikosrpskih povijesnih interpretacija.

Svoju je istraživačku metodu prof. Gross obogaćivala novim istraživačkim modelima i na njima su zasnovana njezina istraživanja društva u sjevernoj Hrvatskoj druge polovice 19. stoljeća. To je prije svega shvaćanje o modernizacijskim procesima i odnosu modernizacijskog »centra« i »periferije«. Oba su pojma prisutna 1980. već u naslovu njezina članka »Modernizacija izvana — reforme u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma«. Ti se elementi zatim kod prof. Gross obogaćuju weberovskim shvaćanjima o odnosu moći te o kulturi kao čimbeniku povijesnog razvoja. Spomenuti članak, uz neke kasnije, bio je najava bavljenja prof. Gross razdobljem neoapsolutizma, a istraživanja provedena pod ozračjem ideala »totalne historije«, tj. prikaza svih razina povijesnih kretanja, odvela su je u pustolovinu koja je uz metodološku osposobljenost zahtijevala i golem istraživački napor. Rezultat toga rada te istraživanja u domaćim i bečkim arhivima bile su dvije voluminozne knjige o sjevernoj Hrvatskoj nakon 1848. godine do početka 1880-ih godina. Prva, *Počeci moderne Hrvatske u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji* (s podnaslovom: *Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860.*), tiskana je 1985. godine. O namjeri da »modernizaciju izvana«, tj. nastojanja bečkog središta da modernizaciju u sjevernoj Hrvatskoj — izgradnju građanskog društva i njegovih institucija — provede samo i u svom interesu, prikaže na što je moguće više razina povijesnog totaliteta govore područja koja su u knjizi obrađena: demografsko-socijalni razvoj; uprava, sudstvo, policija, žandarmerija, vojska; zemljišno rasterećenje, pokreti na selu; prometnice, gospodarske ustanove; školstvo, crkvene i religijske zajednice; razina integracije hrvatske nacije, nacionalne ideologije; tisak, književnost, književni jezik, historiografija, prirodne znanosti itd.

Prema istom modelu i uz jednak istraživački napor prof. Gross je pristupila istraživanju sljedećih dvaju desetljeća, tj. vremena kada domaće snage nastoje provesti »modernizaciju iznutra«. Tako je nastala knjiga *Prema hrvatskome građanskom društvu* (s podnaslovom: *Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*), objavljena 1992., kojoj je neke dijelove napisala dr. sc. Agneza Szabo. Ona čini cjelinu s prethodnom knjigom, na koju se izravno nadovezuje. Te dvije knjige zajedno čine doista impre-

sivno djelo ne samo opsegom nego i istraživačkim rezultatom te činjenicom da su u njemu metode »nove historije« u djelu prof. Gross i u hrvatskoj historiografiji dotad najdosljednije i najpotpunije primijenjene. Knjige su, objedinjene u jednom svesku u nešto sažetijem obliku, 1993. tiskane na njemačkom jeziku kod uglednog nakladnika (Böhlau Verlag), pod naslovom *Die Anfänge des modernen Kroatien* (s podnaslovom: *Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und Slawonien in den ersten dreissig Jahren nach 1848*).

Jednako su kapitalna djela njezine dvije knjige u kojima je iznijela desetljećima prikupljena znanja o metodologiji i razvoju povijesne znanosti (tiskane su u ukupno pet izdanja od kojih jedno na njemačkom jeziku). Znanje prikupljano prvih četvrt stoljeća iznijela je cjelovito u knjizi *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi* (1976., drugo dopunjeno izdanje 1980.). Nakon novih spoznaja prikupljenih tijekom daljnjeg četvrt stoljeća objavila je sadržajem znatno obogaćenu knjigu, koja je obuhvatila i najnovija kretanja u historiografiji, pod naslovom *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja* (1996. i 2001.). Slična, tako temeljita i tako opsežna knjiga nije postojala na njemačkom jeziku te je 1998. objavljena u njemačkom prijevodu pod naslovom *Von der Antike bis zur Postmoderne. Die zeitgenössische Geschichtschreibung und ihre Wurzeln*.

Tijekom 1960-ih i 1970-ih godina, uz prof. Gross pojedini povjesničari tadašnje srednje generacije počeli u svojim radovima pokazivati da u nekim elementima teže na različite načine izaći iz okvira tradicionalne »dogadajne« povijesti, ali je prof. Gross svojim tiskanim radovima i izravnim dodirima stvarala ozračje koje je poticalo povjesničare, napose mlađe, da se bilo samostalno ili pod njezinim manjim ili većim utjecajem, putem izravnih dodira ili preko radova, počnu uključivati u suvremena metodološka kretanja. Mi iz tada mlađe generacije dijelili smo povjesničare na nas, »strukturaliste« i na ostale, metodološki neosviještene »dogadajce«. U to vrijeme se još održavala ideja o pisanju višesveščanog djela o hrvatskoj povijesti koju je 1971. potaknuo te godine osnovani Institut za hrvatsku povijest, koji je na svojim projektima okupljao čitavu hrvatsku historiografiju. Rad na »sintezi hrvatske povijesti« (kako je kolokvijalno nazivana) bio je zastao dijelom zbog političke atmosfere nakon sloma pokreta u Hrvatskoj 1971., ali također zbog umnogome nespojivih razlika među potencijalnim autorima u metodološkom pristupu. Prof. Gross je u takvoj situaciji nakon izlaska njezine knjige *Historijska znanost* (1976.) pokušala dati poticaj da se otvori rasprava o bitnim povijesnim problemima i metodološkom pristupu u pripremi rada na »sintezi« afirmirajući pritom izričito metode »socijalne historije«. Tako je do kraja 1979. nastao zbornik *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* u kojemu je kao urednica okupila deset suradnika različitih usmjerenja koji su napisali priloge o pojedinim razdobljima ili problemima hrvatske povijesti (predgovor je napisan u studenom 1979., a knjiga-zbornik tiskana je 1981.). Ni ta knjiga doduše nije utjecala na nastavak rada na »sintezi«, ali je njezino predstavljanje bilo povod da se manifestiraju suprotstavljena metodološka polazišta tradicionalne i suvremene historiografije. Naime, na predstavljanju u

prostorijama Sveučilišne naklade Liber u razizemlju Sveučilišta, prof. Gross je istaknula prilog povijesnoj znanosti onih tekstova u zborniku koji donose novi pristup. Na to je reagirao prof. Šidak tvrdnjom da doprinos povijesnoj znanosti ne daju prilozi koji sadrže novi pristup, već oni koji donose nove podatke. Bio je to dramatičan susret dviju etapa u razvoju hrvatske historiografije, jedne koju je vodio prof. Šidak čuvajući i učvršćujući njezine znanstvene temelje, i druge u kojoj je prof. Gross snažno poticala njezino metodološko osuvremenjivanje. Historiografija je posljednjih desetljeća krenula dalje razgranatim stazama, ali u hrvatskoj historiografiji nakon 1945. stoje u temeljima jednako prof. Šidak i prof. Gross.

Svojim istraživanjima prof. Gross je stekla ugled u zemlji i inozemstvu. Predavala je kao gost profesor na sveučilištima i institutima u SAD-u, Velikoj Britaniji i Austriji. Sudjelovala je, kao što je već rečeno, na svim svjetskim kongresima povijesne znanosti od 1955. do 1985. i pozvanim predavanjima na brojnim znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu.

Za svoj znanstveni rad dobila je više domaćih i inozemnih nagrada. Za objavljene knjige dobila je nagradu »Josip Juraj Strossmayer« (dva puta) te prestižnu austrijsku nagradu »Anton Gindely«, koja je tada prvi put dodijeljena knjizi koja izvorno nije bila napisana na njemačkom jeziku. Odlikovana je Austrijskim ordenom za znanost I. razreda za dugogodišnju plodnu suradnju s austrijskim povjesničarima i medaljom Češke akademije znanosti. Godine 2004. izabrana je u zvanje *professor emeritus* Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Posmrtno je odlikovana »Redom Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića« za zasluge u znanosti.

Hrvatska historiografija treba joj biti zahvalna ne samo zbog priloga koje je dala istraživanju hrvatske povijesti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, već još više zbog toga što joj je u vrijeme kad je to bilo najpotrebnije dala poticaj da se iz tradicionalne historiografije počne transformirati u historiografiju utemeljenu u suvremenim metodama povijesne znanosti.

• Nikša Stančić

maths

DODATAK

Stjepan Srkulj

MEMOARI

Zagreb 1963.

Sadržaj

I. IZ DJETINJSTVA I ĐAČKIH DANA	7
Rodni dom	7
Roditelji	8
»Politička« naobrazba	10
Prvi literarni pokušaj	11
Nastavak »političke« naobrazbe	12
Sveučilišne nauke	13
Studiji i promocija	14
II. KAO KNJIŽEVNI RADNIK	16
Kao književni radnik	17
Moje knjige u kritici	20
Povijest novoga vijeka za VII. razred	23
Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca	24
Povijest Hrvata	24
Za i protiv narodnog jedinstva	26
Hrvatska povijest u 19 karata	26
Strani sud o mojoj »Hrvatskoj povijesti u 19 karata«	29
Poljska povijest Hrvata, Srba i Slovenaca	30
III. KAO GRADSKI ZASTUPNIK DO IZBORA ZA NAČELNIKA	
15. STUDENOGA 1917.	31
Akcija za izgradnju činovničkih kuća	31
Dogodaj s načelničkim lancem	32
IV. PRVI PUT NAČELNIKOM	
(15. STUDENOGA 1917. — 25. STUDENOGA 1919.)	34
Izbor načelnika	34
V. IZMEĐU PRVOGA I DRUGOGA NAČELNIKOVANJA	
(1919. — 1928.)	45
VI. PO DRUGI PUT NAČELNIKOM	
(20. STUDENOGA 1928. — 21. TRAVNJA 1932. GODINE)	48
Prvi čin	49
Šestojanuarski režim	50
Preseljenje Zakladne bolnice	53
Incident s bivšim načelnikom Heinzlom	54
Gradska klaonica	55
Pet nasljedstva	58
Pitanje zajma	60
Socijalne ustanove	60

Što je bilo u programu, a nije došlo do izvedbe	61
Povod poklonstvenim deputacijama (Po Peršiću)	62
Negativni suradnici: Juraj Čačković i drugovi	65
Podvig Jurja Demetrovića	70
VII. KAO MINISTAR GRAĐEVINA	73
Kao ministar građevina	74
Matica Hrvatska pred raspustom	77
Kako je Matica Hrvatska izbjegla raspuštanju	78
Hrvati i tečaj za željezničare	79
Hrvati u ministarstvu građevina	80
Cesta Karlobag-Obrovac	80
Prijedlog za dokinuće ministarstva građevina	80
Ministar dr. Stanko Šverljuga	81
VIII. KAO PRIVATAN ČOVJEK	
(1934. — 1941. GODINE)	82
Grossova kuća	82
Volšebno skakanje cijena kuća u Zagrebu	86
Pregrijavanje dra Rudolfa Horvata	87
»Konac i kraj«	88

I.

IZ DJETINSTVA I ĐAČKIH DANA

Rodni dom

Rodio sam se 3. prosinca 1869. u Varaždinu na Kapucinskom trgu, gdje je u Bachovo doba¹ bila stara gostiona »K medvjedu« ili »Zum Bärenwirt«. Ta gostiona postoji još i danas, kako je postojala i prije sto godina. Kršten sam u crkvi nadarbine sv. Vida, te sam po tom spadao u predgrađe Novi Varoš, četvrt varaždinskih čizmara. Krstio me je kapelan Stjepan Zadravec,² kasnije kanonik i župnik sv. Nikole, patrona grada Varaždina. Na krstu sam po ocu dobio ime Stjepan. Otac bijaše sin Josipa Srkulja, koji je u Dravskoj ulici imao veliko svratište »K zlatnom Jelenu«. Na tavanu sam našao i cimer »Zum goldenen Hirschen«, znak da je ono živjelo u Bachovo vrijeme. Svratište bijaše uređeno u dvoru obitelji Kukuljević, gdje se rodio i hrvatski rodoljub i povjesničar Ivan Kukuljević.³ Od Kukuljevića je dvor kupio neki Pichler i pretvorio ga u svratište. Od njega je svratište kupio moj djed i držao do godine 1868. kad ga je radi drugih poslova napustio. U tom svratištu je odsjedalo čitavo Međimurje, kao što je u gostioni »K medvjedu« odsjedalo čitavo Zagorje. Gostionu »K medvjedu« je držao brat moga djeda Ivan ili Janči.

Kuća u kojoj je bila gostiona »K medvjedu« bila je sagrađena na nasipu, koji je okruživao gradske bedeme; sagrađena je bila nakon što je Varaždin napušten bio kao tvrđava (1808), a grabe⁴ se između nasipa i gradskih zidina zatrpavale. Kuća je bila jednokatnica; prizemne prostorije (dvije velike i jedna manja prostorija), zapravo lokal, bile su u suterenu, kamo se silazilo s nekoliko stuba pod cimerom »Eingang in die Bärenhöhle« (Ulaz u medvjedi brlog). Tako je svratištar nazvao svoj lokal koji izgleda da je bio popularan, kako se vidi po ovim otkrivenim stihovima na zidu:

*Da sitzen drei Herrn,
Sie essen und trinken sehr gern.⁵*

¹ Razdoblje od 1850. do 1859. nazvano prema austrijskom ministru unutarnjih poslova Alexanderu Bachu (1813.—1893.).

² Vjerojatno je riječ o Josipu Zdravcu (1816.—1883.).

³ Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.—1889.), političar, književnik i povjesničar.

⁴ grabe = jarci

⁵ »Ovdje sjede tri gospodina, koji vrlo rado jedu i piju.«

Iz velike sobe dolazilo se u manju prostoriju ispod naslova:

*Greislerei des Herrn Serkuly.*⁶

Kako vidimo tadašnji trgovci i gostioničari poštivali su sami sebe. Greislerei se kasnije pretvorio u mesnicu. Njemački napisi kazuju da se nalazimo u punom jeku dobe ministra Bacha, jer je Jancsi Serkuly živio u Bachovo i Schmerlingovo vrijeme.⁷

No vratimo se u vrijeme, kad se još Josip i Janči Serkuly nisu smjestili u Varaždinu, kad još nije željeznica išla iz Beča i Budimpešte⁸ u Trst. Tada je Varaždin bio veliko trgovačko središte između sjevera i juga Monarhije, tada su gotovo iz cijele Austrijske carevine svi putevi vodili u Varaždin: iz Praga, Beča, Budimpešte, Požuna, Velike Kaniže, Osijeka, Zagreba, Siska, Karlovca, Rijeke, Trsta, Salzburga, Ljubljane, Celovca⁹ i bog te pitaj iz kojih sve trgovačkih i obrtničkih centara. Tada su si trgovci i veliki obrtnici dali rendez-vous¹⁰ u Varaždinu i ondje sklapali svoje poslove, a robu su varaždinski kirijaši razvažali u njihove domicile. To je bilo vrijeme diližansa i kirijaša. Prometu je odgovarao i velik broj svratištara: Janje, Divlji čovjek, Zlatni jelen, Medvjed, Sonnenwirt, Slon. Tamo su odsjedali trgovci i putnici, dok su kirijaši, ako su bili izvan Varaždina, odsjedali u gostionama, a ako su bili domaći, kojima je to bio obrt vratili se u jesen svojim kućama, da opet u proljeću natovare novu robu i razvezu po svim ovim spomenutim i nespomenutim mjestima. Patrijarhalan je običaj vladao između gostioničara i kirijaša. Kad bi ih slučaj zadesio, da su se na Badnjak, na Silvestrovo i Uskrs našli u Varaždinu u gostioni moga djeda, onda su oni onih dana bili njegovi gosti, i oni i konji. Varaždinski kirijaši su u međuvremenu od proljeća do kasne jeseni, kad su se vraćali kući, razvažali robu drugih trgovaca po austrijskim pokrajinama od Bregenza do Marmaros Szige, do Trsta.

Roditelji

Starinom je moja obitelj iz Krapine, gdje se već g. 1480. spominje jedan Srkulj kao »krapinski sudec«. Iz Krapine bio je rodom i moj djed i to iz onog ogranka Srkulja, koji je nosio nadimak »Mežnarci«, dok su ostali ogranci nosili nadimak Hrvoj, Štrukelj, Cerdo i Gladić.

Djed je iz Krapine došao »na navuk« u Varaždin k mesarskom obrtniku Toplaku, koji je imao kuću i posao na uglu Mađarske i Dravske ulice i k tomu šest kćeri. Djed mora da je svojom marljivošću i spretnošću stekao naklonost svoga gospodara, kad mu je dao svoju najstariju kćerku Liziku za ženu i otvo-

⁶ »Sitničarija gospodina Srkulja.«

⁷ Anton Ritter von Schmerling (1805.—1893.), političar i austrijski ministar predsjednik.

⁸ U to su vrijeme Budim i Pešta još uvijek dva zasebna grada.

⁹ Celovec = Klagenfurt

¹⁰ susretali se

rio sam posao u Varaždinskim Toplicama. Tamo je djed stekao toliko imovine, da je mogao u Varaždinu kupiti Pichlerovo svratište »K zlatnom jelenu«. Baka mu je rodila šest sinova i dvije kćerke. Stariji su kao djeca bili svjedoci Jelačićeva prijelaza preko Drave g. 1848.¹¹ Da su bili odgojeni u hrvatskom duhu, te uvijek glasovali za hrvatsku oporbu, ne trebam ni spominjati. Politički su bili pristataše Strossmayerove stranke.¹² »Pozor« ili »Obzor«, kako se je prema prilikama zvao, bijaše porodični list.¹³

Dok je po ocu u meni kolala čista hrvatska krv, bila je ona po materi Roza-lijki miješana. Majka mi je bila rođena Skarget, a baka Cecilija rođena Lup. Po ocu Đuri Skargetu bila je majka švedske krvi, a po baki talijanske. Majčin predak je kao kožarski kalfa došao u Osijek, a djed Đuro iz Osijeka u Varaždin, gdje je na kraju Jalkovačke ulice na napuštenom groblju sv. Vida uredio svoju radnju. Kako je rano umro (majci je bilo 5 godina), vodila je posao dalje moja baka Cecilija, poslovođom je bio Đuro Ferenčak iz Moravča. Baka Cecilija bila je odgojena u palači biskupa zagrebačkoga (na početku Gospodске, danas Gajeve ulice). Tu su palaču držali zagrebački biskupi, da im bude konakom za vrijeme saborovanja, koje se često obdržavalo u Varaždinu ili kad bi dolazili na županijske skupštine i na društvene dužnosti, koje su ih vezale na sve one velikaške i plemićke krugove, kojima je Varaždin bio mali Beč, gdje su u svojim palačama i kurijama provađali zimske dane. Tada je zagrebački biskup vodio u Varaždinu posebno kućanstvo. Da sam po majci švedskoga podrijetla na to nisam mislio sve dok nisam došao na sveučilište u Beč. Kad sam se naime prijavio profesoru opće povijesti Maksu Büdingeru,¹⁴ koji je nama poznat po svojoj raspravi »Ein Buch kroatischer Geschichte«,¹⁵ primio me je riječima: »No was ist Sie 'Schwede'?« Ja sam mu začuden kazao:

»Nein, Herr Professor, ich bin ein Kroat.«

»Aber nein, Sie sind ein Schwede.«

»Jedoch, Herr Professor, ich werde wohl wissen welcher Abstammung ich bin.«

»No wie hiess denn Ihre Mutter!«¹⁶

Sjetio sam se odmah Skageraka i Kattegata¹⁷ i profesora Jagića,¹⁸ kod koga sam dan prije bio; on je moju majku poznavao i to prof. Büdingeru rekao. Dru-

¹¹ Ban Josip barun Jelačić Bužinski (1801.—1859.)

¹² Narodna (liberalna) stranka

¹³ Zagrebačke novine »Pozor«/»Obzor« izlazile su od 1860. do 1941. godine.

¹⁴ Max Büdinger (1828.—1902.), povjesničar.

¹⁵ »Knjiga hrvatske povijesti«

¹⁶ »No što ste Vi, 'Švedanin'? Ne, gospodine profesore ja sam Hrvat. Ali ne, Vi ste Švedanin. Gospodine profesore, ja ću ipak bolje znati kojeg sam porijekla. No, kako Vam se zove majka?«

¹⁷ Kattegat (Kattegatt) je tjesnac između Danske i Švedske, koji je na sjeveru preko Skagerraka povezan sa Sjevernim, a na jugu s Baltičkim morem.

¹⁸ Vatroslav Jagić (1838.—1927.), slavist.

gi dan mi je prije predavanja jedan kolega rekao: »Professor Büdinger war ganz entsetzt, dass Sie nicht wussten, dass Sie schwedischer Abkunft sind.«¹⁹

Poslije smrti Ivana Srkulja preuzeo je njegovu gostionu moj otac. Gostiona bijaše svratište, u nj su se svraćali seljaci, trgovci i šljivari iz čitavog Zagorja. To bijaše svratište i plemenitoga Klafurića, kojega je ovjekovječio naš Gjalski.²⁰ Odrasao sam među ovim svijetom. Često sam kao dječarac bježao za gospodina Klafurića ili kojega drugoga šljivara po cigare k »Pollaku«. Susjedi su nam bili braća Broch, koji su imali veliku trgovinu sa zemaljskim proizvodima. Šef tvrtke bijaše Albert Broch, koji je umro u visokoj starosti g. 1934. Kad su mi roditelji rano umrli (bilo mi je 12 godina), postao je Albert našim skrbnikom, te je rijetkom čestitošću i zdušnošću upravljao našom imovinom. Napose se brinuo za mene i moje studiranje, pa ga je svaki moj napredak i uspjeh vanredno veselilo. Duboku mu zahvalu dugujem!

»Politička« naobrazba

Velik dio moga djetinjstva sproveo sam u očinskoj kući moje majke, tamo na kraju Jalkovečke ulice. Kožarski je posao preuzeo poslovođa Ferenčak, koga smo od milja zvali »deda«. U njegovoj kući su se nedjeljom sastajali prvaci najpopularnijega varaždinskog ceha čizmara. Još danas su mi pred očima članovi tog ceha meštri i kalfe. Naročito su mi imponirale cehmeštarice u svojim jednostavnim rupcima na glavi i velikim rupcima oko leđiju (o kakovom šesiru nije bilo govora), pa kalfe, kad su nedjeljom i blagdanima polazili u svojim crnim odijelima a la »Salon-rock« prije podne na svečanu misu u župnu crkvu sv. Nikole, a poslije podne na blagoslov. Čizmari su se regrutirali iz Sv. Ivana Zeline, pa se među njima nalazio i gdjekoji »pl«.

Cehmeštar bijaše tada Franjo Kovačić iz Biškupečke ulice, malen stasom, ali solidan znanjem i ugledom, što ga je uživao, te je nekoliko godina redom bio i gradskim zastupnikom. Dabome da se je ondje na purgersku politiziralo, osobito za vrijeme izbora i da je sve bilo za opoziciju, za Ivana Petrovića obzoraša i pravaša Eugena Kumičića.²¹ U kortešariju je došao i David Starčević²² (1881.). Razumije se, da me je deda Ferenčak poveo sa sobom u Graberje, gdje se u dvorani za tjelovježbu održavala skupština.

Dvorana za tjelovježbu nije baš bila dobre uspomene među normalcima. Tamo smo mi kao normalci polazili od današnje dječacke škole kroz grad u Graberje na sat tjelovježbe. Učitelj tjelovježbe bijaše stari Nillius, ostatak iz Bachovih vremena. Čim smo se svrstali u red, prvo bijaše, da smo morali ispružiti ru-

¹⁹ »Profesor Büdinger je bio zaprepašten da niste znali da ste švedskoga porijekla.«

²⁰ Ksaver Šandor Gjalski (Ljubomir Tito Babić) (1854.—1935.), književnik i političar.

²¹ Eugen Kumičić (1850.—1904.), književnik i političar.

²² David Starčević (1840.—1908.), političar i odvjetnik.

ke da vidi da li su čiste. Jao si ga onima, koji su imali zamazane ruke. »Nema fode toma?, marš drži 'hantle' (bučice)«. I siromah đaćić morao je u svaku ruku uzeti jedan »hantl« i držati u vis cijeli sat obuke. Tamo u toj dvorani imao sam prilike da vidim Davida Starčevića, čija mi je fizionomija još danas ostala u pameti.

Tako sam bio »uveden« u politiku. Tada se politika u malom građanskom svijetu vodila jedino u razgovorima. Novine u te krugove nisu dolazile, bile su preskupe, a da bi mali posjednik ili obrtnik polazio kavanu, toga nije bilo. To je pravo imućnih trgovaca, mesara, pekara i »beamtera«.

Prvi literarni pokušaj

U četvrti razred padaju moji prvi literarni pokušaji. Našlo se nekoliko četvrtoškolaca, koji su u sebi osjećali literarne porive! Na čelu im je bio Slovenac Fran Kovačić,²³ nešto stariji od nas, odlikaš. Zamolili smo ravnatelja Franju Pongračića,²⁴ izvrsnoga pedagoga, ali protivnika svakog nacionalnog pokreta među đacima, da nam dozvoli literarno društvo i izdavanje hektografranoga đackog lista. Razumije se, da nas je odbio. Nato smo zamolili razrednika Vjekoslava Novotnoga, da on intervenira kod g. ravnatelja. I dogodilo se čudo. Ravnatelj je našu molbu uvažio, ali pod uvjetom da svim sjednicama prisustvuje sam razrednik, da se ne bi možda što desilo, što bi bilo protivno školskim propisima. Društvo se zvalo »Đakovanje«, kao što i list. U I. broju je izašla na prvoj strani moja pjesmica »Gdje je Bog?«, koja je naišla na odobrenje kateheta Ivana Hangija.²⁵ Društvo je imao i lijepu malu biblioteku. Zaspalo je koncem školske g. 1886. na Te-deum. U V. razredu je prestao svaki interes za društvo i njegov list. Od svih tih pregalaca ostala su samo dvojica: Fran Kovačić, kasniji profesor teologije u Mariboru i slovenski historičar i moja malenkost.

Oštrinu ravnatelja Pongračića je osjetio i Antonije Radić,²⁶ koji se je g. 1888. upisao u VIII. razred. S njim sam se upoznao i sprijateljio, jer je bio ličnost, koja je privlačila mladiće narodnoga osjećanja. Postao je informatorom u kući vijećnika sudbenog stola C...,²⁷ okorjelog mađarona. Antonije ne bi bio Antonije, kad ne bi vijećnikova sina upućivao ne samo u matematiku i gramatiku, nego i u domovinske stvari. Naivni dječak pitao je kod stola svoga oca, zašto Mađari čine Hrvatima to i to. G. C... bilo je to dovoljno, te je Antoniju otkazao, a ravnatelju Pongračiću, da ga otpravi iz varaždinske gimnazije. Antonije se morao drugi semestar vratiti u Zagreb, gdje je maturirao.

²³ Fran Kovačić (1867.—1939.), rimokatolički svećenik, filozof, teolog i povjesničar.

²⁴ Franjo Pongračić (1834.—1899.), profesor.

²⁵ Ivan Hangi (1847.—1919.), zagrebački kanonik.

²⁶ Antonije (Ante, Antun) Radić (1868.—1919.), političar i pisac.

²⁷ Vjerojatno je riječ o Vilimu Crlenjaku.

Dalja moja »politička naobrazba« počela je »ozbiljno« u četvrtom gimnazijalnom razredu i to čitanjem novina. Prva novina, koja mi je došla u ruke, bijaše pravaška »Sloboda«. ²⁸ Baš u ono vrijeme vodile su se žestoke borbe između pravaša i bana Khuen-Héderváryja, ²⁹ što je dabome bilo predmetom silnoga oduševljenja među mladeži, pa i one manje odrasle. Težnja za političkim novostima bijaše tolika, da su se tadašnji sedmoškolci pretplatili na »Slobodu«. Preko prijatelja došao sam do nje i ja, kad su je sedmoškolci pročitali. No s koncem školske godine razidoše se đaci svojim kućama, a s njima je prestala i pretplata na »Slobodu« na moju najveću žalost. No brzo sam našao nadomjestak u »Obzoru«. Davao mi ga je moj suučenic Zlatko Schnapp, nećak zagrebačkoga kanonika Schnappa. ³⁰ Njegov otac, šef građevinskog ureda kod gradskoga magistrata, držao ga je u subabonementu u Narodnoj kavani, koja je bila do franjevačkoga samostana. Ing. Schnapp bijaše čovjek širokoga vidokruga, pa je držao »Obzor« za svoje sinove, premda je jedan polazio drugi, a drugi četvrti razred. Neka se djeca rano upućuju u domovinske stvari.

Zlatko je bio uistinu zlatan, pa je veledušno prepustio meni prvenstvo, neka ja dižem »Obzor« u kavani, pročitam, a onda dadem njemu. Tako sam stikom prilika od »pravaša« (ako se novine uzmu kao kriterij za političko obilježje) poslat »obzoraš«. »Obzor« mi je odonda bio lektura kroz čitavu gimnaziju i za moje kolege. Bili smo blago bezobrazni, da smo ga čitali i pod satom nekih profesora.

Na ferije poslije četvrtoga razreda pošao sam prvi put u Zagreb k teti Tereziji Dietrich, sestri moje bake Cecilije. Šetajući se Ilicom i Zrinjevcem čudom sam se čudio, kako sva gospoda govore hrvatski; toga u Varaždinu nije bilo, tamo su na ulici sva gospoda i gospođe govorila samo njemački.

Nastavak »političke« naobrazbe

Svoju političku naobrazbu sam od šestoga razreda proširivao polaskom kavane. U ono je vrijeme zagrebački nadbiskup ³¹ prodao svoju palaču u Varaždinu. Stara se palača srušila i nova podigla, u kojoj je donje prostorije zapremila kavana. Kavana je imala dva ulaza: jedan s ulice, a drugi iz veže, koji je vodio u malu dvoranu za čitanje novina. Mi smo dakako ulazili iz veže, da izbjegnemo budnom oku kojega profesora, jer »kavane i gostione pohađati« je branio disciplinarni red. Dolazili smo kradimice: isprva dva tri puta nedjeljno, dok se nismo ustalili svaki dan osim nedjelje od 6-8 navečer, dabome, ako su se u našem džepu

²⁸ Zagrebački list »Sloboda« izlazio je od 1878. do 1886. godine.

²⁹ Dragutin (Károly) grof Khuen-Héderváry (1849.—1918.) obnašao je bansku čast od 1883. do 1903. godine.

³⁰ Konrad Šnap (1825.—1897.)

³¹ Tada je zagrebački nadbiskup bio kardinal Josip Mihalović (1814.—1891.).

našla 4 krajcara ili batačna ³² da platimo ulaznicu, a za uzvrat nam je kavanar Vrancs dao mali »capo«.

Kad sam bio u VII. razredu desila se jedna činjenica, koja je kasnije bila odlučna po moj život: u Varaždin se doselio ing. George Thinault iz Amboisa u Francuskoj i osnovao tvornicu sira imperijala u Heilmanovoj kući vis-à-vis prolaza za Graberje. Imao je dvije kćeri, od kojih je mlada Helena ³³ šest godina kasnije postala mojom suprugom.

Sveučilišne nauke

Poslije položenog ispita zrelosti pošao samo na više nauke u Beč. Odabrao sam povijest, naročito sam se oduševio za slavensku povijest. Profesori su mi bili: Vatroslav Jagić, Konstantin Jireček, ³⁴ Max Büdinger, Alfons Huber, ³⁵ Ritter von Zeissberg, ³⁶ Englebert Mühlbacher, ³⁷ a iz zemljopisa Albert Penck ³⁸ i Wilhelm Tomaschek, ³⁹ koji je predavao historijsku topografiju. Njemu sam imao zahvaliti vještinu u crtanju povjesnih zemljopisnih karata.

Akademski život ne da se zamisliti bez politike. Ta se vodila oko kavanskog stola i u hrvatskom akademskom društvu »Zvonimir«. Tu sam doživio razočaranje, vjeru u političku čestitost. Poduzela se akcija za što jači istup pravaša protiv obzoraša. Došla je iz Zagreba od dra Josipa Franka ⁴⁰ parola, da se iz društvenih prostorija »Zvonimira« izbacila slika biskupa Strossmayera. Taj su prijedlog iznijeli na prvoj skupštini »Zvonimira« pravaši Ivo Krstelj, ⁴¹ i drugovi. Taj je prijedlog izazvao burnu raspravu. Prijedlog je prošao s jednim glasom većine. No kad se je počelo kontrolirati i naknadno prebrojavati, tko je sve glasova »za«, a tko »proti«, ustanovilo se da je bio jedan glas većine proti prijedlogu, što je u onoj buri izmaklo. Razumije se, da se tražila izvanredna skuština, da se to ustanovi i zaključak proglašeni ništavnim. Nekoji članovi su međutim izjavili, ako taj zaključak ostane na snazi, da će istupiti iz društva. Kad je na izvanrednoj skupštini došlo do ponovnog glasovanja, iznenadi nas postupak predsjednika, koji je neke članove isključio od glasovanja, jer da su istupili iz društva. Izliku za isklju-

³² batakun (pataccone) = vrsta mjedenih kovanica

³³ Helena Thinault (1876.—1947.)

³⁴ Konstantin Jireček (1854.—1918.), povjesničar.

³⁵ Alfons Huber (1834.—1898.), povjesničar.

³⁶ Heinrich Ritter von Zeissberg (1839.—1899.), povjesničar.

³⁷ Engelbert Mühlbacher (1843.—1903.), povjesničar.

³⁸ Albert (Albrecht) Penck (1858.—1945.), geograf i geolog.

³⁹ Wilhelm Tomaschek (Vilém Tomášek) (1841.—1901.), geograf i orijentalist.

⁴⁰ Josip Frank (1844.—1911.), političar i odvjetnik.

⁴¹ Ivo Krstelj (1867.—1949.), političar.

čenje izveli su iz izjave, da će istupiti iz društva, ako onaj zaključak ostane na snazi! Uzalud smo protestirali, da je to mađžaronski postupak, da tako provodi izbore i glasovanja i ban Khuen-Héderváry. Kako nove članove, koji su se htjeli upisati, nisu htjeli primiti, to smo ostali u manjini sa 7 glasova. Pitao sam se, kakva je razlika između postupka mađžarona i postupka idealnih oporbenjaka? Bolila me je činjenica, da ni u sveučilišnoj mladeži, koja je sama po sebi morala biti idealna i koja će sad nastupiti u javni život, nema osjećaja za pravdu i da ne preza od nasilja. Tu si može ban Khuen naći svoje najbolje pomagače.

Iduće godine došla je na sveučilište u Beč jedna nova generacija s novim idejama i pogledima na literaturu, na socijalni i politički život. Došla je u pravi čas, da izgadi opreke između omladine, što je bilo moguće uslijed izmirenja dra Antuna Starčevića⁴² i biskupa Strossmayera⁴³ u Krapinskim Toplicama. To je bila zagrebačka grupa s Milivojem Dežmanom⁴⁴ i Radovanom Markovićem⁴⁵ na čelu. S tom su se grupom vrlo dobro slagali i đaci varaždinske gimnazije. Te se godine našao u Beču i Antonije Radić. On mi je mnogo pripovijedao o svom bratu Stipi.⁴⁶ Kod njega sam pio najbolji ruski čaj, dobio ga je od jednoga varšavskog profesora.

Studiji i promocija

Historijski seminar na bečkom sveučilištu je imao svoj statut, imao je redovne i izvanredne članove i goste. Redovnih je bilo 12. Ti su mogli postati samo na temelju domaćih radnja. Imenovao ih je profesor opće povijesti, ovaj put Max Büdinger. Redovni članovi su imali poseban honorar. I ja sam postao redovnim članom seminara, što već dugo nije bio ni jedan Hrvat. Ostali slušači povjesne skupine bili su samo gosti seminara.

Među kolegama Nijemcima imao sam jednoga, koji je znao hrvatski. Otac mu je bio časnikom u Osijeku, gdje je njegov sin polazio školu sve do VIII. razreda, kad mu je otac bio premješten u Beč. Zvao se je Mauritius Landwehr von Pragenau. Kao profesor je bio izvjestitelj stručnih listova, naročito časopisa »Zeitschrift für österreichische Gymnasien«, u kojem je objavljivao i moje školske knjige. Landwehr je izvrsno poznao njemačku, francusku i englesku školsku povjesnu literaturu.

Na čast doktora filozofije bio sam promoviran 2. travnja 1895. na temelju disertacije iz stare ruske povijesti. Naslov joj je bio »Über Nestor-Chronik und Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel.«⁴⁷

⁴² Antun (Ante) Starčević (1823.—1896.), političar.

⁴³ Josip Juraj Strossmayer (1815.—1905.), rimokatolički biskup i političar.

⁴⁴ Milivoj Dežman (1873.—1940.), političar, liječnik, novinar i književnik.

⁴⁵ Radovan Marković (1874.—1920.), pedijatar.

⁴⁶ Stjepan (Stipe) Radić (1871.—1928.), političar.

⁴⁷ »O Nestorovoj kronici i Svjatoslavovu pohodu na Balkanski poluotok«

Moj studij na bečkom sveučilištu približavao se kraju. Teška sam srca ostavio svoje dobre profesore i bogate bečke knjižnice, koje su mi omogućivale da nabavljam knjige i iz sveučilišnih knjižnica u Lwowu i Černovicama, gdje se nalazilo mnogo materijala za staroslavensku povijest. Kao da sam slutio, da je to bio kraj mojim staroslavenskim studijama. Kad sam se tome posvećivao, imao sam pred očima činjenicu, da je za hrvatsku povijest bio u Zagrebu lijep broj pregalaca na polju hrvatske povijesti, među njima rano umrli Petričević, Šišić,⁴⁸ don Bare Poparić,⁴⁹ Koharić,⁵⁰ Rudolf Horvat⁵¹ i dr. Nažalost nisam kod mjero-davnih faktora našao razumijevanja za slavensku povijest.

Moja se slutnja ispunila. Već kod prvoga pokušaja, da nastavim sa studijama o starom Nestoru,⁵² naišao sam na nemogućnost. Imenovan sam bio namjesnim učiteljem u Požegi. Službu sam nastupio 1. rujna 1895. Prvi mi je posao bio osim škole priprava za profesorski ispit, koji sam položio još iste godine. Poslije ispita je odmah slijedilo vjenčanje sa kćerkom ing. Thinaulta Helenom, s kojom sam proživio u sretnom braku pedesetjednu godinu zemaljskog života. Kad sam i to imao pod kapom, zatražio sam iz zagrebačke sveučilišne knjižnice za dalji studij prepodobnog Nestora 12 knjiga. Dobio sam ih u svemu dvije i od tih jednu krivu.

»Evo ti ga na, moj Tiburcije!« uskliknuh, u Požegi sa studijama nema ništa! treba gledati da dođeš u Zagreb na »zviraljšće«, kako bi rekao bivši sudac sudbenog stola u Zagrebu Petar Kušl. I tako se je sve moje nastojanje usredotočilo na to da dođem u Zagreb, kamo sam zbilja premješten bio g. 1899. na Donjogradsku gimnaziju, gdje je direktorom bio Hugo Badalić.⁵³ Pa ipak sam u Požegi počeo sa štampanjem mojih književnih produkata, štampao sam svoju disertaciju.

⁴⁸ Ferdo Šišić (1869.—1940.), povjesničar.

⁴⁹ Bare Poparić (1865.—1948.), povjesničar.

⁵⁰ Janko Koharić (1877.—1905.), povjesničar.

⁵¹ Rudolf Horvat (1873.—1947.), povjesničar.

⁵² Nestor (o. 1056.—o. 1114.), kroničar.

⁵³ Hugo Badalić (1851.—1900.), književnik.

II.

KAO KNJIŽEVNI RADNIK

Prva dalja etapa na polju staroslavenske povijesti, bijaše rasprava, u kojoj se go-dini krstio ruski knez sv. Vladimir,⁵⁴ a s njim i ruski narod, da li g. 988 ili 989. Jedne od ovih godina bilo je to krštenje u Kijevu. Prilikom proslave devetstogodišnjice krštenja u Kijevu 1888. koji je gotovo stajao biskupa Strossmayera biskupske stolice,⁵⁵ izašlo je sijaset rasprava i o tom događaju, ali do konačnog rezultata ipak nije došlo. Mislim da sam ovo pitanje riješio i da je ovo moje nastojanje našlo priznanja jedinoga tadašnjega stručnjaka za starorusku povijest petrogradskog sveučilišnog profesora Šahmatova.⁵⁶

Profesor Klaić⁵⁷ spremio se u mirovinu. U dogovoru s njim spremio sam svoju raspravu o krštenju sv. Vladimira i ruskoga naroda za habilitacionu radnju. U mjesecu lipnju pitao me je profesor Klaić, da li sam gotov, jer da on predaje molbu za mirovinu. Rasprava je doduše bila gotova, ali nije još bila dotjerana. Predao sam je onakovu, kakova je bila, da ju prof. Klaić uzmogne ocijeniti prije nego ode u mirovinu. Prof. Klaić ju je doista ocijenio i odobrio, našto ju je dobio kao drugi recenzent prof. Gavro Manojlović,⁵⁸ koji ju je držao kod sebe dvije i po godine. Napokon ju je ocijenio i našao da je ne može prihvatiti, te je predana na konačnu odluku prof. Maretiću.⁵⁹ Videći taj postupak odugovlačenja odlučio sam radnju povući i o tom obavijestio prof. Maretića, koji mi je radnju vratio. Susreo sam prof. Manojlovića na ulici i pitao za razloge zbog kojih ju nije mogao prihvatiti. Ukratko nije bila dotjerana, no kako je prof. Manojlović bio suurednik srednješkolskog profesorskog časopisa »Nastavni Vjesnik«⁶⁰ pitao sam ga, da li bi ju, ako radnju dotjeram odštampao u »Nastavnom Vjesniku«, jer Ju-

⁵⁴ Vladimir Svjatoslavič Veliki (958.—1015.), kijevski knez.

⁵⁵ Riječ je o Bjelovarskoj aferi koja se dogodila 12. rujna 1888. u Bjelovaru tijekom susreta između cara i kralja Franje Josipa I. i biskupa Strossmayera. Vladar je prigovorio biskupu što je poslao brzojavnu čestitku u Kijev prigodom 900 godina pokrštanja Rusa. Na carev prigovor biskup je odgovorio: »Moja je savjest čista!« te se udaljio od cara okrenuvši mu leđa, što je u to doba smatrano nevidenom uvredom.

⁵⁶ Aleksej Aleksandrovič Šahmatov (1864.—1920.), filolog i povjesničar.

⁵⁷ Vjekoslav Klaić (1849.—1928.), povjesničar.

⁵⁸ Gavro Manojlović (1856.—1939.), povjesničar.

⁵⁹ Tomislav (Tomo) Maretić (1854.—1938.), jezikoslovac i leksikograf.

⁶⁰ »Nastavni vjesnik« izlazio je u Zagrebu od 1892./93. do 1943./44.; 1996. časopis nastavlja izlaziti nakon uspostave samostalne Republike Hrvatske.

goslavenska akademija štampa samo djela, koja se odnose na Južne Slavene. Odgovor je glasio: »Ne!«.

»Zašto«.

»Jer bi mu se moglo prigovoriti, zašto radnju nije prihvatio za habilitaciju«.

Tu sam izjavu htio imati, jer sam bio uvjeren, da će ju prof. Jagić štampati u svojem »Archiv für slawische Philologie«.⁶¹ Prof. Jagiću, kojemu sam ukratko pripočeo sadržaj moje rasprave i rezultat do kojega sam došao, javio mi je, da će ju štampati, samo neka mu pošaljem. Tako je moja habilitaciona radnja izašla u Jagićevu »Archivu«, mogu reći na moju veliku radost, jer je ona tako dobila veći publicitet, nego da je ona izašla u Zagrebu u »Nastavnom Vjesniku«.

I doista je moje zadovoljstvo našlo opravdanje, jer se je čitala i izvan Hrvatske, kako dokazuje ova zgoda, koja se desila dvije godine kasnije:

Sasvim slučajno, ne znam s kim, došao sam jednoga ljetnoga dana u restauraciju »Lovački rog« na čašu piva. Kod jednoga stola sjedilo je nekoliko profesora, jedan je bio prof. Bazala,⁶² a među njima i jedan strani gospodin. Bio je to g. Bidlo,⁶³ profesor povijesti na praškom sveučilištu. Sjeli smo za njihov stol i mi. Kad je prof. Bidlo čuo moje ime, rekne mi pred svima:

»Imam vam nešto reći. Ja sam o vašoj raspravi o krštenju sv. Vladimira i ruskoga naroda govorio s akademikom Šahmatovim, profesorom petrogradskoga sveučilišta: Šahmatov mi je rekao, da je to najbolja rasprava, koju je u posljednje vrijeme o staroruskoj povijesti čitao.«

Razumije se, da mi je ova izjava uvaženoga ruskoga stručnjaka i učenjaka bila neobično mila, jer je samo potvrdila, da ipak nešto vrijedim. Bio sam prof. Manojloviću, s kojim sam se kasnije politički slagao, vrlo zahvalan, što mi je dao povod, da sam svoju habilitacionu radnju povukao, jer kao sveučilišni profesor ne bi nikad mogao postignuti najveću čast, koju je jedan Zagrebčanin mogao postići: postati načelnikom kr. i sl. glavnoga grada, morao bi se u tom slučaju kao sveučilišni profesor na profesuri zahvaliti, te se ne bi mogao povratiti na mjesto, koje bi već drugi zaposjeo, dok mi je kao srednješkolskom profesoru lako bilo dati se reaktivirati.

Kao književni radnik

Videći s kakvim se poteškoćama mora čovjek boriti, ako se hoće baviti sa starom slavenskom povijesti, napustio sam teška srca svoju želju s tim više, što me je doskora novi nadzornik srednjih škola dr. Stjepan Bosanac⁶⁴ pozvao, da napišem »Povijest staroga vijeka za V. razred srednjih škola«.⁶⁵ Prihvatio sam poziv

⁶¹ »Archiv für slawische Philologie« izlazio je u Berlinu od 1876. do 1929. godine.

⁶² Albert Bazala (1877.—1947.), filozof.

⁶³ Jaroslav Bidlo (1868.—1937.), povjesničar.

⁶⁴ Stjepan Bosanac (1870.—1949.), pedagog i jezikoslovac.

⁶⁵ Udžbenik je tiskala Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada u Zagrebu 1910.

tim radije, što sam iz priprava za školska predavanja kroz 10 godina stvorio sebi sliku, kako bi trebala da bude školska knjiga za obuku u povijesti. Prema ovoj predodžbi sam sebi i pravio bilješke, koje su mi sada dobro došle. Povijest stara vijeka je naišla na najbolji prijem, a za njom i ostale knjige za Srednji i Novi vijek. Iznenaden sam bio viješću, da su se na požarevačkoj gimnaziji u predratnoj Srbiji⁶⁶ rabile moje knjige. Kad sam naime bio prvi puta načelnikom našega grada, došla je k meni na poglavarstvo jedna skupina Francuza. Pratio ju je jedan mladi činovnik beogradskog Pressbira, mislim da se je zvao Jovanović. Rekao mi je da me doduše osobno ne pozna, ali da me dobro pozna po mojoj knjizi, jer se iz nje učilo na požarevačkoj gimnaziji.

Prvi moj literarni rad izašao je u »Vijencu«,⁶⁷ kojemu je tad urednikom bio Hranilović.⁶⁸ Bila je to neka mala crtica sa obale Drave. Naslova se više ne sjećam. Izašla je negdje g. 1901. ili 1902. Druga je stvarca bila o vojvodi Reichstadtskom,⁶⁹ sinu cara Napoleona.⁷⁰ Prva moja školska knjiga bijaše »Putzgerov historijski školski atlas«,⁷¹ koji je izašao 1904. U to je vrijeme izašao i moj »Pregled opće i hrvatske povijesti«. ⁷² Za nj, koji je još prije rata doživio nekoliko izdanja, veli prof. dr. Matasović,⁷³ da je autor đaćkom naraštaju najpopularniji svojim malim repertorijem »Džepnim historijskim katekizmom«, što ga je mladež prozvala i zove jednostavno »Srkujem«. God. 1906. izašao je »Zemljovid za historijski razvitak Hrvatske s tumačem«. ⁷⁴ Objavio ga je u »Obzoru« g. 1906. prof. Petar Tomić⁷⁵ ovim riječima:

»Prije svega moramo izraziti svoju radost, što je imao sastavitelj toliko kuraže, da izda na svoj trošak ovako skupo djelo, skuplje od običnih knjiga, a s druge strane i u tom je veliko junaštvo njegovo, što se je odvažio to učiniti, jer je time dirnuo u monopol i svoje vrsti privilegije vladinih službenika pisaca. Srkuljev Zemljovid ima prije svega služiti u svrhe školske... A pošto je Srkuljev Zemljovid dobar, a mladeži hrvatskoj potreban kao korica svagdašnjega hljeba, te se nadamo da će nova vlada bez oklijevanja dopustiti i uvesti u škole to rijetko dje-

⁶⁶ Misli se na razdoblje prije Prvoga svjetskog rata.

⁶⁷ Misli se na »Vienac«, koji je izlazio u Zagrebu od 1869. do 1903. godine.

⁶⁸ Jovan Hranilović (1855.—1924.), grkokatolički svećenik, pjesnik i književni kritičar.

⁶⁹ Napoléon François Joseph Charles Bonaparte (1811.—1832.); francuski car Napoleon II. (1815.); poznat kao Franz vojvoda od Reichstadta.

⁷⁰ Napoléon Bonaparte (1769.—1821.), francuski car (1804.—1814.; 1815.).

⁷¹ Atlas je tiskan u Beču u nakladi A. Pichlera udovice i sina.

⁷² Udžbenik je tiskan u Zagrebu 1905. godine.

⁷³ Josip Matasović (1895.—1962.), povjesničar; vlasnik i urednik »Narodne starine« te ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu i profesor na Filozofskom fakultetu zagrebačkog Sveučilišta.

⁷⁴ *Uputa zemljovidu za historijski razvitak Hrvatske* (Zagreb).

⁷⁵ Petar Tomić (1839.—1918.), povjesničar.

lo. Srkuljev Zemljovid će biti vrlo podesnim i vrlo korisnim pomagalom hrvatskoj omladini i hrvatskoj mladáriji i svakom rodoljubu hrvatskom, za proširenje svoga znanja, za popunjenje svoje naobrazbe, a što je najglavnije za osvješćivanjem budućih vođa, rukovoditelja i rodoljubivih radnika i patnika Hrvata.«

Zemljovid je stajao dvije forinte. Kako sam u ono vrijeme stanovao na Kapitolu vis-à-vis priora vranskoga biskupa Guglera,⁷⁶ poslao sam i njemu jedan primjerak. Iduće nedjelje točno u 12 sati donese mi njegov inoš malu kuvertu, u kojoj je staračkom rukom napisao nekoliko riječi s prilogom od 50 forinti. Drugi dan sam susreo njegova tajnika prebendara Korenića,⁷⁷ koji mi se već izdaleka smijao. »No jeste li dobili biskupovo pisance?«

»Jesam!«

»A znate što je presvijetli rekao?«

»Što, ako smijem pitati?«

»Rekao je, neka vam točno u 12 sati pošaljem njegovo pisance s riječima:

'Nek bude gosponu profesoru dobroga apetita!«

Tragajući za izvorima mira u Karlovcima (1699) naišao sam na elaborat o tom miru u bivšem arhivu General-Commande u Zagrebu i priopćio ga u Bojničičevom⁷⁸ Arhivu.⁷⁹

Kad je godine 1906. došla na vladu hrvatsko-srpska koalicija,⁸⁰ odredio je tadašnji predstojnik za bogoštovlje i nastavu dr. Milan Rojc,⁸¹ da se izdavanje »Nastavnog Vjesnika« preda »Društvu hrvatskih srednjoškolskih profesora«. ⁸² »Društvo« je uredništvo predalo prof. Krsti Pavletiću⁸³ kao glavnom uredniku, dru Stanku Hondlu⁸⁴ i meni, dru Hondlu za matematiku i fiziku, a meni za povijest i zemljopis. Urednikom sam ostao sve do g. 1917., kad sam postao načelnikom. Ovdje

⁷⁶ Pavao Gugler (1820.—1909.), naslovni biskup.

⁷⁷ Stjepan Korenić (1856.—1940.), katolički teolog.

⁷⁸ Ivan pl. Bojničić (1858.—1925.), povjesničar i arhivist.

⁷⁹ *Vjestnik (Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinski zemaljski arhiv)*, izlazi u Zagrebu od 1898. do danas pod raznim imenima.

⁸⁰ Hrvatsko-srpsku koaliciju sačinjavale su: Hrvatska stranka prava, Napredna stranka, Srpska samostalna stranka i Srpska radikalna stranka te Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije (do travnja 1906.). Koalicija je djelovala od 1905. do 1918. godine.

⁸¹ Milan Rojc (1855.—1946.), pravnik i političar.

⁸² Društvo je utemeljeno 1904. kao strukovna i pripomoćna udruga hrvatskih srednjoškolskih profesora. Kada je 1920. utemeljeno Jugoslavensko profesorsko društvo, ovo Društvo ostaje samostalno okupljajući većinu hrvatskih profesora. Godine 1930. zamrznut je rad Društva, da bi 1937. ponovno oživio preko Pododbora Matice Hrvatske hrvatskih profesora. Stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. Društvo ponovno radi pod imenom Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, a od 1942. kao Dosavez namještenika srednjoškolske nastave. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata Društvo prestaje s djelovanjem (1945.).

⁸³ Krsto Pavletić (1865.—1919.), književnik.

⁸⁴ Stanko Hondl (1873.—1971.), fizičar.

ne nabrajam sve one članke, koje sam u ono vrijeme u »Nastavnom Vjesniku« napisao. Do tog vremena bio sam predsjednikom »Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora« šest godina, a prije toga potpredsjednikom tri godine a bio sam i predsjednikom »Udruge javnih činovnika«,⁸⁵ sve dok nisam postao načelnikom, brinuo sam se, da opskrbum brašnom članove profesorskog društva, jednako sam se brinuo i za opskrbu članova »Udruge«. Mogu reći, da mi je to potpuno uspjelo blagodareći bivšem odjelnom predstojniku za narodno gospodarstvo Zvonimiru Žepiću,⁸⁶ jer mi je Zemaljska vlada dopustila da kupujem živežne namirnice kod onih proizvođača, koji su svoj kontingenat već bili predali »Opskrbi«.

Moje knjige u kritici

Napokon je izašla moja »Povijest Staroga vijeka za V. razred srednjih učilišta« god. 1906. Knjiga je naišla na najbolji prijem, te je uistinu bila senzacija na polju školskih knjiga. Opširniji je prikaz dao dr. Landwehr u »Zeitschrift für österreichische Gymnasien«.⁸⁷ »Knjiga, što mi predleži«, veli Dr. Landwehr, je vrlo vrsno i na skroz samostalno djelo, koje u mnogom pogledu dolazi ususret novim zahtjevima. Čisto ratni povijesni detalji su znatno potisnuti, osim u rimskoj povijesti, gdje se već po sebi ratovi moraju isticati, svagdje potanko iznose kulturno povjesne stvari, ukoliko je to moguće. Što je moguće, to se učinilo. Starija povijest Rima napušta potanji prikaz tobožnje povijesti kraljeva, što se može samo pozdraviti, a pridržana je tradicionalna povijest ustavnih borba, bez čega se jedan školski udžbenik ne da zamisliti. Nasuprot se mora istaknuti prikaz kulturnih prilika do g. 264. pr. Is.[usa Krista], a prije svega odjeljak o kulturi vremena od 264 do 133. pr. Is., koji je možda najbolji prikaz tog doba, koji sam u školskim knjigama naišao. Jednako je izvrstan kulturno-povjesni prikaz carskog doba do 180. po Is., kao što je i doba propasti u svojim najznatnijim pojavama vrlo dobro karakterizirana. U cijelosti je ova knjiga uistinu znamenita i radosna pojava.

Bivši profesor karlovačke gimnazije, a kasniji sveučilišni profesor u Ljubljani dr. Nikola Radojčić⁸⁸ ocjenjujući »Povijest Srednjega vijeka«,⁸⁹ koja je izašla g. 1912., iznio je u prvom redu utjecaj »rdave knjige«, koja može pored ostalih zala pobijediti i dobra učitelja. Jedna od najgorih, već zato, što je bila krcata neis-

⁸⁵ Udruga javnih činovnika bila je ključna organizacija za povoljnu prodaju zemljišta za gradnju činovničkih kuća u Zagrebu.

⁸⁶ Zvonimir Žepić (1863.—1932.), pravnik.

⁸⁷ Časopis je pokrenut u Beču 1850. godine.

⁸⁸ Nikola Radojčić (1882.—1964.), povjesničar.

⁸⁹ Udžbenik je izišao u Zagrebu u nakladi tadašnje Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlada.

tinama, bila je Gindelyjeva⁹⁰ Povijest staroga vijeka,⁹¹ koja je sada zamijenjena novom i dobrom Srkuljevom knjigom. Velika je već kuraža bila napisati je i njome zamijeniti Klaića, jer je Klaićeva knjiga bila izuzetak u množini rdavih i vrlo dobra, te je pisac znao, da će se njegova knjiga mjeriti na Klaićevoj, a zato treba čestita knjiga, da tu zamjenu izdrži. Radi novoga nastavnoga plana Srkulj je morao zbog novih zahtjeva sam krčiti stazu i nešto novo stvoriti, baciti se na posao, koji zbog svoje teškoće jake ljude uvijek draži i zanima, ali je vrlo težak i odgovoran.

Slovenski⁹² narodi su dobili po pravdi prilična mjesta i povjesnice su im da se bolje jedva može poželjeti prikazane, te mi za njih ne bi imali ništa pridodati, osim do glave o Rusima, osobito prva, bude lakše i umnoj snazi đackoj prikladnije napisane. Ovako su odviše učevne, ali mi vjerujemo, da pisac to ne osjeća, jer je stručnjak za rusku povjesnicu, te tako razumijemo, da je tešku glavu o Rusima mogao za ovu svoju knjigu napisati. Inače je Srkulj mnogo na to pazio, da bude razumljiv i pored novosti mnogih strana srednjovjekovnoga života, koji je on prvi uveo u školsku knjigu, to mu je ipak pošlo za rukom. A doista nije lak posao iz naučnih knjiga vaditi za školsku samo ono, što je za nju, i to tako razložiti, da bude djeci shvatljivo. Tu nije dovoljno samo stvar razumjeti, nego je treba prokuhati, preraditi, dati joj formu, koja odgovara tonu cijele knjige. Mi zato namjerno ističemo, da je Srkuljeva knjiga razumljivo napisana, da je dakle čitka, jer će samo tako moći đaci iz nje naredne partije sami kod kuće pročitati i tako s većom pažnjom i korišću pratiti učiteljevo razlaganje u školi.

Gotovo 10 godina kasnije dao je jedan kulturni prikaz mojih knjiga uopće dr. Josip Matasović. On veli, da su moje knjige pisane čuvstvom i sastavljane prema sredstvima biranih ukusom, te žali, što nisu ušle u kućne priručne i javne narodne knjižnice. Matasović veli, da su moje knjige odlično fundirane u naučnom pogledu, iscrpljive su i suvišne, a upravo ta je opširnost kvarila izričitu školsku svrhu Srkuljevih knjiga.

Za zamjerku o opširnosti, mislim, da će najbolje odgovoriti jedan interesat, koji je iz nje učio: to je Branko Peleš, koji je bio u V. razredu, kad je moj Stari vijek izašao. Peleš je bio na stanu kod prof. Vodnika (Drexlera).⁹³ Jednoga je dana došao prof. Vodnik u zbornicu i rekao mi: »Znate, što đaci drže do Vaše knjige?« »Ne znam, a što?«

Juče u nedjelju zapitao sam Branka, da li je za ponedjeljak naučio sve lekcije.

»A povijest?«

»Lako je meni naučiti Srkulja 50 stranica!«

⁹⁰ Anton Gindely (1829.—1892.), povjesničar.

⁹¹ *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die unteren Klassen der Mittelschulen 1. Band: Altertum*, Tempsky Verlag, Prag, 1869.

⁹² slavenski

⁹³ Branko Vodnik (Drexler) (1879.—1926.), književni povjesničar.

Kako se vidi opširnost moga udžbenika nije smetala đaka. Zavisi o stilu, o načinu i o svim onim odlikama, koje jedna školska knjiga mora da ima, ako hoće da nađe puta k srcu učenika.

O povijesti srednjeg vijeka veli Dr. Landwehr: Prvi svezak predstojećeg udžbenika sam već objasnio u ovom časopisu (»Zeitschrift«). Ja sam tada iznio svoje uvjerenje, da mi ovdje imamo posla s jednom vrlo vrsnom u gdjekojem pogledu odličnom knjigom, premda s druge strane nisam mogao zatajiti, da veličina kulturno-povjesnoga materijala traži mnogo od srednjoškola.

S drugim sveskom (Povijest Srednjega vijeka) ima se sasvim drugačije, ona nema s jednim udžbenikom za Nijemce kao što ni za austrijske škole samo malo sličnosti. Nakon što se Landwehr bavio pitanjem podjele kulturnih sfera, kako su u ovoj knjizi raspodijeljena (germanska, romanska, bizantsko-slavenska sfera), čega u njemačkim udžbenicima nema, dolazi do zaključka, da i drugi svezak stoji na visini prvoga. To znači puno, jer je materijalno teži, a naročito je jedna dispozicija pravi Sizifov posao, da oba evropska kulturna svijeta podjednako obradi... Inače se svugdje pokazuje vanredno vrsno poznavanje građe. Veće omaške jedva da se nalaze. Cjelokupno djelo (zajedno s »Izvorima« i »Povijesnim čitankama«) svakako zaslužuje potpunu pažnju pa može tražiti časno mjesto u našoj školskoj literaturi (čitave Austro-Ugarske monarhije.)

U međuvremenu od Povijesti staroga vijeka i Povijesti srednjega vijeka (1906.—1912.) izdao sam I., II. i IV. svezak »Izvora«⁹⁴ za učenje povijesti u srednjim školama, dok je III. svezak »Izvora« za Novi vijek izdala Zemaljska vlada.⁹⁵ Društvo hrv. srednjoškolskih profesora izdalo je moje dvije »Čitanke Povjesne«.⁹⁶ Na jednu i drugu obazreo se je dr. Landwehr:

»Dr. Srkulj izdaje izvore, koji će u četiri knjige donijeti znatnije izvore za opću i hrvatsku povijest. Imamo I. i IV. svezak. Cijelo djelo zaslužuje svakako potpunu pažnju.«

I »Povjesne čitanke« je objavio dr. Landwehr: »Ja sam kod pregledavanja knjige stavio neke primjedbe. To bi moglo lahko pobuditi utisak prigovora i htjeti bolje znati, ali tomu nije tako. Tu se samo ustanovila razlika mnijenja u pojedinostima... Knjiga kao cjelina čini mi se kao radosna i u svojem načinu izvanredna radnja, koja je vješto upotrijebila bogatu raznojezičnu literaturu, što služi njegovom marljivom piscu na čast. Mislim da će ju omladina uistinu rado čitati. Inače se pokazuje svagdje izvanredno poznavanje građe. Želio bih, da bi u toj knjizi bili zastupani i Nijemci i ostali narodi Monarhije.«

⁹⁴ *Izvori za povijest starog vijeka*, Zagreb, 1910.; *Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1910.; *Izvori za povijest srednjeg vijeka*, Zagreb, 1911. (sve su tri knjige izišle u autorovoj nakladi.)

⁹⁵ *Izvori za povijesnicu novoga vijeka*, Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, Zagreb, 1913.

⁹⁶ *Povijesna čitanka za niže razrede srednjih i sličnih škola*, sv. 1.-2., Zagreb, 1915.

Jedini prigovor dra Landwehra bijaše, da knjige za srednji vijek imaju »eine deutschfeindliche Richtung«⁹⁷ (radi prikaza ponijemčavanja Polapskih Slavena, pa sam se morao opravdati pred nadzornikom za srednje škole Franjom Kremom.⁹⁸ Bio sam ponosan na ocjene dra. Landwehra i mogu mirne duše reći ne radi sebe nego radi toga, što je ove knjige napisao jedan Hrvat.

Od hrvatskih povjesničara i pedagoga osvrnuo se je na Čitanke prof. dr. Petar Tomić. On piše:

»Velecijenjeni gospodine kolego!

Poslije Smičiklasove⁹⁹ povijesti nije me nijedna knjiga hrvatska tako ugodno iznenadila i vanredno obradovala kao Vaša povijesna čitanka. Meni je to milo ne samo zato, što je to velika dobit za našu malu književnost i što je to prerijetko pomagalo hrvatskoj mladeži i inteligenciji, nego i zato, što se je time davna moja želja ispunila. Stoga Vam od srca čestitam i želim, da srećno nastavite toli spasonosno djelo za našu opću naobrazbu. Daj Vam Bog zdravlje i ustrajnosti u tako teškom poduzeću. Živio!«

Povijest novoga vijeka za VII. razred

»Povijest novoga vijeka za VII. razred« srednjih škola izašla je g. 1918., u najburnije doba, kad se rušila Austro-ugarska monarhija, kad su pucale veze, koje su nas još vezale i kad se ona u temeljima drmala, te nije imala vremena ni za sebe samu. Tako nisam ni ja mogao poslati moju Povijest Novoga vijeka dru Landwehru, to je tako izostao njezin prikaz u njemačkoj objavi. Njezin prikaz je uklopljen u članku dra Matasovića. Duskora je izašla »Povijest novoga vijeka za niže razrede srednjih škola«.¹⁰⁰ O njoj je donio prikaz prof. Živko Jakić¹⁰¹ u »Nastavnom vjesniku«.

»U ovoj knjizi po prilici otpada 130 stranica na svjetsku, a 70 na historiju SHS«, veli prof. Jakić. »Hrvatska povijest je upravo vještački obrađena: rasčlanjena, jasno, zanimljivo. To su uopće odlike Srkuljova pisanja. On je osobit stilista. Sve je u njega jasno, lako i ukusno. Hrvatska povijest je prikazana objektivno, ali usto sa srcem i osjećajem upravo onako kako prikazuje svoju povijest brat Srbin, ili Francuz i uopće svaki čovjek, koji nešto drži do svoga ponosa. Srkulj ne prikriva svjetle časove u hrvatskoj povijesti, nego ih smjelo ističe, ne upire u nesretne momente prstom s kakvom emfazom, kao da je svaka druga historija krcata najslavnijim događajima, prema kojima hrvatska prošlost ne znači ništa.

⁹⁷ »nadahnute protunijemstvom«

⁹⁸ Franjo Krema (1855.—1920.)

⁹⁹ Tadija Smičiklas (1843.—1914.), povjesničar.

¹⁰⁰ Udžbenik je objavljen 1924. u Zagrebu u nakladi St. Kugli knjižara Kraljevskog sveučilišta i Jugoslavenske akademije.

¹⁰¹ Živko Jakić (1882.—1953.), povjesničar.

To valja svakako istaknuti, kada se radi o školskim knjigama, koje imaju da služe ne samo davanju znanja nego i odgoju značaja.

Jednako je prikazana i srpska povijest s osjećajem i toplinom. Dovoljno je samo pročitati štivo »Ustanku«, o »Vrhovnom vođi Karađorđu«, o »Velikom svjetskom ratu«, o »Ulozi maloga srpskoga naroda«, koji je morao da baci u arenu nekoliko stotina tisuća junaka, ističe se u reljefu ove gigantske borbe, gdje se biju milijuni, vrlo plastično.

Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca

U novoj državi SHS¹⁰² trebalo je u VIII. razredu učiti povijest Hrvata, Srba i Slovenaca, ali takovog udžbenika nije bilo. U toj nevolji napisao sam »Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca«¹⁰³ da bude pomoćnom knjigom. Napisao sam je g. 1921. a objavio ju je »b«.¹⁰⁴

On veli:

»Tko zna kakove sve zahtjeve traži školski udžbenik, koji treba da odgovara principima savremene nastave? Za taj posao pored solidnog stručnog znanja, treba imati jedan plus, t.j. talenat, da se jedna velika građa predoči u izvjesnoj formi i veličini, da bude jasna onima, kojima je namijenjena. Suho i statističko nizanje historijske građe kraj sve svoje točnosti i objektivnosti ne zadovoljava. Materija ... prošlost jednog naroda, traži svoje oživljenje, svoj oblik, proporcije i dimenzije, duh i dušu. To je zadatak historičara uopće, a napose pisca školske knjige, iz koje omladina VIII. razreda srednjih škola uči povijest svoga naroda. Dr. Srkulj Stjepan je poznat kao odličan pisac školskih knjiga. Svojim dojakošnjim djelima je dokazao, da ima sve uvjete za pisanje školskih udžbenika. Prije svega kao dublji pogled u karakter hrvatskoga naroda. U povijesti se odrazuje karakter jednoga naroda. Upoznavajući prema tome historiju svoga naroda mi upoznajemo sami sebe. Prolazeći duhom sve periode naše povijesti, kako ih je majstorski iznio dr. Srkulj, mi seciramo sami sebe, svoju nutrinju, jer gledamo sebe onakvima, kakvi jesmo.«

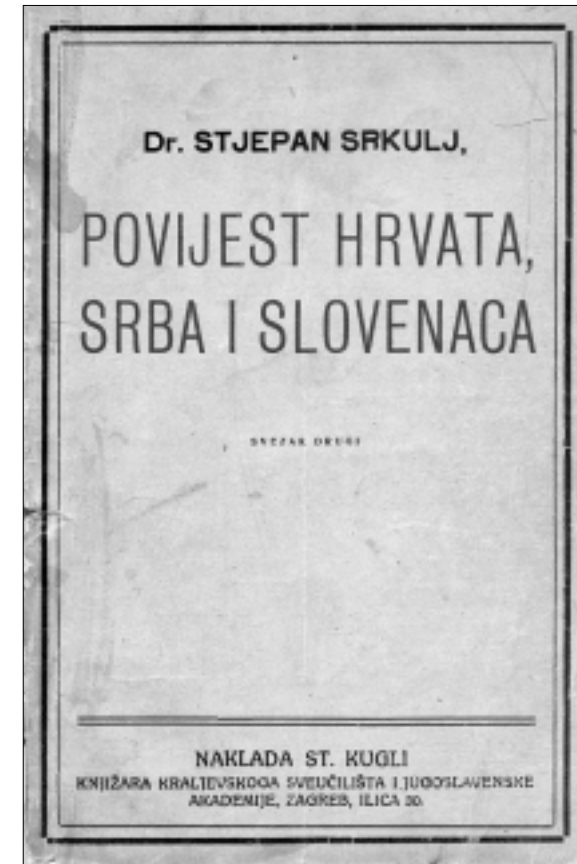
Povijest Hrvata

U objavi Povijesti Hrvata, Srba i Slovenaca, »veli spomenuti recenzent; u obrani svoje zemlje i svoga ponosa Hrvat je krvario i patio. Ako je morao, da uzmakne pred jačom brutalnom silom, on je uvijek protiv slijepe sile imao svoje, G.(os-podinom) Bogom dano nevidljivo oružje: vjerovanje u pravo i pravdu, pred kojom pada brutalna sila. To vjerovanje u pravo ujedno je najjači oslon hrvatskog

¹⁰² Misli se na Kraljevstvo/Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.—1929.), kasnije Kraljevina Jugoslavija (1929.—1941.).

¹⁰³ Udžbenik je objavljen 1921. u Zagrebu u nakladi Stjepana Kuglija.

¹⁰⁴ Rečenica je nejasna u izvorniku; »b« je autor prikaza Srkuljeva udžbenika, a ne izdavač.

stoljetnog legitimiteta. To tipično hrvatsko traženje prava, vjerovanje u nj i insistiranjem na njemu najjači su dokumenti duboke etike hrvatskoga naroda. Svjestan sebe i svoga prava Hrvat je etičan toliko, da misli po etici, da polemizira po etici i bori se za svoje samoodredjenje po etici. Od 1918. historija Hrvata se nastavlja, ali u drugom društvu. I jer to najnovije društvo radi uporno na tome da silom preko noći uništi ono, što vijekovi i veliki silnici ne moguše uništiti, hrvatski narod svjestan sebe i svoje historije čeka, čeka... da se obezumljeni urazumu.«

Toliko kao uvod u malu »Povijest Hrvata«.¹⁰⁵

Sasvim u duhu tih silnika eliminirana tako reći hrvatska povijest iz srpskih škola i srednješkolskih udžbenika. Od 100 stranica srbijanskih školskih udžbenika povjesnih otpada na srpsku povijest 90 stranica, na slovensku tri, a na hrvatsku 7 stranica. Obuka u hrvatskoj povijesti bijaše upućena na dom, a da ne bude bez pomoćne knjige, napisao sam malu »Povijest Hrvata«, naštampana na

¹⁰⁵ *Kratka povijest Hrvata*, piščeva naklada, Zagreb, 1926.

oktav formatu, koja ističe sve one svjetle momente hrvatske prošlosti, koji su tako duboko vezani s našim.

Za i protiv narodnog jedinstva

Prije nego što svršim sa školskim knjigama moram se obazrijeti na jedan prigovor, koji sam očekivao i koji je g. 1947. ili 1948. izašao u jednom zagrebačkom dnevniku. Taj se prigovor odnosi na moje stanovište u pitanju narodnog jedinstva odnosno na hrvatsko-srpsko pitanje. Prema tome sam za narodno jedinstvo pisao danas, a sutra protiv, što može doista u mladež unijeti zabunu. A ja mislim, da je mnogo gore, ako se mladeži u školi prikazuje narodno jedinstvo onako, kako se je ono u i iz Beograda prikazivalo (u veliko-srpskom duhu), a da mladež izvan škole na svakom koraku vidi, da je ono narodno jedinstvo laž, da se nastoji Hrvatstvo na svakom koraku izbrisati s lica zemaljskoga. Nasuprot iz mojih knjiga mora se uvjeriti, da se s ovakim metodama kako su se provodile u staroj Jugoslaviji, ne može doći do narodnoga jedinstva. Ako se čovjek uvjeri, da ono stanovište, koje je zauzimao, ne valja, jer vodi k zlu, treba da ga promijeni, morati će dakle ustati protiv onoga, što je donle zastupao.

Pomenuti prigovor u zagrebačkom dnevniku tiče se moje »Hrvatske povijesti za VIII. razred srednjih škola«,¹⁰⁶ sv. II., koju je izdao nakladni odjel Hrvatske Državne Tiskare. Moram istaknuti, da ta »Hrvatska povijest za VIII. razred« nije u štampi onako izašla, kako sam ju u rukopisima predao.

Hrvatska povijest u 19 karata

Na 2. prosinca odstupio je kabinet ministra Nikole Uzunovića¹⁰⁷ u čijem sam ministarstvu bio ministar građevina, a vladu je preuzeo novi ministar predsjednik Bogoljub Jevtić.¹⁰⁸ Imenovanje je uslijedilo prije podne, poslije podne u 3 sata bio sam već da se vratim u Zagreb zajedno sa svojim »koferom«, koji je 2 godine i 7 mjeseci čekao na taj čas. U kupeju 2. razreda našao sam se sa višim činovnikom, čini mi se financija, Aračićem, bratom generala Aračića.¹⁰⁹ Razgovor se dabome vodio o Hrvatima i Srbima. Glavni argument g. Aračića bijaše poznata tvrdnja Nikole Pašića,¹¹⁰ da je Hrvate stvorila Austrija, kad je razvojačila Krajinu.

»No, gospodine Aračiću, ja ću vam zorno s historijskim kartama u ruci pokazati, kako je Austrija stvarala Hrvatsku«.

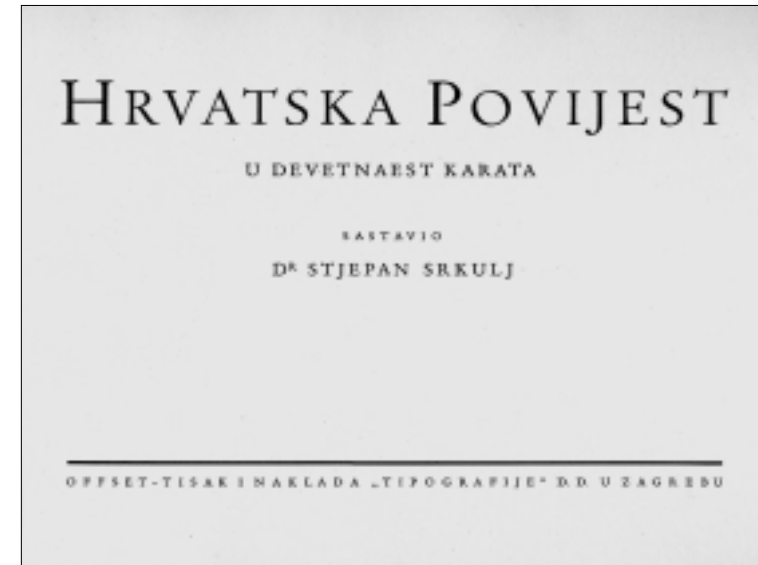
¹⁰⁶ Udžbenik je objavljen 1944. u Zagrebu.

¹⁰⁷ Nikola Uzunović (1873.—1954.), političar. Uzunovićeva sedma vlada djelovala je od 22. listopada do 20. prosinca 1934. godine.

¹⁰⁸ Bogoljub Jevtić/Jeftić (1886.—1960.), političar.

¹⁰⁹ Petar V. Aračić (1885.—1958.), divizijski general.

¹¹⁰ Nikola P. Pašić (1845.—1926.), političar.

To sam mogao lako reći, jer sam skice za historijske karte imao gotove g. 1925. za Milenijski zbornik Matice Hrvatske,¹¹¹ te su imale izaci u 2. svesci, koji nije uopće izašao, premda su bile u planu četiri sveske s dvostrukim honorarom. Izišao je samo prvi,¹¹² u kojem je bio članak¹¹³ predsjednika Matice dra. Lukasa.¹¹⁴

I dao sam se na posao. Kad sam te nove karte pokazivao dru Dežmanu da izabere koju za jubilarno izdanje »Obzora«,¹¹⁵ tako su se Dežmanu svidjele, da je odlučio dati izradbu svih karata »Tipografiji«.¹¹⁶ To nije mogao dr. Lukas oprostiti Dežmanu, što mi je tim omogućio »rehabilitaciju«, jer me je on i još nekoliko drugih smatralo »izdajicom« radi toga, što sam preuzeo službu ministra, jer takova čovjeka treba utući. Nehotice sam dobio zadovoljtinu od same Matice Hrvatske, kojoj je bio predsjednikom dr. Lukas. Matica je izdala Katićevu¹¹⁷ Hrvatsku povijest¹¹⁸ pa je trebala dvije karte, koje bi priklopila. Ona se obratila na dra Šiši-

¹¹¹ Matica hrvatska osnovana je 1842. u Zagrebu.

¹¹² *Zbornik Matice Hrvatske. Hrvatskome narodu njegovima prošlim naraštajima na spomen sadašnjima i budućima na pobudu o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, knj. prva, sv. I., Zagreb, 1925.

¹¹³ »Geografska osnovica hrvatskoga naroda«, *Zbornik Matice Hrvatske*, 19-91.

¹¹⁴ Filip Lukas (1871.—1958.), geograf i geopolitičar.

¹¹⁵ *Obzor spomen-knjiga 1860.—1935*, »Tipografija« D. D., Zagreb, 1936.

¹¹⁶ »Tipografija« — zagrebački grafičko-nakladnički zavod nastao 1920. spajanjem tiskarskih poduzeća Ignjata Granitza i Ivana Novaka. Godine 1959. dolazi do sjedinjenja s »Narodnim listom« u novinsko-izdavačko-tiskarsku kuću Vjesnik.

¹¹⁷ Lovre Katić (1887.—1961.), povjesničar i publicist.

¹¹⁸ *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb, 1938.

ća, a on je Maticu Hrvatsku uputio na mene. Jednoga dana sam dobio ovo pismo:

Gospodin
Dr. Stjepan Srkulj
ministar u m.
Zagreb

U vezi s našim pismom od 30. studenoga 1938. i s Vašim cij. odgovorom od istoga dana u predmetu povjesnih karata za Maticino izdanje Katićeve Hrvatske Povijesti čast nam je obavijestiti Vas, da smo radi kratkoće vremena oko toga izdanja, a i s obzirom na to, da nam Tipografija na našu molbu nije mogla naći odmah potrebne otiske, odustali od toga, da priložimo Katićevoj Povijesti spomenute karte. Žao nam je, što se nismo mogli poslužiti Vašom dobrostivom pripravnosću i dozvolom glede upotrebe tih karata, ali smo silom prilika morali u zadnji čas od toga odustati.

Tom prilikom čast nam je ovim izraziti Vam u ime odbora Matice Hrvatske srdačnu zahvalnost za Vašu lijepu spremnost i pažnju prema Matici Hrvatskoj u tom pitanju, preporučuci i dalje interese Matice Hrvatske Vašoj dobrostivoj pažnji.

S odličnim poštovanjem
za predsjednika
F. Jelašić¹¹⁹ m.p.
tajnik

Razumije se, da sam Matici to dopustio, dakako bez honorara. Ipak nisu karte dospjele u Katićevu povijest, jer je Povijest bila već odštampana, a izrađivane karte bi tražilo odviše vremena, te bi povijest zakasnila.

»Hrvatska povijest u 19 karata«¹²⁰ naišla je na priznanje u Hrvatskoj, a i u stručnim krugovima Njemačkoga Reicha.

Uzalud su u Hrvatskoj moju Povijest htjeli »totschweigen«¹²¹, kad joj je na pr. najbolju reklamu načinio osječki »Hrvatski list«,¹²² koji je sve karte preštampano. Što više dopuštenje za uporabu mojih historijskih karata tražila je i štampa NDH, koja mi i nije bila sklona, te nije htjela ni spomenuti 75-godišnjicu kad me je jedan suradnik NDH štampe telefonom zamolio za dopuštenje da ih upotrijebi, morao sam se nasmijati, kad je sramežljivo dodao, neka oprostim, što iz stanoovitih razloga ne će spomenuti moje ime kao autora.

¹¹⁹ Franjo Jelašić (1878.—1944.), filozofski pisac i prevoditelj, tajnik Matice hrvatske od 1922. do 1939. godine.

¹²⁰ *Hrvatska povijest u devetnaest karata*, »Tipografija« D. D., Zagreb, 1937.

¹²¹ totschiweigen (njem.) = potpuno prešutjeti

¹²² »Hrvatski list« je izlazio od 1920. do 1945. godine.

U jednim zagrebačkim novinama je 12. studenoga 1937. (nažalost mi fali naslov novina) V. P. objavio moju »Povijest u 19. karata« riječima: Dr. Stjepan Srkulj je ovom svojom najnovijom knjigom učinio veliku korist hrvatskoj povijesti uopće, jer je ona u ovoj knjizi prikazana pregledno, kondenzirano i zorno... Sva su poglavlja u knjizi »Hrvatska povijest u 19 karata« pisana zanimljivo, pregledno i sažeto uz potrebnu objektivnost, koja se svakom pravom piscu povjesnih djela imperativno nameće, a i poglavlja su sretno odabarana. Osim svoje općenite koristi za svakoga čovjeka, ova knjiga ima i posebnu korist kao vrlo dobar priručnik u školama počevši od III. razreda osnovne škole.

»Jutarnji list«¹²³ preporuča moju knjigu »Povijest« u broju od 29. siječnja: »Općenito uzevši pisac je sa ovim rijetkim i objektivnom djelom mnogo zadužio hrvatsku nauku i tkogod hoće da se uputi u hrvatsku povijest neka čita ovo Srkuljevo djelo. Djelo zaslužuje preporuke«.

Strani sud o mojoj »Hrvatskoj povijesti u 19. karata«

Nije na odmet ovaj strani sud o mojoj »Hrvatskoj povijesti«, koji je izašao u »Zeitschrift für Geopolitik«,¹²⁴ Heft 3, März 1938. XV Jahrgang »Vrlo pomnijom promatranju mora se preporučiti« Historijski atlas (Hrvatska povijest u 19 karata), što ga je priredio dr. Stjepan Srkulj, a štampala Offset Tiskara Tipografija u Zagrebu. Tisak u mnogo boja je uzoran (vorbildlich). Znanstveni rad, da se ovakve karte zasnuju, je velik. I specialisti za Jugoistok moraju priznati, da im je dosad za gdje koji odsjek jugoslavenske povijesti (jer nije u njoj samo prikazana hrvatska povijest) manjkao tako dobar materijal i mogućnost takovog zornog prikazivanja. Često je vrlo teško u stranoj jezičnoj literaturi iznaći to, što bi baš htjeli znati, i onaj, koji je na ono hiljadu smetnja nadolazio kod produblivanja znanstvenog istraživanja o Jugoistoku, mora sa zahvalnošću pozdraviti, da je tamošnja znanost tako izvrsno pomoćno sredstvo stvorila. Što ne mogu izreći karte same, to daje priloženi tekst s neko 80 stranica. Sve u svemu to je jedno djelo, kojemu se mora priznati visoko poštovanje«.

Jednaki sud o radnji »Hrvatske povijesti u 19 karata« ima dr. Joseph März¹²⁵ u »Europäische Revue«¹²⁶ (Berlin), Februar 1938.:

»Napose zaslužuje, da se među literarnim djelima od prošle godine istakne jedno znanstveno tiskarsko-tehničko djelo visokoga stepena 'Historički Atlas za hrvatsku povijest (Hrvatska povijest u 19 karata)' od dra Stjepana Srkulja, a priredena u Offset tiskari Tipografija u Zagrebu (1937). Na ovih 19 karata s mno-

¹²³ Dnevnik »Jutarnji list« izlazio je u Zagrebu od 1912. do 1941. godine.

¹²⁴ »Zeitschrift für Geopolitik« (Berlin) pokrenuo je 1923. Karl Haushofer (1869.—1946.). Časopis je kontinuirano izlazio od 1924. do 1944. godine.

¹²⁵ Joseph März (1892.—1955.), geograf.

¹²⁶ njemački mjesečnik (1925.—1944.)

gim sporednim kartama i s bogatim tumačem nije možda prikazan samo teritorijalni razvitak Hrvatske, nego i Srbije, Bosne i Crne Gore i susjednih zemalja. Izradba u više boja je uzorna. Kad pomislimo, da je krug čitatelja za takovo djelo, koje dostojno stoji uz bok našim kartografskim radnjama (kao primjer spominjenom 'Saar-Atlas'¹²⁷), prirodno malen, jer nema više od šest milijuna Hrvata i nešto više Srba, k tome Slovenci i Slaveni izvan granica Jugoslavije i da ih je pored toga osim ovih samo vrlo malo, koji su u mogućnosti atlas nabaviti, to se mora idealizmu pisca, koji je dugogodišnji rad na to djelo utratio te nakladnika dvostruko više cijeliti. To nam daje ujedno znati koliki napor su sposobni uložiti na narodnu prošlost mladi i života željni narodi da mnogo toga nadoknade i izvojuju mjesto, koje ih ide.

Knjižica je uostalom tehnički i sadržajno majstorsko djelo (Meisterleistung), za koje se redakciji može samo čestitati.

Poljska povijest Hrvata, Srba i Slovenaca.

Moju Hrvatsku povijest u 19 karata vidio je prof. Julije Benešić,¹²⁸ tadašnji attaché za književnost u Warszawu. Kako je Benešić tražio pisca, koji bi mu napisao Povjest Jugoslavije za njegovu Biblioteku Jugoslowiansku, ponudio je meni da je napišem hrvatski, a na poljski će ju prevesti prof. povijesti slav. prava na warszawskom univerzitetu dr. Stanisław Borowski.¹²⁹ Ja sam ponudu prihvatio te se dao na posao. Kad sam prvi dio do g. 1102. napisao, poslao sam ga g. Benešiću, koji ga je predao Borowskomu. Ovaj ga je preveo na poljski, ali je bio prijevod i original slabe sreće, jer su oba za bombardiranje Warszawe 1939. nastradali. Na sreću sam povijest otipkao u dva primjerka, jedan je propao u Poljskoj, a drugi čeka svoju sudbinu u »fioci«.

¹²⁷ Saar-Atlas, Justus Perthes, Gotha, 1934.

¹²⁸ Julije Benešić (1883.—1957.), književnik, polonist, prevoditelj i jezikoslovac.

¹²⁹ Stanisław Borowski (1903.—1945.), profesor povijesti slavenskog prava.

III.

KAO GRADSKI ZASTUPNIK DO IZBORA ZA NAČELNIKA 15. STUDENOGA 1917.

God. 1910. bila je provedena obnova polovice gradskih zastupnika. U izbore je ušla hrvatsko-srpska koalicija u zajednici s milincima¹³⁰ (pravaši pod vodstvom dra Mile Starčevića¹³¹). Imao se je birati i novi načelnik, jer je dotadašnji načelnik dr. Milan Amruš¹³² postao Tomašićevim odjelnim predstojnikom za bogoštovlje i nastavu. Pobjedu je odnijela opozicija na najveće nezadovoljstvo bana Tomašića,¹³³ koji je govorio prvacima koalicije: »Kaj mi budu oni v Pešti rekli!« Među izabranima zastupnicima bijah i ja. Ostao sam gradskim zastupnikom do g. 1919., kad su bila raspuštena sva općinska zastupstva. Načelnikom je bio izabran arhitekt Janko Holjac.¹³⁴ Holjac je po drugi put izabran za načelnika kod obnove polovice gradskih zastupnika 1913., te je ostao načelnikom do 1917.

U gradskom zastupstvu sam se ponajviše zanimao za socijalna i školska pitanja. Moje je djelo bio poseban tip više građanske škole, koja je vodila isključivo računa za naobrazbu šegrta. Na taj sam način gledao, da srčika građanstva, a to su obrtnici, dobiju priliku za što veću izobrazbu. Već je bila sagrađena i školska zgrada za tu višu obrtničku građansku školu, ali svojoj svrsi nije ni do danas privedena, jer ju je preuzela zemaljska vlada za medicinski fakultet.

Akcija za izgradnju činovničkih kuća

G. 1902. došao je u Zagreb neki agent jednoga holandskog osiguravajućeg društva za izgradnju činovničkih kuća. Činovnik, koji želi sagraditi činovničku kuću, mora imati minimalnu glavnicu, kojom će moći kupiti zemljište, a ostatak će se isplaćivati sa životnim osiguranjem. Umre li vlasnik kuće prije vremena, plaća ostatak osiguravajuće društvo. Oduševljenje među činovnicima bijaše veliko. Javilo se preko 100 interesenata. No samo zemljište ne bijaše dovoljno, trebalo je toga više za investicije, a taj novac se pokušalo dobiti kod zagrebačkih bana-

¹³⁰ Starčevićeva stranka prava nastala je nakon raskola u Starčevićovoj hrvatskoj stranci prava 1908. godine.

¹³¹ Mile Starčević (1862.—1917.), odvjetnik i političar.

¹³² Milan Amruš (1848.—1919.), liječnik i političar.

¹³³ Nikola pl. Tomašić (1864.—1918.), pravni povjesničar i hrvatski ban (1910.—1912.).

¹³⁴ Janko Holjac (1865.—1939.)

ka. Koliko su bile voljne ići činovništvu na ruku, bilo je nepovoljno novčano tržište radi neprestanih međunarodnih kriza. A kad je slučajno novčano tržište bilo povoljno, nije bilo gotovo zemljište. Napokon se našlo i zemljište na Šalati, posjed zagrebačkog nadbiskupa.¹³⁵ Zagrebački nadbiskup je bio voljan izaci činovnicima ususret, ali nije bio sklon zagrebački načelnik dr. Amruš. Nije htio ni da čuje za kanalizaciju, ceste, vodovod, plin i elektriku, premda su interesenti htjeli sve to platiti. No doskora se pokazalo, zašto je dr. Amruš bio protivan, on je sam od nadbiskupije zatražio, da zemljište, koje je bilo obećano činovnicima, proda općini. Situacija se promijenila za novog načelnika Holjca, koji je sam našao i zemljište (kod Konjak fabrike), proveo parcelaciju i sve potrebne investicije i po 23 krune po kvadratnom hvatu prodao interesentima. Tako je počela izgradnja Peščenice. Isprva nas je bilo sedam, koji smo prije rata mogli useliti u gotove kuće, a onda je gradnja prestala sve do g. 1922. kad je gradnja počela na veliko. Tako smo udarili temelje novom Zagrebu.

Kao gradski zastupnik pazio sam naročito na to, da su naši povjesni spomenici, koliko je to bilo moguće, ušćuvaju. Što više nastojao sam da se dočara koji taj stariji spomenik, koji su bez ikakva razloga srušili. To je bio slučaj sa strom baroknom vijećnicom na Kaptolu. Netko je zatražio građevnu dozvolu za privremenu ribarnicu i to baš ondje, gdje je bila stara Vijećnica. Obvezao se je, da će ju za 15 godina srušiti. »Kad već dopuštaju graditi ribarnicu na 15 godina, onda ju dajte na 25 godina pod uvjetom da ju upravo onako sagradi, kakva je bila stara Vijećnica«, glasio je moj prijedlog. Ne smeta više, što to ne će biti ona stara Vijećnica. Tko pita danas u Veneciji, da to nije stari Campanille, koji se srušio, pa su Mlečani sagradili novi baš onakav, kakav je bio i stari. Danas su s ovim novim Campanellom zadovoljni i stranci i domaći. Ako se ne bude Vijećnica odnosno ribarnica svidjela, možete ju za 25 godina srušiti«. Uvjeren sam da se ne bi nitko našao tko bi bio za rušenje, pa bi ta stara nova Vijećnica još i danas stajala, a ribarnice se danas uopće nitko ne sjeća.

Događaj s načelničkim lancem

God. 1910. slavili su Poljaci u Krakovu 500-godišnjicu bitke kod Tannenberga i Grünwalda,¹³⁶ kad je poljski kralj Vladislav Jagelo¹³⁷ potukao Njemački viteški red.¹³⁸ Na tu proslavu je bio pozvan i grad Zagreb. Gradsko zastupstvo je posla-

¹³⁵ Josip Juraj Posilović (1834.—1914.), zagrebački nadbiskup od 1894. do smrti.

¹³⁶ Bitka se odigrala 15. srpnja 1410. za vrijeme poljsko-litavskog rata s Teutonskim redom.

¹³⁷ Władysław II. Jagiełło (o. 1362.—1434.), veliki vojvoda Litve (1377.—1434.), kralj Poljske (kao suvladar od 1386. do 1399. te samostalno od 1399. do 1434.).

¹³⁸ Teutonski viteški red (lat.: Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum) ili Njemački red (Deutscher Orden), njemački rimokatolički viteški red osnovan krajem 12. stoljeća u Acri (Palestina). Red je u izvornom obliku postojao do 1525. godine. Danas djeluje kao humanitarna organizacija.

lo na proslavu načelnika Holjca, podnačelnika Mondekar¹³⁹ i mene. Umalo da nije tom prilikom bio izgubljen i načelnički lanac. Kad su se gradski zastupnici vozili u fijakeru na glavnu smotru, nije načelnik Holjac metnuo odmah lanac oko vrata, nego je lanac zamotan u papir ležao na malom sjedalu, a brigu je nad njim imao načelnikov husar, koji ga je pratio. Izlazeći iz fijakera zaboravio je husar načelnikov lanac. Kad je deputacija grada Zagreba došla na tribinu, htjede načelnik Holjac, da uzme lanac, ali lanca nema, ostao je u fijakeru. Smjesta je bila alarmirana policija, koja je poduzela sve mjere, da nađe fijakera, a s njime dabome i lanac. I doista se lanac na naše najveće veselje našao, što se držalo pravim čudom, kraj one stotine tisuća naroda, što je tom prilikom nagrmuo u Krakov. Najmimiji i najhladnokrvniji kod tog čina bijaše sam načelnik Holjac, koji je pušeci svoju cigaru čekao, dok mu redarstvo donese zaboravljeni lanac.

¹³⁹ Mondekar (Mondecar), Dragutin (1853.—1916.), gospodarstvenik.

IV.

PRVI PUT NAČELNIKOM
(15. STUDENOGA 1917. — 25. STUDENOGA 1919.)*Izbor načelnika*

U mjesecu listopadu 1917. došlo je do nesporazuma između kluba većine gradskih zastupstva i načelnika Holjca. Povod je tome sukobu bio, što je ban Skerlec¹⁴⁰ bez pitanja gradskog zastupstva a u sporazumu s načelnikom Holjcem imenovao Rauchovog¹⁴¹ odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu Ferdu pl. Mixicha¹⁴² šefom gradske aprovizacije za grad Zagreb. Već samo ime novoga šefa aprovizacije, koji je nosio zduhu Rauchove vlade, ogorčilo je građanstvo i klub većine. Ogorčenje među gradskim zastupnicima bijaše veliko. Akciju protiv načelnika Holjca je vodio gradski zastupnik Ivan Ancel.¹⁴³

Načelnik Holjac je predao demisiju. Trebalo je birati novoga načelnika.

Koga?

Ban Mihalović,¹⁴⁴ koji je međutim naslijedio na banskoj stolici baruna Skerleca, imao je svoga kandidata, ali većina je htjela na načelničkoj stolici imati svoga čovjeka, u koga može imati bezuvjetno povjerenje, jer će taj načelnik biti na čelu grada u času, kad dođe do sloma Austro-ugarske monarhije, što je za daljnju sudbinu hrvatskoga naroda i njegovoga glavnoga grada bilo od odlučne važnosti. No ta je većina u sebi bila podvojena: od 41 zastupnika (u svemu bijaše 50 grad. zast.), koliko ih je brojio klub većine, bilo je, kako ćemo vidjeti, devet članova, koji su bili bezuvjetni pristaše Pribičevića¹⁴⁵ i čisti jugoslaveni, dok su ostala 32 bila za hrvatsku koncepciju, drugim riječima, bili su pristaše one skupine hrvatskih političara, koji su istupili iz hrvatsko-srpske koalicije. To su bili dr. Ivan Lorković¹⁴⁶ i dr. Đuro Šurmin,¹⁴⁷ uz koje je bila većina građanstva grada Zagreba. No na 14. studenoga 1917., kad je bila sjednica većine kluba, da postavi kandidata za načelnika, nije još ta podvojenost došla do izražaja, pa je

¹⁴⁰ Iván Skerlec de Lomnicza (Ivan Škrlec Lomnički) (1873.—1951.), hrvatski ban (1913.—1917.).

¹⁴¹ Pavao barun Rauch (1865.—1933.), hrvatski ban (1908.—1910.) i veleposjednik.

¹⁴² Ferdo pl. Mixich (1860.—1931.), političar.

¹⁴³ Ivan Ancel (1870.—1922.), političar socijaldemokratske orijentacije.

¹⁴⁴ Antun pl. Mihalovich (1868.—1949.), hrvatski ban (1917.—1919.).

¹⁴⁵ Svetozar Pribičević (1875.—1936.), političar.

¹⁴⁶ Ivan Lorković (1876.—1926.), političar.

¹⁴⁷ Đuro Šurmim (1867.—1937.), povjesničar književnosti i političar.

tako na toj sjednici izneseno bilo za kandidata na načelničkoj stolici moje ime sa 39 glasova od 41 člana kluba. Dvije cedulje su bile prazne. I doista sam na izvanrednoj skupštini gradskoga zastupstva od 15. studenoga 1917. bio izabran za načelnika slob. i kr. glavnoga grada Zagreba sa 39 glasova.

Ja sam postao načelnikom u najkritičnije doba, koje je hrvatski narod proživljavao: kidanje unije s Ugarskom i rasap Monarhije, historijski događaj, što su ga generacije hrvatskoga naroda u duši svojoj priželjkivale.

Opći položaj je već sam po sebi donio potrebu, da sam morao voditi računa i o političkim prilikama onoga vremena, a ne samo o gradskim poslovima, kako bi to u mirmo doba bilo. Prema tome sam kao gradski načelnik imao pred sobom određeni politički pravac i redovne općinske poslove.

Prva mi je zadaća bila, da se prestane s indemnitetom, koji se od god. 1914. svake godine produljivao, pa se život gradske općine morao kretati u okviru proračuna od god. 1914. U prvi kraj morao sam se i ja uteći indemnitetu i to najprije od 1. siječnja 1918. do 31. ožujka iste godine, pa od 1. travnja do 31. svibnja. S redovnim proračunom za novu godinu 1918. izašao sam pred gradsko zastupstvo 7. lipnja. Proračun je prema onome od god. 1914., koji je iznosio 6 milijuna, iznosio 11 milijuna, što će reći, da je bio za 76% veći od onoga od god. 1914. Jednako su razpravljeni i primljeni zaključni računi za god. 1913.—1917.

Glavna se briga kretala oko opskrbe grada živežnim namirnicama i gorivom. Opskrba stanovništva je funkcionirala odlično, pa se može reći, da je Zagreb bio opskrbljen kao rijetko koji grad Monarhije. Istina nije bilo svega u izobilju, ali bilo je toga toliko, da nije nitko gladovao, pače iz Zagreba se vodila akcija za prehranu pasivnih krajeva.

Druga briga bijaše olakšanje činovnicima i namještenicima gradske općine, a napose briga za socijalne prilike i opskrbu najsiromašnijih. Ja sam u više navrata izašao pred gradsko zastupstvo s prijedlogom o ratnoj pripomoći, o obiteljskim i vanrednim doplacima za činovništvo, jer sam kao činovnik dobro znao i razumio njihove potrebe, ali sam znao i to, što znači u službi zadovoljan radnik. Gradski činovnici i namještenici imali su u meni nesamo svoga poglavara, nego i prijatelja. Gradska općina je Opskrbnom odboru gradskih činovnika dala predum od 400.000 kruna za aprovizaciju gradskih činovnika i namještenika: za nabavu krumpira, zelja, repe, luka, graha, masti, brašna i goriva. Napokon je na moj prijedlog gradsko zastupstvo prihvatilo prijedlog o konverziji dugova gradskih činovnika i namještenika.

Mnogo sam brige posvetio socijalnim prilikama uopće: tako je gradsko zastupstvo votiralo pola milijuna kruna za izvanredne potrebe, osim onih, koje su bile predviđene u proračunu: nabavilo se odijela i obuće te najpotrebnijih živežnih namirnica i ogrjeva za oskudijevajuće stanovništvo grada Zagreba.

Za moje ere počelo se intenzivno raditi na polju zdravstva u dva pravca: podizali su se dispanzeri za tuberkulozne i venerične bolesti, povećao se broj liječnika, prigradivale se zgrade za priljepčive bolesti na Zelenom brijegu, a u dru-

gom je pravcu gradska općina prepustila svoje školske zgrade za klinike bolesti uha, nosa i grla, za dermatologiju i očne bolesti (zgrada za višu građansku školu obrtničkoga smjera u Marulićevoj ulici, što mi je osobito teško bilo, jer je to remetilo moje osnove s građanskom školom obrtničkog smjera), te školu u Draškovićevoj ulici. Obje su škole još i danas u rukama medicinskog fakulteta.

Za oporavak za slabunjavu djecu i oporavilište za djecu osnovnih škola bile su osnovane ferijalne kolonije u Crikvenici. To je dalo pobude, te je gradska općina otvorila u Selcima sklonište za slabunjavu djecu uopće, a za ferijalne kolonije učenika osnovnih škola napose. Dječju pak polikliniku i odgojilište za zamenarenu i zapuštenu djecu mogao je otvoriti svojom oporukom pokojni načelnik dr. Milan Amruš, koji je za dječju polikliniku ostavio dvije kuće, jednu s izgledom na Trg kralja Tomislava, a drugu u zaleđu u Petrinjskoj ulici. Klinča Sela također zadužbina Amruša uredilo se za zapuštenu djecu, a u vrijeme ferija i za ferijalne kolonije one djece, koja nisu bila sposobna za more.

Posebnu je stranicu činilo pomanjkanje stanova i svratišta. I tu sam djelovao u dva pravca: za prenočište i konačište podigao sam blizu Državnog kolodvora gradske barake, a da olakša pitanje stanova, uzela je gradska općina to pitanje sama da ga pomogne riješiti, dok je stanarinski ured (počeo uredovati 6. prosinca 1918.) bio više na spačku, negoli na pomoć. Još slabija bijaše mjera gradskog zastupstva, da se osnuje jedan odbor, koji bi onaj svijet, koji je iz pokrajine došao u Zagreb, a nije bio nužno vezan za Zagreb trebao otputiti iz Zagreba.

S izgradnjom malih stanova započelo se na uglu Magazinske i Selske ceste. U tu je svrhu gradska općina uzela kod zagrebačkih banaka zajam od sedam milijuna kruna pod stalnim kamatnjakom od 5% na sedam godina.

U drugom smjeru je gradska općina pomogla izgradnju stambenih zgrada na otvoreni, poluotvoreni i zatvoreni način i to prvih na Peščenici, dajući kvadratni hvat po nabavnoj cijeni od 40 kruna, a na starom Sajmištu, ako se ne varam, kvadratni hvat po 300 kruna, ali uz uvjet, da gradska općina određuje visinu kuća, a poseban odbor arhitekata odobri pročelja, da se tako bar na oko može dobiti jedna skladna cjelina. Kod izgrađivanja ovoga zatvorenoga bloka, kao što uopće u pitanju arhitekture je načelnik Srkulj¹⁴⁸ mnogo raspravljao i savjetovao se s arhitektom Viktorom Kovačićem,¹⁴⁹ koji je predlagao za onda nečuvenu stvar, da gradska općina za cijeli taj novi blok kuća sagradi jednu centralnu grijaonicu, koja bi grijala sve prostorije zgrada toga bloka. Skeptičari su se tome prijedlogu pokojnoga, ukusom istančanoga, arhitekta smijuckali, ali se za kratko vrijeme dokazalo, da to nije nikakva nemogućnost, a još manje umješnost, jer su tu njegovu namisao, a da za njega uopće nisu ni znali, izveli praktični arhitekti u Sjedinjenim Američkim Državama.

¹⁴⁸ Srkulj ovdje samoga sebe navodi u trećem licu. Vjerojatno omaška prepisivača *Memoara*.

¹⁴⁹ Viktor Kovačić (1874.—1924.)

Pokojni senator Kekić dao si je mnogo truda, da podigne gradsko gospodarstvo preko Save na Kajzerici uredivši ondje vrtljarstvo i mljekarstvo za dojenčad. Ja sam kod toga svojski pomagao senatore, te sam naročito gledao, da mlijeko ne dobiva osim deputata nitko drugi do dojenčadi. Budući da je Kajzerica u urbanističkom pogledu određena bila za proširenje grada onkraj Save, to se gradska općina ogledala za koje drugo zemljište zgodno za vrtljarstvo i gospodarstvo. Stupila je u pregovore s nadbiskupskim ravnateljstvom za Biškupljak, ugovorila je već i kupovinu u iznosu od 1,384.410 kruna. To je gradsko zastupstvo prihvatilo s dodatkom zast. Ancela, da se također stupa u pregovore s grofom Miroslavom Kulmerom¹⁵⁰ za njegove livade, koje su bile nasuprot Biškupljaku i to za industrijalne svrhe. Ne znam zašto nije došlo do kupa Biškupljaka.

Za veću obranu od vatre uredio sam stalnu vatrogasnu stražu, koja je u prvi kraj brojila 15 vatrogasaca.

U dnevnom životu pokazala se potreba sitnoga novca. Tomu je grad doskočio time, što je u dva navrata s odobrenjem ministra financija izdao sitan novac od 10, 20 i 50 filira.

Prvi sitni novac tiskao se po zaključku gradskog zastupstva od 14. VI. 1919. u iznosu od 200.000 kruna i to

300.000	komada	po	10	filira
600.000	"	"	20	filira i
100.000	"	"	50	filira.

Taj se novac tako brzo razgrabio, da je gradsko zastupstvo zaključilo u svojoj sjednici od 16. listopada iste godine novo izdanje toga novca u iznosu od 600.000 filira kruna, i to:

900.000	komada	po	10	filira
1,800.000	"	"	20	filira
300.000	"	"	50	filira

s platežnom sposobnošću za područje sl i kr. glavnoga grada Zagreba do 30. lipnja 1920. Za sigurnost naplate je gradska općina položila u Državnu blagajnu 600.000 kruna. Najveću korist je od toga imala gradska općina, jer je mnogi i mnogi građanin radije zadržio »Srkuljčice« za svoju unučad, nego da je zamijeni za državnu valutu, na što je općina bila obvezana.

Budući da su sva ta pitanja, o kojima govorimo, ticala svih gradova Hrvatske i Slavonije, to su se njihovi načelnici 30. i 31. kolovoza 1919. sastali u Zagrebu, gdje su pod mojim predsjedanjem raspravljali o aprovizaciji, novom izbornom redu za gradske općine, te o stanbenim i financijskim pitanjima, naročito pak o očuvanju gradske autonomije.

Ja nisam zaštićivao samo socijalno slabije, zaštićivao sam, ako je trebalo zaštititi i one od gornjih »10.000«, koliko je bilo moguće. Tu sam vječite razprave

¹⁵⁰ Miroslav Kulmer ml. (1860.—1943.), pravnik i političar.

imao s generalom Rosenbergom,¹⁵¹ koji je za vojničke urede neprestano tražio prostorije. Tako je naišao i na palaču porodice Rauch, sadašnju poslovnicu predsjednika gradske općine. Uspjelo mi je da je spasim. Zatim je Rosenberg bacio oko na gradsku palaču, bivšu Buratičinu kuću na Katarinskom trgu. Tu sam spasio tako, da sam generalu stavio na dispoziciju prostorije Sirotinjskog povjerenstva u Opatičkoj ulici, a u palaču preselio Sirotinjsko povjerenstvo, jer sam znao, da će tadašnji šef toga ureda senator Taborski,¹⁵² koji je imao mnogo smisla za starine, umjetnosti i dragocijeno pokucstvo, znati paziti na to, da se palača ne ošteti, čemu je pomoglo i to, što je taj ured imao vrlo malo stranaka prema ostalim uredima.

Mnogi Zagrebčani će se sigurno sjećati onih honveda (mađarskih domobranaca), koji su potkraj rata došli u Zagreb i od kandelabra do kandelabra u Ilici povlačili telefonske žice za svoje potrebe. Njihov boravak u Zagrebu bio je samo prolazan. Kad su ostavljali Zagreb, da krenu dalje, ne znam kamo, došao je zapovjednik general Nagy¹⁵³ da se od mene kao načelnika oprost. Oprost malo da nije bio dramatičan, kad je general Nagy načelniku rekao:

«Ich kann Sie Herr Bürgermeister versichern, dass mir nie und nirgends der Aufenthalt meines Regiments so unangenehm war, wie hier.»¹⁵⁴

Značajno za shvaćanje odnosa između Hrvata i Mađara.

A tada je došlo, što je doći moralo — neminovni rasap Austro-ugarske Monarhije. U listopadu se već osnovalo Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba.¹⁵⁵ Narodno vijeće je kooptiralo mene kao načelnika grada Zagreba za svoga redovnog člana. Tako sam postao izravno dionikom svih onih najsretnijih i najsajnijih dana hrvatskoga naroda.

Konac konca

Izvanredna skupština gradskog zastupstva od 27. listopada 1918. je usvojila objavu Narodnoga vijeća od 19. listopada,¹⁵⁶ te njemu jedinome priznalo pravo da u sporazumu i zajednici s Jugoslavenskim odborom¹⁵⁷ u Londonu vodi našu narodnu politiku. Ova izvanredna skupština protekla je ovako:

¹⁵¹ Maximilian grof von Orsini und Rosenberg (1846.—1922.)

¹⁵² Dragutin Taborski (1865.—1935.)

¹⁵³ Paul (Pál) Edler von Nagy (1864.—1927.)

¹⁵⁴ «Gospodine gradonačelnice, uvjeravam Vas da mi nikada i nigdje boravak moje pukovnije nije bio tako neugodan kao ovdje.»

¹⁵⁵ Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba osnovano je u Zagrebu 5./6. listopada 1918. godine.

¹⁵⁶ Vidi: «Deklaracija Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba», u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919.*, Naklada «Matice Hrvatske», Zagreb, 1920., 179-181.

¹⁵⁷ Jugoslavenski odbor = organizacija hrvatskih, slovenskih i srpskih političara-emigranata osnovana u Parizu 30. travnja 1915., sa sjedištem u Londonu. Članovi Odbora su tijekom Prvoga svjetskog

Tačno u 12 sati ušao sam u Vijećnicu, koja je bila ukrašena zelenilom i hrv. trobojnicama, a galerije bile krcate i dupkom pune, i izrekao ovaj govor:

Gospodo zastupnici!

Kao slatka priča iz tisuću i jedne noći čine se ovi događaji, što ih proživljujemo, nama, koji smo preturili krutu eru Khuen-Héderváryja. Još si danas gdje-koji od nas tare oči i u čudu pita, je li to san, je li živa zbilja, da se Hrvatu gotovo poslije četiri stotine godina pruža prilika, da sam svojom voljom odlučuje o svojoj sudbini?

Tri su se takova velika momenta desila narodnu našem. God. 1102., kad smo mađarskoga kralja Kolomana¹⁵⁸ svojom voljom izabrali za svoga kralja, g. 1527., kad smo izabrali Ferdinanda I.¹⁵⁹ svojim vladarom. Treći je moment sada, koji nam daje u ruke ključeve naše sudbine.

Kolika je razlika između tih momenata. Godine 1102. natjerao nas je građanski rat, da izaberemo »gospodina tuđega jezike«, kako nam to pripovijeda Kronika popa Dukljanina.¹⁶⁰ G. 1527. borili su se ostaci kraljevstva hrvatskoga i opet za vladara »tuđega jezika«, da ostanemo u stilu Kronike popa Dukljanina. Da sličan primjer damo svijetu u tom trećem velikom momentu nakon svega onoga gorkog iskustva, što smo ga stekli? Ne!, gospodo, i stoput ne!

Sva je i jedina nada neprijatelja naših, da rasplamte mržnju, što su je nekad umjetno među nama raspirili. Velim, gospodo, umjetno. Ded'te prolistajte cijelu stariju povijest našu, ogleđajte dobro list po list prošlosti naše, pa ne ćete naći nigdje spomena, da bi ikad došlo do sukoba između Hrvata i Srba. Što više vi ćete naći, da su se naše najznatnije porodice Šubići¹⁶¹ i Frankopani¹⁶² ženidbom vezali s Nemanjićima¹⁶³ i Brankovićima,¹⁶⁴ još i danas čuvaju časni oci franjevci na Trsatu kao svetinju relikvijar ispisan ćirilskim pismom, što ga je poklonila jedna Brankovička, žena jednog Frankopana.¹⁶⁵

rata vodili akciju za državno ujedinjenje južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije sa Srbijom i Crnom Gorom. Odbor je prestao djelovati u ožujku 1919. godine.

¹⁵⁸ Koloman (Kálmán) Arpadović, ugarski kralj (1095.—1116.), a od 1102. i hrvatski kralj.

¹⁵⁹ Ferdinand I. Habsburški (1503.—1564.), austrijski nadvojvoda (1521.—1564.), češki kralj (1527.—1564.), ugarsko-hrvatski kralj (1526./1527.—1564.), rimsko-njemaki car (1556.—1564.).

¹⁶⁰ Grgur (prva pol. XII. st.—1198.?), upravitelj dukljanske nadbiskupije sa sjedištem u Baru (1173.—1195.); autor *Ljetopisa popa Dukljanina*.

¹⁶¹ Šubići = plemićki rod podrijetlom iz briberske županije; prvi pouzdani rodoslov glavne kneževske grane obitelji može se pratiti od sredine XII. stoljeća.

¹⁶² Frankopani = velikaška obitelj s Krka; prvi pouzdani podatci o obitelji sežu u početak XII. stoljeća.

¹⁶³ Nemanjići = vladarska dinastija u Raškoj i Srbiji (1166.—1371.)

¹⁶⁴ Brankovići = srpska vlastelinska i vladarska porodica iz XIV. i XV. stoljeća.

¹⁶⁵ Barbara Frankopan (1457.—1504.), supruga srpskog despota Vuka Grgurevića Brankovića (o. 1440.—1485.); relikvijar je poklonila 1480. godine.

Istom kad su se Nijemci ugnijezdili u našoj Krajini, počеше oni raspirivati mržnju na brata. Mi smo nažalost nasjedali lukavštini njihovoj. Pa da se to opet opetuje? Ne! i opet ne! A zašto, gospodo?

Zato, jer je u nas skroz na skroz spoznaja narodnog jedinstva, koja je inkarnirana u našem Narodnom Vijeću. A što vrijedi svijest o narodnom jedinstvu, vidjet ćete iz riječi talijanskog rodoljuba Confalonierija.¹⁶⁶

Vi dobro znate, da je Italija još prije 50 godina bila rastepena u razne države i državnice. Prvi je u Talijana rasplamsao misao o narodnom jedinstvu Napoleon, koji je veliki dio današnje Italije sjedinio u kraljevinu Italiju. Bečki ju je kongres¹⁶⁷ razjurio opet u manje komade, ali nije mogao prigušiti spoznaje, da su svi Talijani, gdje god bili, ipak jedan narod. Ta je svijest o narodnom jedinstvu strujala svakom žilicom inteligencije talijanske, baš kao što neki miris prodire u svaki prostor, pa ma bio kako mu drago zatvoren. S punim je pravom mogao reći pomenuti Confalonieri: »Mi nijesmo ono više, što smo bili prije 20 godina, niti možemo postati, ako ne ćemo da se odrekemo navika i osjećaja, koji su postali mili i dragi jednomu narodu«.

Gospodo! Ni mi nismo više oni, što smo bili prije 20 godina. I nama je misao o narodnom jedinstvu tako prešla u krv, da je ona sastavni dio života našega; pustiš li nju, zadušio si narod. Ucjepili su nam tu spoznaju djedovi naši iliri, u kulturno ju je djelo pretvorio naš neumrlji mecena Strossmayer, u narodno ju djelo pretvara ovo veliko doba.

Sa Zapada je, gospodo, »popuhnul tihi vjetric i donesl Mari¹⁶⁸ krunu«,¹⁶⁹ krunu slobode i narodnoga samoodređenja. Sličan je vjetric dopirio sa Zapada već i prije 129 godina. I onda je pruska vojska išla protiv Pariza, ali ju zaustaviše Francuzi kod Valmyja.¹⁷⁰ U pruskoj vojsci bijaše veliki njemački pjesnik Goethe.¹⁷¹ On je dobro shvatio ondašnji vjetric, kad je izrekao poznate riječi: »Tu počinje nova epoha svjetske povjesnice, a vi možete reći, da ste bili prisutni.« I mi smo, gospodo, prisutni u jednoj velikoj epohi, srećni smo i ponosni na nju. Ali mi ne ćemo da budemo samo prisutni. Ne! Mi hoćemo da u njoj i djelujemo, da dajemo sve što imamo pa i život svoj.

¹⁶⁶ Federico Confalonieri de Candia (1785.—1846.), talijanski revolucionar.

¹⁶⁷ Bečki je kongres održan od 1814. do 1815. godine.

¹⁶⁸ Jelena (Mara) Branković (1447.—nakon 1500.), supruga posljednjega bosanskog kralja (1461.—1463.); posljednja bosanska kraljica.

¹⁶⁹ *Popuhnul je tihi vetar, / tih vetar od Levanta / i donesal Mari krunu. / Sprogovara lipa Mare: / »Ajme meni, kruno moja! / Ki bi meni krunu našal, njegova bin juba bila.« / Šli iskat ju dva Bakrana, / dva Bakrana, tri Ričana / i još jedan čmi Moro. / Vse vodice prečrpali, / vse kamenje prehitati, / vse travice prežinjali / Mari krunu nisu našli. / Našal ju je jedan mali, / jedan mali čmi Moro. / Al govori lipa Mare: / »Volila bin krunu zgubit, / ner čnoga Mora jubit.«*

¹⁷⁰ Bitka kod Valmyja odigrala se 20. rujna 1792. godine.

¹⁷¹ Johann Wolfgang von Goethe (1749.—1832.), književnik, učenjak i diplomat.

Što je gospodo, svaki pojedinac od nas spreman da učini, to je gotov da učini i naš glavni grad Zagreb. I on daje narodu i Narodnom Vijeću na raspolaganje sve svoje moralne, materijalne i fizičke sile! To je, gospodo, samo logična posljedica onoga, što sam prošle godine kod svoga nastupa svoga rekao. 'Gospodo! Nema toga sugrađanina našega, koji ne bi vruće želio, da što prije prestane to grozno prolijevanje krvi i da se što prije povрати i u domove naše mir; ali nema ni toga građanina, koji ne bi uvjeren bio, da taj toli željkovani mir mora donijeti narodu hrvatskomu sjedinjenje rastrganih udova njegovih, u kojem će naš Zagreb biti žarište narodnoga našega života'.

Danas je, gospodo, žarište narodnoga života našega u Zagrebu Narodno Vijeće, koje evo pozdravljamo, pa vam stoga predlažem, da prihvatite ovaj prijedlog, koji sadržaje 1. i 2. točku dnevnoga reda:

Gradsko zastupstvo je oduševljeno prihvatilo ove prijedloge, koji glase:

Zastupstvo glavnoga grada Zagreba u svečanoj svojoj izvanrednoj skupštini, održanoj dne 27. listopada 1918.

1. pozdravlja s oduševljenjem Narodno Vijeće Hrvata, Srba i Slovenaca u Zagrebu, kojemu jedinom priznaje pravo, da u sporazumu i zajednici s Jugoslavenskim odborom u Londonu vodi našu narodnu politiku i da zastupa naše narodne zahtjeve, kako pred faktorima drugih narodnih predstavništva, tako i na budućoj međunarodnoj mirovnoj konferenciji;

2. usvaja objavu Narodnoga Vijeća od 19. listopada ove godine i pozivlje sva zastupstva hrvatskih gradova i općina, da se pridruže ovome zaključku gradskoga zastupstva glavnoga grada Hrvatske pa da se time izjave za svoju narodnu jedinstvenu državu, kojoj će unutrašnje uređenje i odnose ustanoviti opća narodna konstituenta, na temelju potpune pravednosti i ravnopravnosti sviju triju plemena jednoga istoga naroda;

3. odazivlje se pozivu Narodnoga Vijeća u Zagrebu i stvara njegov odbor za glavni grad Zagreb, u koji kao utemeljitelji pristupaju svi članovi gradskoga zastupstva, koji ispovijedaju narodno i državno jedinstvo svih Hrvata, Srba i Slovenaca, koji su stranački predstavnici u Narodnom Vijeću i u koji će kooptirati samostalne općinare glavnoga grada Zagreba, koji jednako misle.

4. zastupstvo glavnoga grada Zagreba stavlja podjedno 'Narodnom Vijeću' na raspolaganje sve svoje moralne, materijalne i fizičke sile, te u to ime predbježno votira jedan milijun kruna na teret ratne dotacije, votirane zaključkom gradskoga zastupstva od 18. kolovoza 1914...'

Prima se jednoglasno veli zapisnik o toj sjednici.

Zastupnici kliču: Živio Wilson!¹⁷² Živio Trumbić!¹⁷³ Živila Jugoslavija!

Živila republika!

¹⁷² Thomas Woodrow Wilson (1856.—1924), predsjednik Sjedinjenih Američkih Država (1913.—1921.).

¹⁷³ Ante Trumbić (1864.—1938.), političar i odvjetnik.

Poslije toga je gradsko zastupstvo prihvatilo ovaj zaključak o osnutku 'Narodne straže':

Zagrebačko zastupstvo zaključuje urediti 'Narodnu stražu' za grad Zagreb, kojoj će biti zadaća, da zajedno sa javno-oblasnim organima čuva sigurnost i red u gradu Zagrebu.

Povjerava se odboru sedmorice gradskih zastupnika sa načelnikom na čelu, organizaciju ove 'Narodne straže', u koje će se za tržne, aprovizacione i zdravstvene poslove primati i ženski članovi.

Svi ovi prijedlozi prihvaćeni jednoglasno, našto je skupština zaključena s pjevanjem narodne himne 'Lijepa naša domovino'.¹⁷⁴

Zapisnik je bio na toj sjednici stante sessione¹⁷⁵ ovjerovljen.

No iza tih dana općega oduševljenja slijedili su dani rastrežnjavanja i razočaranja, osobito kad se saznalo za zemljopisnu kartu srbijanskih pukovnika Dušana Simovića¹⁷⁶ i Milana Antonijevića,¹⁷⁷ koja je bila dva dana u prostorijama Narodnoga Vijeća, a na kojoj su granice Hrvatske na istok dolazile do crte Dunav-Šamac.¹⁷⁸ Došle su i makinacije Svetozara Pribičevića sa požurivanjem proglašenja 1. prosinca 1918. Države Srba, Hrvata i Slovenaca,¹⁷⁹ pa 5. prosinca sa svojim žrtvama na Trgu bana Jelačića.¹⁸⁰ Ukopu tih žrtava 6. prosinca pribivao samo sam sa senatorom Seifertom.¹⁸¹

Jaz u većini gradskoga kluba bio je iz dana u dan sve veći, dok nije došlo do raskola 1. svibnja 1919. na klubskoj sjednici, na kojoj se razpravljalo o proračunu. Istupili su iz kluba gradski zastupnici Ivan Ancel, Slavo Batušić,¹⁸² Nikola Ćuk,¹⁸³ Hreljanović Guido,¹⁸⁴ Juriša Ivan,¹⁸⁵ Korenić Stjepan, Krešić Milan,¹⁸⁶

¹⁷⁴ Vidi: »Skupština gradskog zastupstva u Zagrebu«, u: F. ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 185-188.

¹⁷⁵ stante sessione (lat.) = tijekom sjednice; odmah

¹⁷⁶ Dušan T. Simović (1882.—1962.), pukovnik srbijanske vojske; general vojske Kraljevine Jugoslavije.

¹⁷⁷ Milisav Antonijević (1883.—1927.), topnički dopukovnik srbijanske vojske.

¹⁷⁸ Opširnije vidi: Vatroslav Slavko CIHLAR, *Hrvatsko pitanje i amputacija s osam geografskih karata*, Zagreb, 1928.

¹⁷⁹ Misli se na državno ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

¹⁸⁰ Opširnije vidi: Mislav GABELICA, »Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.«, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 37/2005., br. 2, 467-477; Stjepan MATKOVIĆ, »Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine«, u: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ur. Zlatko Matijević, ZR, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 129-147.

¹⁸¹ Antun Seifert (1864.—1922.)

¹⁸² Slavo Batušić († 1961.)

¹⁸³ Nikola Ćuk (1860.—1937.), gospodarstvenik.

¹⁸⁴ Guido pl. Hreljanović (1860.—1935.), pravnik i političar.

¹⁸⁵ Ivan Juriša (1884.—1937.), pravnik.

¹⁸⁶ Milan Krešić (1844.—1929.), ekonomist.

Valdec Rudolf¹⁸⁷ i Wilder Većeslav.¹⁸⁸ Povod za raskol uzeli su to, da sam tobože svojevoljno bez pitanja kluba prihvatio kandidaturu za Privremeno Narodno predstavništvo¹⁸⁹ u Beogradu, a uistinu sam postao članom Predstavništva, po zaključku Narodnoga Vijeća, koji je glasio, da svi članovi narodnoga Vijeća postaju eo ipso¹⁹⁰ i članovi Privremenoga Narodnoga Predstavništva. Tu dakle nije bilo govora uopće o kakovoj kandidaturi. Treba da napose spomenem, da sam imao vrlo mnogo posla kod različitih ministarstava u Beogradu, morao sam dakle često putovati u Beograd, ali nisam zaračunao ni jedan filir za putne troškove i dnevnice, jer sam to pokrivao iz dnevnica, koje sam kao član Narodnoga predstavništva primao. Javno je došlo do raskola na skupštini od 2. svibnja kod rasprave proračuna kad je grad. zastupnik Milan Krešić dao ovu izjavu:

»U ime grad. zastupnika, članova demokratske stranke, čast mi je izjaviti prigodom predloženoga redovitoga proračuna ovo: Gosp. dr. Stjepan Srkulj izabran je godine 1917. za gradonačelnika na temelju sporazuma velike većine grad. zastupnika a upravo zato, jer nije bio politički prononsiran te stranački nikako angažiran. Prije samog njegovog izbora došlo je što više do formalnog utanačenja, da mora, ako bi eventualno htio da uđe u aktivni politički život, ovu svoju odluku prije najaviti klubu većine grad. zastupnika. Međutim je gosp. dr. Stjepan Srkulj u veljači ove godine primio mandat poslanika iz ruku jedne političke frakcije, koja mu je imenovala stranačkog zamjenika, a da nije ni klubu ni egzekutivnom odboru ni predsjedništvu ovaj svoj korak ni najavio. Time se je po našem mnijenju ne samo formalno ogriješio o stvoreni s njime sporazum i utanačenje, nego i stvarno škodi interesima grada. On se je u našim još nesređenim političkim i stranačkim prilikama očitovao kao gradonačelnik glavnoga grada Hrvatske za efemeran program jedne frakcije, za određeno stanovito uređenje naše države. U suverenoj našoj demokratskoj državi, kad su Hrvati nakon 800 godina postali međunarodnim faktorom, neobično se uzdiglo znamenovanje naše gradske reprezentacije. Zato tim jače tereti našeg gradonačelnika nepromišljeni korak, kojim je sebe i većinu grad. zastupstva grada Zagreba u stadiju stvaranja naše države uvukao u vrtlog naše stranačke borbe. Iz ovog razloga kao i iz razloga po našem shvaćanju pogrešne gospodarske politike, koju vodi gosp. gradonačelnik, o čemu će pojedini naši govornici iznijeti svoje poglede, glasovat ćemo u generalnoj debati protiv predloženoga proračuna u znak nepovjerenja prama dru Stjepanu Srkulju«.

U generalnoj debati je prihvaćen proračun s 31 glasom proti 7, a u specijalnoj raspravi sa 31 glasom protiv 5 glasova.

¹⁸⁷ Rudolf Valdec (1872.—1929.), kipar.

¹⁸⁸ Većeslav Wilder (1878.—1961.), pravnik i političar.

¹⁸⁹ Privremeno narodno predstavništvo (1919.—1920.)

¹⁹⁰ eo ipso (lat.) = samim time

Bilo je jasno, da Pribičević ne će trpjeti takve većine u zagrebačkom gradskom zastupstvu i da je bilo samo pitanje vremena kad, i pitanje načina, kako da se raspusti gradsko zastupstvo.

Zagreb je postao atrakcionom točkom bezbrojnih francuskih, britanskih i američkih misija, koje su prolazile gradom Zagrebom i ovdje se zadržale. Svaka ovakva misija došla je do načelnika, koji je u svrhu reprezentacije upotrebljavao Burattičinu palaču.

Contessa Buratti-Vraniczany¹⁹¹ ostavila je gradskoj općini i svoju palaču na Katarinskom trgu zajedno s uređajem dvorana triju salona i jedne sobe osim dviju japanskih vaza, koje je općina kupila od njezinih nasljednika. Cijena im je bila 5.000 kruna. Financijski odbor gradskoga zastupstva je kupnju odobrio na prijedlog dr. Silberscheina, neka te vaze pregleda i procijeni stručnjak umjetnina Zorin pl. Horvat. Kad sam poslije nekoliko dana pitao vlasnicu vaza, da li ih je pregledao g. Horvat, odgovori mi gospođa da ih je pregledao i kupio.

»Kako kupio? u čije ime?«

»U svoje ime.«

Gradska općina je morala otkupiti te vaze od stručnjaka Horvata za 7.000 kruna. Zagreb je za te instance misija bio posljednja etapa zapadne Evrope. U toj palači sam primao i ugostio ove strane misije, kod čega je svu brigu oko primanja imala moja supruga.

Pred misijama i poslanstvima nisam tajio nezadovoljstvo s kojim se u Zagrebu udarilo.

Napokon je Pribičević našao formulu, po kojoj će se riješiti nepoćudnog zastupstva: novi izborni red za gradske i seoske općine. Sva se gradska zastupstva razpuštaju i imenuju komesari, koji će provesti nove izbore. Ta je odluka pala 25. studenoga 1919. Tim je svršilo prvo načelnikovanje dra Srkulja.

Naknadno, kad već nisam bio načelnikom, dobio sam od Pribičevićevog bana dra. Tomislava Tomljenovića¹⁹² ukor radi toga, što sam u gr. zastupstvu dao osnovati odbor, koji je imao onaj svijet, koji nije bio vezan za Zagreb, radi pomanjkanja stanova otpustiti iz Zagreba. Ovaj ukor glasi:

»Radi toga se bivšem načelniku Dru Stjepanu Srkulju, koji je dotičnoj skupštini gradskoga zastupstva predsjedao, na osnovu 57. spomenutog zakona i 4. zakona od 5. veljače 1886., o karnosnoj odgovornosti urednika i službenika, namještenih kod županijskih i gradskih oblasti podjeljuje prijekor.

Što se (na ruke gospodina vladinog povjerenika Goglije)¹⁹³ priopćuje na znanje i dalje uređivanje«.

¹⁹¹ Klotilda Buratti-Vraniczany (1838.—1913.)

¹⁹² Tomislav Tomljenović (1877.—1945.), odvjetnik i hrvatski ban (1919.—1920.; 1920.—1921.).

¹⁹³ Antun Goglia (1867.—1958.)

V.

IZMEĐU PRVOGA I DRUGOGA NAČELNIKOVANJA
(1919.—1928)

Sve se spremalo na izbore. Razvila se silna agitacija. Prvi put je došlo do izražaja opće tajno i izravno pravo glasa, pa i za općinske izbore. Ogorčenje na Beograd je bilo toliko, da je izabrano bilo 22 komuniste, 14 pristaša Hrvatske Zajednice (koju su stvorili milinovci i disidenti hrvatskog dijela koalicije),¹⁹⁴ 3 pravaša (Frankovci),¹⁹⁵ 3 židova cionista, 1 socijalist, 1 bankovni činovnik, a samo 6 demokrata,¹⁹⁶ bezuvjetnih pristaša Beograda. Demokratska stranka nije od ova brojna uopće dalje ni kod kojih izbora dotjerala. S pomoću demokrata bio je izabran za načelnika Svetozar Delić,¹⁹⁷ vođa komunista. Tada se je demokrat Ancel narugao zajedničarima: »Htjeli ste imati za načelnika Hrvata, a dobili ste Srbina, protestanta i komunistu«.

Hrvatska zajednica je bila za to, da se poštuje volja izbornika i da se pusti komunistima, da upravljaju općinom. U tu se svrhu posredovalo i kod bana dra Matka Laginje,¹⁹⁸ ali tomu se najodlučnije opro podban dr. Franko Potočnjak,¹⁹⁹ te mu je u Beogradu uspelo, da su se komunistički mandati ukinuli, jer da nisu položili propisane prisege, i da se za njihova mjesta raspišu novi izbori. U ime protesta su se apstinirali od izbora komunisti i demokrati. Izabrano je bilo 14 zajedničara tako, da su u gradskom zastupstvu imali 29 glasova, te su s njima izabrali arh. Vjekolsava Heinzela²⁰⁰ za načelnika.

Ja sam bio umirovljen kao profesor, jer je prigodom moga izbora za načelnika ugovoreno bilo, da ću se onda, kad prestanem biti načelnikom, moći povratiti na svoje mjesto kao profesor ili ću primiti mirovinu. Odlučio sam se za ovo drugo i išao u mirovinu. Stupio sam u redakciju »Hrvata«²⁰¹ i ondje ostao sve

¹⁹⁴ Vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, »Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji«, u: ISTI, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., 47-179.

¹⁹⁵ Hrvatska stranka prava

¹⁹⁶ Demokratska stranka. Vidi: Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1970.

¹⁹⁷ Svetozar Delić (1885.—1967.), političar i sindikalist.

¹⁹⁸ Matko Laginja (1852.—1930.), političar i hrvatski ban (1920.).

¹⁹⁹ Franko Potočnjak (1862.—1932.), političar i publicist.

²⁰⁰ Vjekoslav Heinzl (1871.—1934.), arhitekt.

²⁰¹ »Hrvat«, dnevnik Hrvatske zajednice. Izlazio u Zagrebu od 1919. do 1929. godine.

dok nisam postao drugi put načelnikom. Inače sam živo djelovao kod organizacije stranke u Zagrebu, te postao predsjednikom njezinim, dok me nije u tom zamijenio Josip Krčelić.²⁰²

Prostorije Hrvatske zajednice u Petrinjskoj ulici br. 3 postale su središtem hrvatskoga političkog života u Zagrebu, a i organizacije stranke u zemlji. Kako Stranka prava (frankovci zvani)²⁰³ nije imala dozvolu političkog djelovanja, to joj je pružila gostoprimstvo Hrvatska Zajednica sve dotle, dok nisu otvorili svoje stranačke prostorije.

Hrvatska Zajednica, koja je domalo postala federalistička stranka, postala je srčikom oporbe grada Zagreba. Njezine prostorije su postale centrom svih političkih akcija. U njima se sastajala hrvatska oporba s beogradskim političarima, u nju je rado zalazio Stjepan Radić i vođe pravaša, naročito za vrijeme izbora za beogradsku skupštinu. Tu se rodio »Hrvatski Blok«,²⁰⁴ koji je bez sumnje postao najpopularnijom političkom institucijom hrvatskoga građanstva, jer je uistinu predstavljao cijeli narod. Kad bi došlo kojiput do disonance između Zajednice i koje od naših hrvatskih opozicionalnih stranaka, pobijedila je kod izbora ona stranka, kojoj je priklopila Hrvatska Zajednica. Duša svih organizatornih akcija bijaše Ivica Peršić,²⁰⁵ koji je u dušu poznao Zagreb. U tom krugu sam djelovao i ja.

No to moje djelovanje nije se sviđelo gg. Ivanu Ancelu i Jurju Demetroviću,²⁰⁶ koji je postao kr. namjestnikom, pa su me najprije reaktivirali i premjestili u Mitrovicu, a kad se njihovu narednju nisam pokorio, odpustili su me iz službe, dakako bez mirovine, koju su mi oduzeli.

Moje djelovanje ne bijaše s voljom i ljudima, kojih je eksponent bio šef zagrebačke policije zloglasni Janko Bedeković.²⁰⁷ On je jedne godine izdao naredbu, da svatko, koji posjeduje kakvo oružje, mora zatražiti dozvolu do 10. siječnja, što se inače redovno svake godine činilo do 31. siječnja. Bedeković je poslao k meni policiju s detektivima, da provedu premetačinu. Za čim su tragali, ne znam, ali su našli revolver koji sam svake godine redovno prijavljivao, a koji sam u svoje vrijeme kao načelnik dobio od policije. Posljedica je bila, da sam bio

²⁰² J. Krčelić bio je tajnik Saveza maloprodavača u Zagrebu.

²⁰³ Riječ je o Hrvatskoj stranci prava (1919.—1929.)

²⁰⁴ U hrvatskoj političkoj povijesti između dvaju svjetskih ratova postoje tri skupine raznih stranaka koje su nosile naziv Hrvatski blok. I. Hrvatski blok, koji je ujedno bio najvažniji, osnovan je 1921., a činili su ga Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava (frankovci). Godine 1925. nastao je II. Hrvatski blok, u kojem su bili Hrvatski seljački republikanski savez i Hrvatska stranka prava. Tom je bloku kasnije pristupila Hrvatska federalistička seljačka stranka. Suvremenici su to grupiranje nazvali III. Hrvatski blok.

²⁰⁵ Ivica (Ivan) Peršić (1874.—1949.), novinar i političar.

²⁰⁶ Juraj Demetrović (1885.—1945.), političar.

²⁰⁷ Janko pl. Bedeković (1885.—1938.)

pozvan na policiju, gdje su me radi zabrane nošenja oružja osudili na 14 dana zatvora i preko 4000 dinara globe i smjesta pritvorili, jer je osuda, glasila »bez odgodne moći«. No tadašnji veliki župan Cukon,²⁰⁸ znanac sa bečkog sveučilišta, bio je pametniji od šefa policije, pa me je nakon 30 sati zatvora pustio na slobodu. Tako sam ja jedini načelnik grada Zagreba, koji je po policajnom zatvoru stekao »građansko pravo« grada Zagreba.

Članom Privremenog Narodnog Predstavništva ostao sam sve dok je ono postojalo i ustupilo mjesto Ustavotvornoj skupštini.²⁰⁹

U izborima sam bio nosilac liste za Ustavotvornu skupštinu u Požeškoj županiji. Nisam uspio i odonda nisam više nigdje kandidirao za Narodnu skupštinu.

Koncem srpnja imao sam prilike da dadem tadašnjem ministru predsjedniku Stojanu Protiću²¹⁰ prikaz, u kojem sam ocrtao pogubnost politike, koju je Beograd provodio prema Hrvatima, a po uputama Svetozara Pribićevića. Početkom kolovoza došlo je do promjene ministarstva, u kojem nije Pribićević igrao prvu notu.

²⁰⁸ Ivan Zucco (1868.—1928.), odvjetnik, političar i novinar.

²⁰⁹ Izbori za Ustavotvornu skupštinu raspisani su 28. studenoga 1920. godine.

²¹⁰ Stojan M. Protić (1857.—1923.), političar.

VI.

PO DRUGI PUT NAČELNIKOM
(20. STUDENOGA 1928. — 21. TRAVNJA 1932. GODINE)

I načelnik Heinzl je došao u sukob s većinom gradskoga zastupstva i to u pitanju jeftimbe²¹¹ za gradnju Gradske klaonice. Radilo se o tom, da li bi se gradnja klaonice povjerila jednom poduzeću ili bi se razdijelila na skupine i za svaku skupinu provela jeftimba. Prevladalo je mnijenje klaoničkoga odbora (kojemu nisam bio član), da se gradnja razdijeli na četiri skupine, premda bi gradnja bila jeftinija, kad bi bila raspisana samo kao jedna cjelina.

Jednu skupinu dostao je šurjak načelnika Heinzla poduzetnik Dubski. To nije ostalo bez reperkusije u javnosti, kritika je odmah bila tu i predsjedništvo većine kluba gradskih zastupnika morao je o tom voditi računa, te je na konferenciji s načelnikom Heinzlom tražilo, da se Dubski zahvali na svojoj dostaloj skupini. Heinzl je to na koncu načinio i Dubski se zahvalio na svojoj dostavi. Time bi bila afera maknuta i javnosti udovoljeno. I već se je mislilo, da je sve u redu, kadli je došao gr. zastupnik dr. Ante Pavelić²¹² («Poglavnik») u tajništvo federalističke stranke²¹³ Ivici Peršiću, koji je vodio poslove federalističke stranke i javio mu, da tako ne može ostati, Heinzl mora da ide (iz političkih računa dra. Pavelića!).

Peršić je odvratio, kad već mora Heinzl da ide, onda prije nego li na to pristanemo, moramo znati, tko će biti Heinzlov nasljednik. Imaju li osobu, koja bi naslijedila Heinzla.

»Dr. Prebeg«,²¹⁴ glasio je odgovor.

»To ne može biti«, odvrati Peršić. Heinzlov nasljednik ne može drugi biti nego dr. Srkulj«, odvrati Peršić. Tako je došlo do moje kandidature. Pavelić je napokon pristao na moju kandidaturu radije nego da ostane Heinzl.

Heinzl je predao demisiju, na što je za izbor novoga načelnika bila sazvana izvanredna skupština za 20. studenoga. Premda se znalo za moju kandidaturu, ipak nije time osiguran i izbor. Klub većine je imao zajedno s Heinzlom 27 članova. Jasno je bilo da Heinzl ne će doći. Ako ne dođe još jedan od većine, nema za novoga načelnika potrebne natpolovične većine. I zbilja na skupštinu,

²¹¹ jeftimba = dražba, licitacija

²¹² Ante Pavelić (1889.—1959.), političar i odvjetnik.

²¹³ Hrvatska federalistička seljačka stranka

²¹⁴ Vladimir Prebeg (1863.—1944.), političar i odvjetnik.

Stjepan Srkulj

koja je bila 20. studenoga, nije došao član većine dr. Markulin.²¹⁵ I ako sam u prvom glasovanju dobio samo 25 glasova, to će reći ravno polovicu. Član seljačko-demokratske koalicije²¹⁶ ing. Šurina dobio je 8 glasova, radnički zastupnik Krndelj²¹⁷ 6, ostali među njima i 3 cionista predali su prazne cedulje. Došlo je do drugog glasovanja. Ovaj put sam dobio 33 glasa, jer je seljačko-demokratska svojih 8 glasova dala za mene.

Prvi čin

Drugo moje načelnikovanje počelo je pod sumornim okolnostima: atmosfera bijaše puna munjine pod dojmom lipanjskoga krvoprolića u beogradskoj Narodnoj skupštini.²¹⁸ Prvi čin bijaše odati trajnu počast narodnim žrtvama. U prvoj

²¹⁵ Stjepan Markulin (1885.—1940.), političar i odvjetnik.

²¹⁶ Seljačko-demokratsku koaliciju osnovale su 1927. Radićeva Hrvatska seljačka stranka i Pribičevićeva Samostalna demokratska stranka.

²¹⁷ Ivan Krndelj (1888.—1941.), političar. Zbog zabrane rada Komunističke partije Jugoslavije formalno je predstavljao Nezavisne sindikate iz Zagreba.

²¹⁸ Misli se na atentat na Stjepana Radića i narodne zastupnike Hrvatske seljačke stranke 20. lipnja 1928. Vidi: Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića*, Stvarnost, Zagreb, 1967.

skupštini gradskoga zastupstva, održanoj 3. prosinca prozvan je starodrevni Markov trg Trgom Stjepana Radića, Duga Ulica Ulicom Pavla Radića,²¹⁹ a Pivarska ulica Ulicom Đure Basaričeka,²²⁰ udovici Pavla Radića Anki Radić određen je stan od četiri sobe u gradskim kućama ili 2500 dinara mjesečno, a udovici dra Basaričeka Jeleni stan od tri sobe u gradskim kućama ili 2000 dinara mjesečno.

Šestojanuarski režim

Moje drugo načelnikovanje kao birani načelnik nije dugo potrajalo: od 20. studnoga do 6. januara,²²¹ kad je počeo šestojanuarski režim ili diktatura. Toga su dana bila raspuštena sva općinska zastupstva a načelnici dignuti. Načelnici su ostali do imenovanja novih zastupnika i načelnika. Velikoga župana za zagrebačku županiju zamijenio je komesar pukovnik Voja Maksimović.²²²

U Beogradu nisu u prvi kraj bili na čistu, kako će se upravljati općine. Isprva su za grad Zagreb mislilo imenovati odbor od 14 lica s predsjednikom. Povjerenikom je imao biti bivši načelnik Heinzl. U tom je smjeru pukovnik vodio pregovore, te je i meni ponudio mjesto u odboru, što sam naravno odbio. No doskora je pala odluka, da se sačuvaju zastupstva s načelnicima. Samo će se provesti preimenovanja starih zastupnika, a imenovanje novih. Ta je zadaća bila povjerena ministru financija Šverljugu,²²³ s kojim sam imao sastanak u uredovnici državnog nadodvjetnika dra Aleksandra.²²⁴ Ugovoreno je bilo, da ostanem načelnikom i da sastavim listinu novih zastupnika dakako s onima, koje će vlast naročito imenovati. Razumije se da smo gledali da budu imenovani najugledniji građani. Većina je bila starih zastupnika, koji su bili preimenovani. Od zastupstva se ne će ništa drugo tražiti nego da se drže zakona. Dotle bi bila stvar u redu, sad je sve zavisilo od kralja, kako će utisak o meni dobiti. Audijencija je bila oko 20. siječnja u pet sati poslije podne. Bio je pao dubok snijeg, ja sam se sklizao, imao sam nove cipele, a zaboravio uzeti galoše. Premda je hotel Ekselzior bio nedaleko dvora, te sam na tom kratkom putu tri puta pao. Malum omen!²²⁵ No ovaj put se rečenica nije obistinila, jer utisak je bio dobar i time stvar zapečaćena.

Prepuštamo riječ Ivici Peršiću, koji je jedini bio upućen u sve peripetije kod stvaranja novog zastupstva.

²¹⁹ Pavle Radić (1880.—1928.), političar.

²²⁰ Đuro Basariček (1884.—1928.), političar, pravnik i publicist.

²²¹ Kralj Aleksandar I. Karađorđević (1888.—1934.) uveo je diktaturu 6. siječnja 1929. godine.

²²² Vojin Maksimović (1876.—1942.), pukovnik; kasnije general.

²²³ Stanko Šv(e)rljuga (1880.—1958.), financijski stručnjak; ministar financija (1929.) i predsjednik Zagrebačke burze.

²²⁴ Viktor Alexander (Aleksander) (1865.—1934.)

²²⁵ malum omen (lat.) = loš predznak

Pošto smo frankovci i federalisti u zastupstvu sačinjavali blok, veli Peršić, urekli smo sastanak da se sporazumimo, što da činimo. Pozvali smo i Trumbića, da čujemo njegovo mišljenje. Govorio je prvi, temeljito, da će najbolje biti, da svoja mjesta napustimo, jer režim doduše u prvi čas od nas ne će ništa tražiti, ali s vremenom sve više i više, da naškodi našoj stvari i da nas kompromitira. Svršivši odmah nas je ostavio, jer da ima još jedan sastanak. Znali smo da se sastaje s drom Šverljugom, koji je i radi gradske općine stigao, da stvar uredi.

Pošto je Trumbićeva riječ imala i za nas federaliste vrijednost, dalo se frankovcima, da oni kažu svoje. Njihovi seniori Hrustić²²⁶ i Prebeg tumačili su protivno, da ne bi bilo pametno svoja mjesta napustiti, da u tom položaju možemo mnogo svojim ljudima i svojoj stvari koristiti, a drugih zlo spriječiti: budu li se pak tražili od nas koraci, koji se ne slažu s našim patriotizmom, imamo uvijek priliku zahvaliti se i povući. Zaključak je bio, pošto od Radićeve smrti²²⁷ istupa blok usporedo s radićevcima, da se i s njima sporazumimo, pa ako su sve tri grupe zato, idemo u zastupstvo, a ako je samo jedna proti, ne idu ni ostale dvije. Povjerenje je dru Srkulju kao načelniku, da stvar uredi kako sa Zagrebom, tako i s Beogradom preko ministra Šverljuge.

Nakon toga u trećoj trećini siječnja, teško sam obolio na upali žuči. Za to vrijeme su me pohađali Srkulj, Rittig,²²⁸ Reberski²²⁹ i Miškulin, te izvještavali, da su sve grupe pristale na suradnju, da će zastupstvo ostati isto, samo će se još popuniti s federalistima na račun integralaca, a ne će biti imenovan Perčec,²³⁰ koga nema već od jeseni, ni dr. Pavelić, koji je iščeznuo zadnjih dana.²³¹

Tek u otvorenoj skupštini novoimenovanoga zastupstva, opazilo se da fale svi imenovani radićevci i jedan dio frankovaca, zajedno s Budakom²³² i Majerom.²³³ Srkulj je uvjeravao, da su oni prihvatili imenovanje, ali pošto nisu došli, da su valjda u zadnji čas odustali, što nam je svima bilo neugodno, a najneugodnije njemu radi onih u Beogradu, s kojima je u vezi, jer su imenovanja išla kroz ministre i kralja.

Kako je došlo do podvojenja?

Doznalo se, da je i u vodstvu narodnoga pokreta bilo na dnevnom redu sudjelovanje pristaša u imenovanim općinskim vijećima, pa da je i tamo dr. Trum-

²²⁶ Franjo Hrustić (1872.—1952.), političar.

²²⁷ S. Radić umro je u Zagrebu 8. kolovoza 1928. od posljedica ranjavanja u Narodnoj skupštini.

²²⁸ Svetozar Rittig (1873.—1961.), rimokatolički svećenik i političar.

²²⁹ Josip Reberski (1881.—1965.), odvjetnik i političar.

²³⁰ Gustav Perčec (1885.—1935.?), političar. Sklanjajući se pred nadolazećom diktaturom Perčec je već 6. prosinca 1928. otišao u Mađarsku, ali se nakon tri tjedna vratio. Dana 20. siječnja 1929. ponovno je otišao u emigraciju iz koje se više nije vratio.

²³¹ A. Pavelić otišao je u emigraciju 19. siječnja 1929. godine.

²³² Mile Budak (1889.—1945.), odvjetnik, književnik i političar.

²³³ Milutin Mayer (1874.—1958.), književnik i političar.

bić zastupao pasivitet, no da su prevladali politički razlozi, da općine ne dođu u šake ofenzivnim režimlijama pa da protežiraju svoje, a gone naše, pa je rečeno da se samo ne smiju dati imenovati narodni zastupnici pokreta, ostali da mogu sudjelovati. Kad se ispitivalo, zašto su onda radićevci i frankovci nezastupnici ipak odustali, slušalo se, da je to njihova taktika, pošto radićevci nemaju većine u Zagrebu, nije im stalo ni do ono par svojih gradskih zastupnika, pa se radije odrekoše, da mogu slobodnije kritizirati gradsku upravu, koja će biti kao prijestolnička najviše na udaru, a time će samo federaliste kao većina gubiti, radićevci dobivati. Frankovci pak su si mudro podijelili uloge: jedni će položaj eksploatirati za svoje ljude, a ako dođe do pobjede emigrantske politike, onda će oni drugi doći na konja, povoljno za frankovce u svakom slučaju.

Moram priznati, da je u Zagrebu u mnoštvu opozicije vladao priličan strah, da bi na upravu grada mogli doći integralni centralisti, kako se plašilo sa Demetrovićem, Radoševićem,²³⁴ Kovačem i drugima. Za načelnika da se išao osobno preporučivati i Heinzl, pa su se mnogi bojali njegove osvete, što je bio srušen. Gros²³⁵ naših malih federalističkih ljudi, namještenici kod grada, stanari gradskih kuća i slični, zaklinjahu nas, neka ne pustimo upravu iz ruku. Mi smo u vrijeme od konca veljače pa do konca ožujka održali na nekoliko mjesta grada tajne sastanke sa izbornicima i pristašama i svuda stavljali pitanje sudjelovanja pa svuda jednodušno dobili za odgovor »Da«. Najveći takav sastanak bijaše uoči imendana Josipa Reberskog i Josipa Krčelića, dvojice najpopularnijih u masi, tobože u čast njihova imendana, ali glavno je bila politička strana. Sve je bilo za to da ne napuštamo grada. Poslije prve gradske skupštine pošao sam do dra Trumbića, da čujem detaljnije, kako je zaključak glede zastupstva stvoren u vodstvu. No Trumbić nije više čitavoj stvari podavao važnost, prelazio je preko nje, nekako potvrđujući, što sam govorio, da sam čuo, da su u vodstvu bili Maček²³⁶ i Pribičević za sudjelovanje (ja sam pak iz svega izvodio zaključak, da je po svojoj prilici i Šverljuga djelovao na Trumbića, da previše ne insistira kod svoga, jer sam mu spomenuo i to, da je Trumbić bio ultimativno proti sudjelovanju, da bi ga ja otklonio, a i Reberski, kao što sam dodao i to, da je učinjena velika pogreška, što se nismo svi pretopili u Seljačku stranku, kako je to Trumbić predložio, tako bismo imali jedno vodstvo s jednim stranačkim kolosjekom, a sada su tri kolosjeka, koja pak divergiraju, kako se vidi po slučaju sa zagrebačkim zastupstvom, gdje jedna stranka hoće drugu pred masom nadlicitirati u radikalizmu, a ipak svi hoće pod stolom iz takove situacije izvući koristi za sebe. Trumbić je imao običaj već prije diktature, a sad još više, slušati, što drugi hoće i govore, a

²³⁴ Mijo (Miško) Radošević (1884.—1942.), odvjetnik, publicist i političar.

²³⁵ gros = većina

²³⁶ Vladko Maček (1879.—1964.), odvjetnik i političar; nasljednik S. Radića na čelu Hrvatske seljačke stranke.

manje sam primjećivati, sad je pogotovo sve manje govorio kao da se boji da bi što rekao, da bi moglo doći do vlastodržaca i dati povoda za progone.

Tako Peršić u svojim »Zapiscima«.²³⁷

Preseljenje Zakladne bolnice

Napokon se načelo pitanje Zakladne bolnice, koje su već 50 godina kušali riješiti, uzalud bijaše sav trud i muka, jer su upravitelji bolnice, mađarska braća milosrdna po zagrebački »palincageri« imala sigurno zaleđe u Budimpešti. A sada kako ćemo vidjeti, protivili su se domaći ljudi Zagrebčani. Gradsko zastupstvo primilo je jednoglasno u svojoj izvanrednoj skupštini od 23. rujna 1929. ovaj prijedlog financijskog odbora:

»Da se omogući izgradnja nove bolnice u Zagrebu i da se uzmogne odstraniti sadanja zgrada Zakladne bolnice na Jelačićevom trgu, izjavljuje općina slob. i kr. grada Zagreba kao jedan od utemeljitelja bivše zgrade 'Hospital u Zagrebu' savezno sa zaključkom grad. zastupstva od 13. lipnja 1921. čl. 180 i od 13. srpnja 1928. čl. 279., da pristaje, da se sva pokretna i nepokretna imovina pomenute zaklade prenese na novu zakladu 'Zakladna bolnica u Zagrebu', koja se ima Zakonom osnovati i kojoj je svrha izgradnja nove bolnice, a u kojoj zakladi se gradskoj općini pridržavaju prava utemeljitelja te sudjelovanja u Upravi«.

Drugim zaključkom u istoj skupštini obvezuje se gradska općina, »da pristupa u novu zakladu 'Zakladna bolnica u Zagrebu' povrh dosadašnjeg udjela još sa doprinosom od 10,000.000 Dinara. Posebno se uvjetuje, da se prigodom prodaje zakladnih nekretnina imaju gradskoj općini besplatno predati sve one prometne površine, koje po regulatornoj osnovi imaju pripasti javnom općinskom dobru.

Odbor Zakladne bolnice je zatražio parcelaciju i rasprodaju zakladninog zemljišta, ali građevno-regulatorni odbor je zaključio, a gradsko zastupstvo prihvatilo, da se raspiše javni natječaj u svrhu rješenja zapadnog dijela Jelačićevog trga na način izgradnje zemljišta »Zakladne bolnice«. Natječaj je već bio i raspisan.

Kako se vidi, Zakladni odbor je u sporazumu s ministrom socijalne politike i narodnog zdravlja drom Matom Drinkovićem²³⁸ odlučio, da namakne najprije novac za izgradnju Bolnice, i to prodajom zemljišta stare bolnice. To je bilo potrebno radi toga, što Zaklada nije posjedovala nikakve likvidne imovine, a dok bi se potreban novac namaknuo svakogodišnjim doprinosima gradske općine i države, značilo bi gradnju bolnice odgoditi »ad calendas graecas«.²³⁹ Da se pak može zemljište Zakladne bolnice razparcelizirati i prodati, morala se najprije

²³⁷ Vidi: I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković, Državni arhiv u Zagrebu — Dom i svijet — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 231-232.

²³⁸ Mate Drinković (1868.—1931.), zubar i političar.

²³⁹ ad Kalendas Graecas (lat.) = o grčkim kalendama, tj. nikada

maknuti i zgrada sa Jelačićeva trga sama bolnica. Na to je bila obvezana gradska općina u smislu § 5. Zakona o osnovanju zaklade »Zakladne bolnice u Zagrebu« od 8. X. 1929. dužna staviti na raspolaganje potrebne prostorije za privremeno smještenje zakladne bolnice. U sporazumu s ministrom socijalne politike i narodnog zdravlja stavile su se za preseljenje bolnice na raspolaganje zgrade kod Sv. Duha, u kojima je bila smještena ubožnica, k tomu da je općina za izgradnju jednoga paviljona (dala?) još doprinos od 400.000 dinara.

Kako je gradska općina na Selskoj cesti izgradila dvije kuće za stanove, to je gradsko zastupstvo zaključilo, da se ubogari provizorno presele u te zgrade na Selskoj cesti, a ujedno da se pristupi k izgradnji nove zgrade za upravu, osoblje, kuhinju i blagovaonu.

Odbor za »Zakladnu bolnicu« je očekivao, da će građani grada Zagreba sa zadovoljstvom primiti ovu odluku o preseljenju Zakladne bolnice. I doista je ta odluka primljena bila od javnosti sa zadovoljstvom osim onih, koji su trebali biti za tu stvar najoduševljeniji, a to su liječnici. Protiv preseljenja digao se dapače i liječnički zbor²⁴⁰ gotovo jednodušno (protiv 4 glasa), te je tražio, da se najprije sagradi nova bolnica, a stara da se tada, kad bude gotova, izravno u nju preseli. Da se je toj njihovoj želji zadovoljilo, mi bi još danas imali Zakladnu bolnicu na Jelačičevom trgu, umjesto one divne bolnice na Rebru, koja izgleda kao kakav sanatorij. Liječnički zbor je preseljenje bolnice s Jelačičevog trga promatrao sa gledišta svoga, jer da je Ubožnica predaleko od sredine grada.

Incident s bivšim načelnikom Heinzelom

U raspravi o preseljenju bolnice došlo je do nemile upadice, koja se riješila na sjednici od 31. srpnja 1930. Prije prijelaza na dnevni red uzeo je gradski zastupnik dr. Nikola Hoffer²⁴¹ riječ na osobnu primjedbu, te veli da je, kako su mu drugovi u zastupstvu kazali, u posljednoj skupštini gradskog zastupstva izjavio gosp. arh. Heinzela, da ovo zastupstvo radi po nekim nalogima. Pita, kojim pravom g. Heinzela imputira njemu, da radi po nečijem nalogu, i traži od g. Heinzela razjašnjenje po čijoj bi se zapovijedi imalo raditi u zastupstvu.

Grad. zastupnik arh. Heinzela kaže, da nije mislio g. dra Hoffera, no da nije tajna, da se sada radi u zastupstvu po nekim posebnim ciljevima i da su tu neka gospoda, koja komandiraju.

Grad. zastupnik dr. Nikola Hoffer uzima na znanje izjavu g. arh. Heinzela, da nije mislio njega.

Predsjedatelj (dr. Srkulj) traži od arh. Heinzela neka kaže po čijem se to nalogu radi.

²⁴⁰ Hrvatski liječnički zbor osnovan je u Zagrebu 1874. kao Zbor liječnika Hrvatske i Slavonije.

²⁴¹ Nikola Hoffer (1871.—1936.), odvjetnik i političar.

Gradski zastupnik dr. Juriša radi ugleda grad. načelnika i cijelog gradskog zastupstva traži, da g. ing. arh. Heinzela nomira gospodu, po čijoj se zapovijedi radi.

Pošto je g. ing. arh. Heinzela spomenuo neka imena i pošto je tim povodom došlo do upadica i velike buke, to sam prekinuo skupštinu. Kad se skupština ponovo otvorila, izjavio je dr. Nikola Hoffer, da je prigodom poslijenje rasprave o preseljenju bolnice rekao, da ne treba debate. To je rekao zato, jer je stvar temeljito bila raspravljena u odborima. G. ing. arh. Heinzela bio je na oduljem odustvu, pa mu nije bilo poznato, da je ovaj predmet temeljito bio raspravljen u odborima, i zato je dao izjavu, da postoji izvjestna grupa zastupnika, koji da određuju smjer rada gradskog zastupstva. Nadalje kaže, da ne postoji nikakav krug zastupnika, koji bi imao gospodujuć položaj, te moli g. arh. Heinzela, da pošto mu je ta stvar razjašnjenja, da dade sa svoje strane izjavu.

Grad. zastupnik ing. arh. Heinzela priznaje, da je njegov izraz bio preoštar, i sada, pošto je dobio potrebito razjašnjenje, moli gg. gradske zastupnike, da to prime na znanje.

Zemljište Zakladne bolnice dalo je povoda živoj debati u javnosti, bi li se ondje podigla nova gradska vijećnica. Naročito se za nju zalagao kanonik Stjepan Korenić. Nema sumnje, da bi se na tom mjestu lijepo reprezentirala gradska vijećnica, ali — odakle novci, jer o kakvom zajmu za ono vrijeme nije bilo ni govora. A kad bi se čekalo na pogodno vrijeme za zajmove, možemo sigurni biti, da bi stara bolnica još i danas stajala na Trgu Jelačića bana.

Podnesen je ipak jedan američki projekt s neboderom, sastavio ga je američki Zagrepčanin Szavits, financirala bi ga jedna američka firma, koja bi ga gradila. Nakon 30 godina imao bi taj neboder bezplatno pripasti gradskoj općini. Bez pitanja mogućnosti izvedbe onoga projekta, zapela je stvar i opet na novcu. Projektant je tražio, da onu razliku u kamatima i anuitetima, ako ne bi taj neboder ipak nosio onoliko, koliko je projektant proračunao, nosi gradska općina. Uostalom projekt se mora nalaziti negdje u građevnom odjeljenju grada, pa bi se iz kurioziteta mogao iznijeti.

Gradska klaonica

Kao načelnik primio sam u nasljedstvo jedno teško pitanje: namaknuti novac za isplatu građevnih troškova za novu klaonicu. Budući da su se o tom u javnosti pronijele razne vijesti, to je građevno-regulatorni odbor dao cijelo pitanje klaonice po jednom pododboru proučiti, te je o tome zastupnik dr. Hoffer u skupštini gradskog zastupstva 30. ožujka 1931. iznio ovaj izvještaj:

»Građevno-regulatorni odbor na osnovu izvještaja svoga pododbora, koji je imao ispitati činjenično stanje u stvari gradnje klaonice, ustanovljuje:

1. Da je gradsko zastupstvo u skupštini od 13. V. 1921. zaključilo u načelu izgradnju moderne klaonice sa hladionicama i ledanom te uz klaonicu uređenje centralnog tržišta za blago, ovlastivši gradskog načelnika da odredi sve shodno

glede predradnja izabravši odbor ad hoc od 8 gradskih zastupnika, koji će nakon proučenja pitanja i svih izrađenih osnova zajedno s načelnikom dotično gradskim poglavarstvom staviti gradskom zastupstvu konačni prijedlog.

2. Da je taj odbor nakon rada od godine dana donio skupštini gradskog zastupstva od 22. V. 1922. konačni prijedlog, da se odobre nacrti za gradnju nove klaonice i novog tržišta za stoku (Viehhof), kako ih je izradio arh. Frese iz Berlina, da se za izgradnju votira 200 milijuna kruna inozemnoga zajma, koji ima općina sklopiti i da se isti odbor opunovlasti da može izdavati radnje i sklapati pogodbe, doznačivati zaslužbe, namještati stručno osoblje i konačno, da je dužan od vremena do vremena, a svakako bar svaka tri mjeseca izvješćivati gradsko zastupstvo o svom djelovanju. Istim zaključkom pozvan je gradski građevni odjel da učini sve pripreme za gradnju, kako bi se ova odmah mogla započeti, čim se zajam sklopi.

3. Da do izvedenja gradnje na temelju tih zaključaka i nacrti nije došlo, jer se nije našao inozemni zajam i jer se međutim ispostavilo, da bi ustanova podignuta po toj osnovi bila prevelika. Zato je svaki rad oko gradnje klaonice tijekom godine 1923. obustavljen, a arh. Frese za svoj trud isplaćen sa 400.000 kruna.

4. Da je u jeseni god. 1927. novo zastupstvo izabralo odbor ad hoc za gradnju nove klaonice podijelivši i njemu sve one ovlasti, koje su bile podijeljene pojedinim odborima ad hoc na temelju posebnih skupštinskih zaključaka.

5. Da je u skupštini gradskoga zastupstva od 19. XII. 1927. sa proračunom za godinu 1928. prihvaćen investicioni program od Din 159,728.082, među kojim je bilo predviđeno za gradnju nove klaonice Din 45,000.000, na što se stalo nanovo raditi oko izgradnje klaonice. Arhitekt Frese ponovo pozvan izradio je alternativne projekte i predračune, koje je klaonički odbor u više sjednica mjeseca travnja 1928. pretresao i ovlastio načelnika da s arh. Freseom načini ugovor glede njegova arhitektonskog honorara. Ovi novi nacrti bili su tijekom daljnjih mjeseci do raspisa radnja tj. 1. IX. 1928. mijenjani i preinačivani, kako bi odgovarali današnjim potrebama grada.

6. Iz ugovora s arh. Freseom o njegovom honoraru od 24. IV. 1928. vidi se da gradnja stalnog stočnog tržišta nije bila tim predviđena. Tek je tadašnji načelnik pozvao arh. Fresea, da izradi prijedlog i za ovo stočno tržište i to samo za to, da se vidi, koliko bi to stočno tržište stajalo. Tomu je arh. Frese udovoljio i označio za izgradnju stočnog tržišta potrebu od Din 19,000.000. — Kasnije je arh. Frese izradio definitivne nacрте, kojima je još došla eksportna hladionica i na temelju tih nacrti raspisane su i prve graditeljske radnje.

Za izgradnju klaonice u potpunom opsegu dakle i sa stočnim tržištem nije ishoden formalni zaključak gradskog zastupstva, no budući da se nacrt klaonice zajedno sa stočnim tržištem znatno razlikuje od prvobitne osnove odobrene po zastupstvu 22. V. 1922., te je kao novi nacrt trebao svakako doći pred plenum gradskog zastupstva u smislu njegovoga zaključka od 13. V. 1921. toč. 5.

7. Ustanovljuje se, da predračun arh. Fresea glede troškova izgradnje sadrži svotu od 48,000.000 dinara za klaonički, a 19,000.000 dinara za tržištni odio (Viehhof), po čemu se ne može govoriti o prekoračenju predvidljive potrebne građevne glavnice, već samo o tome, da za onaj dio troška, koji ide preko 45,000.000 dinara, nije bilo ovlaštenja gradskog zastupstva, kada se gradnja započela, a niti kasnije sve dok nije novo gradsko zastupstvo u proračunima predvidjelo odnosne svote zbog toga, što su radnje bile u izdavanju, pa se moralo predvidjeti pokriće.

Građevno-regulatorni odbor prisiljen je ovdje da reagira na neke izvode bivšega načelnika Heinzela, koje je on učinio u svom pismu na pododbor, a koje je pismo bilo i u javnosti objelodanjeno.

To je prije svega tvrdnja g. Heinzela, da je on god. 1928. imao efektivnih 45,000.000 dinara u rukama za gradnju klaonice. Ovo ne stoji, pa se nasuprot tome ustanovljuje:

a) Da prvi namjeravani zajam od god. 1922. u iznosu od 200,000.000 kruna nije bio sklopljen.

b) Da nije bio sklopljen ni drugi namjeravani investicioni zajam za god. 1928., u kom je za klaonicu bio predviđen iznos od Din 45,000.000.

c) Da je gradsko zastupstvo u skupštini od 14. V. 1928. ovlastilo gradskog načelnika, da sklopi viseći zajam u iznosu od Din 40,000.000 (koji zajam je i realiziran), a iz toga je zajma za klaonicu bio određen Din 10,000.000.

Prema tome gosp. Heinzel nije god. 1928. imao u rukama efektivnih Din 45,000.000. Tek se je u proračunu investicija za 1930. moralo za gradnju klaonice naknadno predvidjeti 20,000.0000 dinara, a u skupštini gradskog zastupstva od 29. XII. 1930. votirano je u proračunu za investicije za gradnju klaonice 42,000.000 dinara jer su ti iznosi prema predračunima arh. Fresea potrebni za dovršenje cijele gradnje.

Isto tako građevno-regulatorni odbor odklanja potpuno subjektivno, a opetovano (pa i u spomenutom pismu) iznesenu tvrdnju g. Heinzela, da se iskusnijom upravom nakon njegove ostavke moglo i moralo kod gradnje klaonice prištediti Din 10,000.000. Utvrđuje se, da su raspisi gradnje, što su se imale izvađati i što su se izvele, izvedene po utvrđenim i po arh. Heinzelu odobrenim i potpisanim nacrtima, dok je on bio na upravi gradnje klaonice.

S druge strane građevno-regulatorni odbor drži, da se na ovom mjestu mora ustati protiv krivih mišljenja, koja se u putanju gradnje klaonice u javnosti zbog neupućenosti iznašaju i podržavaju, koja su kadra dovesti u bludnju javnost kao da se kod izgradnje klaonice radilo o teškim propustima, koji bi ugrožavali i oštećivali gradske interese. Ova se mišljenja potpuno opovrgavaju činjenicama.

Budući da izvađanje gradnje nove klaonice po planu arh. Frese-a ide svome kraju, te, jer su te radnje i po priznanju samoga g. Heinzela solidno provedene... predlaže se gradskom zastupstvu neka izvoli zaključiti:

Gradsko zastupstvo naknadno odobrava izvedenje cjelokupnih radnja gradske klaonice i tržnih staja po nacrtima arh. Frese-a d.d. Berlin, septembar 1928. za trošak kojih bilo je odobreno svega Din 72,000.000.- što je jednoglasno primljeno.

S otvorenjem klaonice dne 30. rujna 1931. skinuto je i to pitanje s dnevnog reda.

Pet nasljedstava

Još sam četiri velikih stvari naslijedio od bivšeg načelnika: dovršenje tržnice, glavnog odvodnog kanala na Mirogoju, regulatorne osnove za grad Zagreb i financijsko pitanje. Tržnica ima svoj početak u premještenju dnevnog tržišta sa Jelačićeva trga na Dolac. Zaključak o tom je stvoren za načelnika arh. Janka Holjca, kad se započelo sa otkupljivanjem odnosno eksproprijacijom objekata na Dolcu. Kad se pristupilo rušenju kuća i pripremanju terena za tržište, prihvatio je odbor za Dolac prijedlog načelnika Heinzela, da se tržište proširi u tržnicu, koja se imala dobiti iskopom tla za tržište.

Za moga načelnikovanja dovršen je veliki kanal Zagreb-Ivanja Reka. Taj je kanal bio životno pitanje za grad Zagreb, jer se bez njega ne bi mogla zamisliti asanacija južne strane grada. Za načelnika Heinzela priređene su bile sve predradnje za raspis natječaja za izradbu plana za regulatornu osnovu. Natječaj je trajao četvrt godine. Tako je Zagreb došao do regulatorne osnove, bez koje se grad uopće ne može, a ni ne smije razvijati.

Meni je mnogo stalo bilo do reprezentativne strane grada Zagreba, kao glavnoga grada svih Hrvata, a prema tome i dužnost, da se očuva njegova starina, da se na prvi pogled vidi, da je Zagreb još uvijek u Zapadnoj Europi na pragu Orienta, kako su to svi stranci, koji su poslije sloma Monarhije dolazili u Zagreb, konstatali. Jednu je palaču već imao: contesse Buratti. Drugu je nabavio od obitelji viteza Pongratza²⁴² u Mesničkoj ulici. Prijetila je opasnost, da ta palača, koja je na najljepšem položaju Zagreba, dođe u špekulativne ruke, koje bi ju rasparcelirale u građevne parcele i uništile onaj divni park. Ako treba da to neko parcelira, onda neka to učini gradska općina, koja će još uvijek doći do svoga novca, što ga je za kupnju palače i njene depandanse, kuće u Mesničkoj ulici, dala (oko šest i pol milijuna). Vanredno jeftino je kupljena palača Oršić-Rauch,²⁴³ danas uredovnica gradskog načelnika.²⁴⁴ Odbivši vrijednost zgrada došao je stajati 1. kv. hvat na 623 dinara.

Moj ponos je bio, da sam mogao strane misije i komisije društva za vrijeme kongresa pozdraviti i dočekati u Burattićinoj palači. No jedanput se ipak zacr-

²⁴² Guido vitez Pongratz (1822.—1890.), poduzetnik.

²⁴³ Palača se nalazi u Matoševoj ulici br. 9.

²⁴⁴ Danas je u palači smješten Hrvatski povijesni muzej.

veno. Jednoj ovakoj delegaciji dao sam ručak u palači Burattice. Kako grad nije imao svoj service, to je uvijek išao cijeli service Gradski podrum, dakle se je jelo donijelo u palaču. No jedanput me je jedan od uzvanika kod stola zapitao »Zar nema grad svoj service?«.

»Zašto?« zapitao sam začuđeno.

»Pa vidim ovdje na tanjuru grb Gradskog podruma.«

Tada sam po zaključku financijskog odbora dao u Meissenu²⁴⁵ izraditi service, kojim se još i danas grad služi, kad počasti koju stranu ličnost, poslanstvo ili izaslanstvo pa predstavnike stranih država.

Još sam jednu zgradu dao podignuti: Ljetnikovac na Rebru. Stari ljetnikovac na Rebru bio je dan na dispoziciju svakom načelniku odmah u prvoj sjednici iza izbora. Tamo su obično načelnici pogostili strance, kojima su priredili doček. Koliko je god Rebro imalo prekrasan položaj, ali zgrada obična lugarnica, bila je vanredno neugledna i trošna. Na moj prijedlog je financijski i građevno-regulatorni odbor dopustio, da se na Rebru podigne novi ljetnikovac, za reprezentaciju. No naskoro se našlo zlobnih jezika, koji su među građanstvom razglasili: »Načelnik gradi na Rebru ljetnikovac, dakako za naše novce!« Ta zlobna krilatice je brzo našla pravac tomu, pa su vjerovali i čestiti građani pa i moj uži suradnik Ivica Peršić. »Čuješ, kaj Ti sebi gradiš na Rebru ljetnikovac?«

»Bog s tobom. Ta ljetnikovac se gradi po zaključku finacijalnog i regulatorno-građevnog odbora za reprezentaciju i za oporavak one gradske školske djece, kojoj ne prija boravak na moru. Meni ljetnikovac ne treba, jer imam svoju činovničku kuću s vrtom na Peščenici, koja dostaje za primanje, a za svečanu reprezentaciju je Burattićina palača.« U tu svrhu nije bilo posebno votiranih svota, nego se ljetnikovac izgradio s onim malim uštednjama, koje su nastale kod izgradnje koje ulice, ceste, zgrade ili koje manje gradske investicije, a građevni materijal našao se na licu mjesta. U ovom ljetnikovcu je dr. Maček pregovarao s ministrom Dragišom Cvetkovićem²⁴⁶ o sporazumu.²⁴⁷

Grad je mnogo trošio na čišćenje i polijevanje cesta. Upala mu je u oči čistoća njemačkih gradova naročito Dresdena. Kad sam zapitao šefa građevnoga ureda, kako mu to polazi za rukom, a kod nas da se to pitanje ne da riješiti, zapitao me je, koliko ima Zagreb potaracanih i asfaltiranih ulica. Kad je čuo, da imamo jedva 30%, odgovori: »Kad budete imali potaracano i asfaltirano 96% vaših ulica, onda me dođite pitati za savjet!«

Grad Zagreb je tada imao dvaput više cesta, nego što bi to mogao podnijeti koji drugi grad iste veličine. To ima za posljedicu i dvaput toliko kanala, vodo-

²⁴⁵ Grad u Njemačkoj poznat po izradi porculana.

²⁴⁶ Dragiša Cvetković (1893.—1969.), političar.

²⁴⁷ Radi se o sporazumu Cvetković—Maček iz 1939. na temelju kojeg je uspostavljena Banovina Hrvatska.

voda i rasvjete. Tomu je imala doskočiti regulatorna osnova, koja je predviđela, da se grad može izgrađivati samo prema rajoniranom građevnom planu.

Pitanje zajma

Najteže bijaše nasljedstvo plaćanja dugova i namaknuti novac. Financijalno stanje općine je dobro karakterizirao na odlasku moj prešasnik na načelničkoj stolici riječima: »Tak penez ga ni! Sad neka nek dela!« Tu pak k tomu povećanje dotacija za socijalnu skrb, u koje moramo računati i gradnju malih stanova, tražilo je novac, a toga nije bilo moguće dobiti tako da je gradska općina bila upućena na svoje i onako slabe dohotke. Uzalud se naprezao načelnik arh. Heinzl, da dođe do inostranog zajma. Istu sam muku mučio i ja. I ja sam vodio pregovore s jednom vanjskom bankovnom skupinom za zajam od 100 milijuna dinara. Pregovori su se odugovlačili preko očekivanja kroz 10 mjeseci, dok konačno nije stigao odgovor, da je novčano tržište za jedan vanjski zajam nepovoljno. Jedna druga američka skupina bila je spremna dati zajam, ali uz obvezu da gradska općina svoju električnu centralu pretvori u dioničko društvo i da toj skupini proda 51% tih budućih dionica. Naravno da sam a limine²⁴⁸ odbio i samu pomisao na to. Tako su se i ti pregovori razili.

Preostalo mi je samo domaće tržište, da se sklopi jedan viseći zajam od 70 milijuna dinara. I doista je gradsko zastupstvo na svojoj redovnoj skupštini od 15. svibnja 1931. prihvatilo ponudu sindikata zagrebačkih novčanik zavoda za viseći zajam od 70 milijuna dinara uz 4% kamatnjak nad svakovremenim kamatnjakom Narodne Banke uz četverogodišnji zaključak.

Socijalne ustanove

Od socijalnih ustanova iz ovoga moga drugoga doba treba spomenuti moderno sklonište na Trešnjevki i Dom za šegrtu u Fijanovoj ulici. Dom za šegrtu bila je uistinu vrlo lijepa uredba, u kojoj su oni najblijedniji šegrti našli svoj pravi dom, jer se tamo brinulo za njihove tjelesne, ali i duševne potrebe. Mnogo smisla je imao za to senator Einwalter. Taj je Dom imao još jednu zadaću, da prima one dječake, koji su bili smješteni u Amruševu i dozreli za zanat sve dok ne postanu kalfe. Tako će Amruševo odgovarati potpuno svojoj svri, jer je općina vodila brigu za tu djecu sve do časa, dok ih nije osovila na vlastite noge.

Da se vidi, koliko je više općina trošila na socijalne potrebe za ovoga moga drugog načelnikovanja priopćujem iskaz proračuna za socijalnu skrb od 1924.—1931.:

God. 1924.	iznosio je proračun	89,054.632	od toga za soc. skrb	3,150.980
- - 1925.	- - - - - -	93,089.912	- - - - - - - - - -	3,671.750

²⁴⁸ a limine (lat.) = s praga, tj. odlučno (nešto) odbiti; odmah, bez dugog razmišljanja

- - 1926.	- - - - - -	85,205.209	- - - - - - - - - -	3,943.750
- - 1927.	- - - - - -	121,243.454	- - - - - - - - - -	5,522.714
- - 1928.	- - - - - -	86,789.692	- - - - - - - - - -	7,231.510
- - 1929.	- - - - - -	96,093.780	- - - - - - - - - -	8,816.600
- - 1930.	- - - - - -	109,381.059	- - - - - - - - - -	12,231.800
- - 1931.	- - - - - -	133,014.441	- - - - - - - - - -	18,651.[000]

Na prosvjetnom polju podignute su dvije osnovne škole: jedna na Selskoj cesti, druga na Jordanovcu, a vođena je bila i dalja akcija za izgradnju šegrtske zgrade, za koju se je uz mene zalagao grad. zastupnik Mladić-Kučko.²⁴⁹ Za zdravstveno stanje djece osnovnih škola osnovana je školska ambulanta.

Političku je pozadinu imalo osnivanje jednoga stipendija za one sveučilištarce, koji su se nakon svršenih nauka htjeli posvetiti sveučilišnoj profesuri. To smo iznijeli ja i dr. Karlović²⁵⁰ i to radi toga, što je beogradsko ministarstvo prosvjete sasvim zanemarilo brigu za sveučilišni podmladak zagrebačkoga sveučilišta.

Predaleko bi nas zavelo, da nabrojimo sve ceste, električne vodove i vodovodne cijevi, pa nove ulice, koje su provedene za moga načelnikovanja. Tako spominjemo premještanje tramvajske pruge s Kaptola i Nove Vesi na Ribnjak, izmjenu tramvajskih tračnica od 36 kg po tekućem metru s onim od 57.8 kg težine. Ja sam se naročito brinuo za tramvajsko osoblje, kojemu je Gradska štedionica omogućila da dođe do svojih obiteljskih kućica. Gradska štedionica je u ime općine preuzela poslovanje Uspinjače, te je tom prilikom zaključeno, da se sva čista dobit ima ulagati pod posebnim naslovom za izgradnju električnog dizala u Gornji grad.

Za očuvanje historičkoga značaja Gornjega grada, što mi je osobito bilo na srcu, izdane su nadopunidbene građevne odredbe, koje su trebale čuvati povjesni izraz Gornjega grada, osobito paziti na pročelja kuća pa i na samu boju.

Što je bilo u programu, a nije došlo do izvedbe

Jedno djelo, koje bi po svom zamašaju bilo od iste goleme važnosti za grad Zagreb, a koje bi bilo jednako, ako i ne veće od Ujedinjenja električnih centrala, omela su mu dva gradska zastupnika dr. Spiro Perušić dr. Ivan Juriša. To bi djelo bio dovoz zemnoga plina iz Bujavice do Zagreba, i to podzemnim vodovima. U pregovorima, što sam ih s vlasnikom Bujavice Prvom Hrvatskom Štedionicom²⁵¹ vodio: bilo je ugovoreno, da će vlasnici davati plin Gradskoj općini uz cijenu od 18 para po kubiku. Na nesreću se kalkulant cijene Prve Hrvatske pre-

²⁴⁹ Stanko Mladić-Kučko (1881.—1953.), obrtnik.

²⁵⁰ David Karlović (1885.—1946.), ekonomist i političar.

²⁵¹ Prva hrvatska štedionica osnovana je u Zagrebu 1846. godine.

računao i naknadno izračunao, da je to prejeftino, pa se na temelju novih kalkulacija povisila cijena, ako se ne varam 22 pare. To je izazvalo u stanovitim krugovima nepovjerenje i sumnju, da tu razliku netko mora zaraditi. Tako je pokopana ta najvažnija grana ogrijeva i rasvjete. To pitanje čeka još i danas na svoje rješenje.

Drugo djelo, koje je bilo zasnovano i o kojem su se već vodile rasprave, bijaše žična željeznica Šestine-Sljeme. Tramvajska pruga imala se je dovesti do Šestina, a odanle bi sagrađena bila žična željeznica. Na Sljemenu bi se određeni dijelovi opredijelili za izgradnju vila. Njihovi stanovnici mogli bi ujutro odvesti se žičnom željeznicom i tramvajem ljeti na Savu, i za objed biti već kod kuće.

Treće neizvedivo, ali započeto djelo bijaše maknuti vojničku bolnicu iz Vlaške ulice na zapad među vojničke objekte tako, da bi sve, što je vojničko bilo, na okupu, a Bolnicu i bolničko zemljište bi se preuredilo za srednje škole. Već su se vodili pregovori s vojničkim vlastima na temelju zamjene, ali ih nisam dovršio.

Povod poklonstvenim deputacijama (Po Peršiću)²⁵²

Par dana nakon našega velikoga sastanka u dvorani »Juga«, gdje su se proslavili imendani i raspravilo pitanje gradskog zastupstva, bio je ubijen novinar, pouzdanik dvora Schlegel.²⁵³ Pošto je atentat bio izveden uz misteriozne momente, proizveo je veliku senzaciju i pometenost, a kod političara i zabrinutost. Malo zatim se počelo javljati, što poduzimlju Perčec i Pavelić u inostranstvu. Stalo se tražiti od nas, da emigrante imenice osudimo. Ja sam (Peršić) upozoravao na izjave kraljeve u inozemstvu inozemnim novinama, po kojima izgleda, da je kralj veći integralist i centralist od Pribičevića i Pašića. Kod toga ne može ostati ili se mi nekoji (federalisti) moramo povući. Umirivalo nas se, da će kralj skoro doći u Zagreb i da ćemo baš mi federalisti imati prilike u audijencijama na nj djelovati.

Prije odlučne skupštine grad. zastupstva, koja je imala osuditi emigrante, a najaviti kraljev dolazak, bio sam kod Trumbića, koji je rekao, da nastojimo samo oko općenite osude, a imena neka ne spominjenom. Idući na skupštinu, pred uspinjačom, sam govorio Reberskomu: sada se počimlje na nas dolaziti sa zahtjevima, koje je predviđao Trumbić, a koji će za nas biti sve nepovoljniji. Sad je prilika, da se povučemo, da dalje kod svega toga ne sudjelujemo. Ako ti hoćeš, onda se i ja povlačim. Rekao je, da još nije vrijeme. Na skupštini smo Reberski i ja ishodili, da se u izjavi, kojom se osuđuje emigrantski rad, ne spominju imena Pavelić i Perčec, pa i to, da načelnik u svojoj izjavi naglasi o dolasku kralja, da će kralj svoje djelo od 6. januara tako okruniti, da će odgovarati sto-

²⁵² Vidi: I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 235-245.

²⁵³ Toni (Antun) Schlegel (1878.—1929.)

godišnjim nacionalnim težnjama hrvatskoga naroda. Ta je skupština bila 23. svibnja.

Međutim su o radu emigranata dolazile sve teže vijesti: prugu Beograd-Zagreb počelo se atentatima, vađenjem tračnica i mosnica činiti nesigurnom, tako da je kralj, za koga se rezervirao nadbiskupski dvor Brezovica, odlagao i napustio dolazak, ali je imenovao novoga policajšefa dra Janka Bedekovića. Tomu je raznim sredstvima pošlo za rukom uglaviti, da atentate počinjaju oni, koje je organizirao Perčec. Nastali su progoni, mučenje, u pritvor su došli i neki frankovački zastupnici (Prebeg), Hrustić i Karlović, a s time u vezi i plać i molbe za pomoć. Naročito je bio opsjedan Rittig, da se zauzme za uhapšenike, da ne budu mučeni. (Rekli su mi, da su kod njega bile radi intervencije zdvojne i zaplakane žene među ostalim zaručnica Totha,²⁵⁴ zatvorenoga radićevca, zatim žena krčmara Kraljića.)

S druge strane se iz Beograda dizala hajka proti Srkulja i drugovima, jer da je baš imenovano gradsko zastupstvo leglo urotnika i atentatora. Uhapšeni frankovac Javor²⁵⁵ da je gradski zastupnik imenovan na prijedlog Srkuljev. Dokazalo se, da je to zamjena, jer je Javor bio izabran za oblasnoga a ne imenovan za gradskoga zastupnika. To će objasniti u audijenciji Rittig.

S Javorom da su i dva gr. činovnika Starčević²⁵⁶ i Lorkovićev brat.²⁵⁷ U Beogradu je nastala čitava uzbuna proti gradskoj upravi, kakvi su to neloyalni elementi, koji kamufliraju i koji se samo javno pretvaraju, javno držeći s vladom, a potajno podupiru političke ubojice i teroriste, pa zato treba svu tu dvoličnu bandu rastjerati. Istodobno su počele »Novosti«²⁵⁸ s otvorenom hajkom proti Srkulja.

Rittig i Meštrović²⁵⁹ su u Beogradu razjasnili pitanje Javora i gradskih kuća, kojih su se stanovi dijelili po stranačkom ključu. Kad je Rittig radi pomenutih gradskih zastupnika i drugih pritvorenika u audijenciji kralju objašnjavao svoje stajalište prema jugoslavenskoj ideji, kako ju je shvaćao Strossmayer, a s njom se saglasio i kralj, pozvao je kralj Rittiga, da ga sa svojim prijateljima pomaže u vršenju njegovih kraljevskih dužnosti, i da pokušaju s njime zajedno raditi, pa ako se osvjedoče, da je to nemoguće, još uvijek imaju vremena vratiti se na svoje pozicije. Neka mu dadu vremena, da ispravi na pr. srijemske kotare Vukovar, Vinkovce i Županju.

Kao vanjski znak te suradnje imala je doći poklonstvena deputacija hrvatskih gradova bez razlike banovinskih granica. Beogradu se ta manifestacija nije svid-

²⁵⁴ Dragutin Toth (1890.—1971.), financijski stručnjak i političar.

²⁵⁵ Stipe (Stjepan) Javor (1877.—1936.), poduzetnik i političar.

²⁵⁶ Mile Starčević (1904.—1953.), kulturni djelatnik i političar.

²⁵⁷ Misli se na brata Blaža Lorkovića (1903.—1947.) Mladena (1909.—1945.), koji je 15. studenoga 1929. otišao u političku emigraciju.

²⁵⁸ »Novosti«, zagrebački dnevnik koji je izlazio od 1907. do 1941. godine.

²⁵⁹ Ivan Meštrović (1883.—1962.), kipar.

jela pa je aranžirao deputacije iz pojedinih banovina, što se napokon izrodilo u ruglo i sprdačinu, te izgubilo svaki značaj.

Zagrebačka deputacija kao da je otvorila put za t. zv. veliku seljačku deputaciju bivših seljačkih radićevaca, koja je jadno ispala, a imala je za posljedicu rekonstrukciju vlade (Preka,²⁶⁰ Šibenik). Početak Mačekova procesa²⁶¹ su sjedinili s ovom deputacijom, ali svijet se na procesu više zanimao za mučenje optuženika, pa se sve manje zanimao za Schlegela, ubijene redarstvene organe, pripravljanje eksploziva itd.

Rittig se kraljevu pozivu nije mogao oglušiti. Prije nego li sudjelujem u Rittigovoj akciji veli Peršić, obavijestio sam dra Trumbića o čemu se radi. Znao je već od drugih naših, koji su s njime bili u vezi kao Perušić, Meštrović i Reberski. Jedan od potonje dvojice je donio sugestiju Trumbićevu, kad već ide hrvatska deputacija neka se udesi da ne ide samo iz Hrvatske već i iz Dalmacije i Bosne.

* * *

Videći kralj, da s Hrvatskom ne može, kako bi htio, stao je poručivati, da će pristupiti saniranju svega, čim još sredi vanjsko-političku situaciju, u kojoj je primio neke inicijative, koje su uspjele i pokazale, da ima vladarsku glavu i da bi ipak mogao zaći na put, bliz Hrvatskoj. Jedan korak za to da bi imao biti njegov posjet Zagrebu o Božiću 1933., prigodom kojega bi saslušao veći broj Hrvata. Međutim sve je opet bilo spriječeno pripremanim atentatom nekolicine, koji dođeše iz Amerike (Petar Oreb,²⁶² Josip Begović²⁶³ i Antun Podgorelec²⁶⁴). Kad se to doznalo, kralj je bio izvan sebe. Tu u Zagrebu je napisao oporuku, koja je poslije Marseillesa stupila na snagu; s nikim nije htio stupiti u doticaj, te je samo Dežman imao prilike, da se razgovara s njim. Kralj je bio vrlo razdražen, ali Dežman nepopustljiv. Tako je i kraljica od najavljenih gospođa primila samo jednu.

»Mogu konstatirati«, veli Peršić, »da nikad ne bi došlo do ove aktivnosti dra Srkulja i drugova, da je narodno vodstvo dalo kakvu drugu odredbu glede sudjelovanja u općinskom radu, odnosno da je u tom pogledu dr. Trumbić na nas zajedničare učinio kakav ultimativni korak, on je samo kazao, što će tko činiti, učiniti će na svoju odgovornost, a ne u ime stranaka. Do toga ne bi došlo protiv volje narodnoga pokreta, pogotovu, da je bila stvorena jedna fronta radićevaca, fe-

²⁶⁰ Nikola Precca (Preka) (1883. — ?), političar.

²⁶¹ Maček je uhićen 22. prosinca 1929. U sudskom procesu koji je trajao od 24. travnja do 14. lipnja 1930. oslobođen je krivnje.

²⁶² Petar Oreb († 1934.)

²⁶³ Josip Begović (1908.—1934.)

²⁶⁴ Antun Podgorelec († 1941.)

deralista i frankovaca, kako je to još prije diktature, a poslije Radićeve smrti predlagao Pavelić. Sve je to osujetilo direktno ili indirektno radićevsko vodstvo».

Negativni suradnici: Juraj Čačković i drugovi

Ni jedan javni funkcioner u Zagrebu nije toliko bio izvrgnut kritici, prigovaranju, ogovaranju, podmetanju, intrigama, izmišljotinama i bog te pitaj kakvim sve lažima s korupcijom na čelu kao ja: svaki građanin mislio je da ima pravo blatom se nabacivati na »prvoga građanina« pri špriceru ili »gablecu«. Tu su intrigirali svoje laži, u koje su i inače dobronamjerni građani nasjedajući vjerovali.

Kao ministar sam imao izdržavati napadaj ministra Demetrovića prigodom izbora 1933., a kao bivši načelnik Demetrovićevog famulusa grad. zast. Sabljaka i novinara Škrgića, koji je pisao članke u beogradskom »Vremenu«²⁶⁵ u nečije ime, koje mu je davalo »podatke«.

Kampanju su započeli gradski zastupnik pukovnik u m. Juraj Čačković,²⁶⁶ bivši gradski zastupnik Vlatko Bartulić, bivši šef gradskoga građevnog ureda ing. Dragutin Vajda,²⁶⁷ i još druga dva gospodina, kojima za ime ne znam. Oni su se instalirali kao odbor građana. Predsjednikom toga odbora bijaše umirovljeni pukovnik Čačković, koji je bio i predsjednik kućevlasnika, najveća mu je ambicija bila postati gr. zastupnikom, ali svi su izbori prošli mimo njega, dok nije došao šestojanuarski režim, te ga 1931. imenovao gradskim zastupnikom. Duša tom odboru bijaše ljekarnik Vlatko Bartulić, koji se gerirao kao »predstavnik purge«.

Taj je odbor u mjesecu rujnu 1931. uputio banu²⁶⁸ i ministru unutrašnjih djela²⁶⁹ pritužbu protiv prilike na zagrebačkom poglavarstvu. Budući da njezin sadržaj nije bio poznat, a u javnosti se znalo, da postoji, to me je g. gr. zastupnik dr. Nikola Hoffer interpelirao, našto sam mu odgovorio slijedeće:

Poznato mi je, da je odbor petorice (pomenute gospode) nosio i predao tužbu protiv prilika na gradskoj općini Gospodinu banu i Ministru unutrašnjih djela, a u ime skupine građana, koje je o tim »prilikama« informirao bivši šef XII. A odsjeka ing. Dragutin Vajda. Očekivao sam, da će gospođa kad na nadležnim mjestima predadu svoje pritužbe, predati i meni jedan prepis pogotovo kad vele, da nije uperen protiv mene. Kad to g. nisu učinila, molio sam g. gr. zast. Čačkovića u nazočnosti gr. zastupnika dra Nikole Hoffera i savjetnika Augusta Pisačića,²⁷⁰ da bude tako dobar pa da i meni dade jedan primjerak, jer sam uvjeren bio da ima mnogo toga, što je g. ing. Vajda, koji je dobro bio upućen u poslo-

²⁶⁵ Dnevnik »Vreme« izlazio je od 1921. do 1941. godine.

²⁶⁶ Juraj pl. Čačković Vrhovinski (1864.—1934.)

²⁶⁷ Dragutin Vajda (1881.—1959.), arhitekt.

²⁶⁸ Ivo Perović (1881.—1958.), ban Savske banovine (1931.—1934.)

²⁶⁹ Petar Živković (1879.—1947.), general i političar.

²⁷⁰ August pl. Pisačić Hižanovečki (1859.—1946.)

ve gradske općine, malo ipak pretjerivao. G. Čačković mi je obećao, da će mi prepis dati, ako na to pristane odbor, koji je tu pritužbu sastavio. Moram istaknuti, da je g. zast. Čačković odmah dodao, da ta akcija nije uperena protiv moje ličnosti, nego samo na prilike i sistem, koji kod gradske općine vlada.

Na moje najveće začuđenje javio mi je g. gr. zast. Čačković, da su gospoda zaključila, da mi oni prepis pritužbe ne će dati. To baš nije bilo đentlenski, a nerazumljivo, kad se izriječom isticalo da to nije protiv mene, a štetno po općinu, jer ne mogu ispraviti one točke, koje su oni u pritužbi iznijeli.

Ja sam međutim za glavne prigovore znao već od godine dana prije, jer ih je g. ing. Vajda već pripovijedao i prepričavao svakome, tko je htio da o njima sluša. S jednim dijelom tih prigovora izašao je g. ing. Vajda u »Novostima« od 20. i 25. septembra o. g. Ja ću se osvrnuti na glavne prigovore, koji su sadržani u »Novostima« i koji su uslijed pritužbe one među građanstvom širile.

Vrlo mi je žao što se ovdje moram zabaviti ličnošću g. ing. Vajde, jer je on informator, inicijator i nosilac tih pritužaba. Moram to učiniti s obzirom na to, što je pričanje i prepričavanje g. ing. Vajde ušlo u vrlo velik i širok krug naših građana, koji na temelju izvoda ing. Vajde misle, da se na gradskoj općini raspikućstvo tjera en gros. Ja ću ovdje iznijeti gole činjenice, koje će pokazati, da je g. ing. Vajda sukrivac, ako krivca ima na prilikama i sistemu, koji na gradu vlada, jer je on bio glavni reprezentant toga sistema, dok je bio u gradskoj službi.

Prvo držim, da bi g. ing. Vajda morao biti posljednji, koji je mogao kritizirati prilike na gradskom poglavarstvu, on bi se najprije morao pitati, koliko je on doprinio tome sistemu, da li je on provodio ono, što sada zahtjeva od svojih nasljednika. Toliko možemo dodati, da je danas novčano i tehničko poslovanje na poglavarstvu bolje i urednije, nego onda, kad je on bio šef XII. A odsjeka.

Prigovori odbora petorice su dvojake naravi: 1.) financijalne i 2.) tehničke

Glede prvoga moram izjaviti, da nije sadašnja uprava kriva, što joj je g. ing. Vajda ostavio u nasljedstvo neriješene probleme i skupe gradnje, koje je započeo neosiguravši novac za njihovo pokriće. Uslijed toga je budžet od g. 1928. na g. 1931. porasao za 45 milijuna i to u vrijeme najteže gospodarske krize veli ing. Vajda. Nije dovoljno se igrati proroka za financijalnu krizu danas. Trebao je to g. ing. Vajda učiniti onda, kad je ušao u gradnju tržnice i klaonice i kad je u prvom redu trebao osigurati novce za njihovu gradnju, a ne prepustiti nama da muku mučimo i dižemo zajam od 95 milijuna na njegove radnje, a tek onda se skandalizirati da su kamati narasli na 25 milijuna nota bene kamata za gradnje, koje je on inicirao. To je sasvim u stilu onoga gospodina koji je rekao, kad sam preuzeo upravu grada:

»Tak penez ga ne, sad nek dela!«

G. ing. Vajda u pomenutim člancima prisposoblja cifre proračuna iz g. 1928., kad je grad bio manji, sa ciframa za proračun g. 1931. On veli: za pokriće kamata samih potrebno je, da se godišnje redovno osigura iznos od Din 25,000.000

S. Srkulj otvara tržnicu Dolac

na čista činovnička beriva otpada godišnje Din 35,000.000 na troškove ogrijeva, rasvjete, odjeće, najamnine za uredske prostorije, održavanje i čišćenje uredskih prostorija i ostale nepredvidive potrebe daljnjih Din 6,000.000. Ukupno Dinara 66,000.000, t. j. polovica sveukupnog redovitog i izvanrednog rashoda otpada na kamate i troškove činovnika.

Golem dio tih kamata otpada baš na eru g. ing. Vajde, kad se štono riječ gradilo bez pravoga troškovnika. U ono vrijeme su se glavne gradnje zaključivale ovako:

Gradi se tržnica. Za prvu etapu votira se D. 7,600.000 a da o cjelokupnom troškovniku nije uopće izvijestio prosto zato, što nije bio izrađen.

Za sajmište nije g. Vajda dao ni troškovnik niti je dao obavještenje o veličini investicije.

Za klaonicu nije u aktima nađena nikakva svota predračuna, koja bi govorila o veličini investicije i koja bi bila objavljena javnosti i zastupstvu. Tek je ova uprava naknadno od g. ahr. Fresea doznala, da je g. arh. Frese predložio dva aproksimativna troškovnika i čitavu investiciju predstavio sa 67 milijuna. Išlo se u milijunske gradnje bez točnoga troškovnika i bez osiguranja potrebnih sredstava.

Kad čovjek sebi gradi kuću, daje si uvijek načiniti troškovnik. Jedini g. ing. Vajda ide u poslove bez točnog troškovnika. U tom je bio velik, ali kad se ipak desio slučaj, da je izrađen troškovnik, onda je bio prekoračen. Troškovnik za Porezni ured je iznosio 5 milijuna dinara, a kad je bio gotov stajao je 6 i pol milijuna, prekoračen je, dakle za milijun i po t. j. za 30%. Kapela na Mirogoju imala je po troškovniku iznositi 4 milijuna, a stajala je 5 milijuna 600 hiljada t. j. g. ing. Vajda je prekoračio gradnju za 40%. Zar se može na temelju tih podataka vjerovati, da bi g. ing. Vajda jeftinije sagrađio i tržnicu i klaonicu, da je on ostao šefom građevnog ureda i vodio te gradnje, kako on to pripovijeda. Kad smo g. arh. Fresea obavijestili o ovoj tvrdnji g. ing. Vajde, napisao je arh. Frese, da bi gradnja u tom slučaju stajala 100 milijuna, a ne 70. To odgovara točno pomenutim prekoračenjima kod Poreznog ureda i Kapele na Mirogoju. S ovom meto-

dom g. arh. Vajde je ova uprava prestala: ne ulazi se ni u jednu gradnju, kojoj nisu troškovnici izrađeni i novac osiguran.

Velike svote su otišle na uređenje cesta na periferiji. A tu je golemu krivnju g. ing. Vajda, što nije za vremena donio regulatornu osnovu, koja je već bila inicirana, kad sam g. 1919. prestao biti načelnikom.

Kad sam preuzeo ovo mjesto, izvijestio me je g. savjetnik Lamza, da je g. ing. Vajda u računovodstvo prebacivanjem iz jedne stavke na drugu, a bez pitanja gradskog zastupstva, načinio pravi darmar. To je savjetnik Lamza pred nekoliko tjedana g. ing. Vajdi u lice rekao. Dosta je trebalo vremena, dok se je taj sistem g. ing. Vajde otklonio.

G. ing. Vajda je gore spomenuti račun svršio sa riječima »da polovica sveukupnog redovitog i izvanrednog rashoda otpada na kamate i troškovnike činovnika«. Da dobije tu sumu, on je uzeo 25 milijuna za kamate dugova, koje je on u golemoj većini prouzročio, uzeo je 35 milijuna »za čista beriva činovnika« (uistinu čine beriva oko 23 milijuna), a da dobije sumu od 66 milijuna uračunao je u činovnička beriva još 6 milijuna za ogrijev, rasvjetu, najamnine, čišćenje i uzdržavanje uredskih zgrada i t.d.

G. ing. Vajda je kao šef XII. A odsjeka bio činovnik kao što je i sadašnji šef tog odsjeka g. ing. Mate Jurković.²⁷¹ G. ing. Vajda nije bio zadovoljan sa svojom plaćom, pa je sebi izradio kod zastupstva, da bude kontraktualno namješten, dakako s većom plaćom.

Podvozi građevno redarstvenih komisija plaćali su se, dok je g. ing. Vajda bio šefom, po 40 Din iz taksa, koje su stranke plaćale. Na te komisije nije išao g. Vajda, ali su njegovi podređeni činovnici morali davati jedan dio od zaslužbine. Jednoga dana međutim preuređio je g. ing. Vajda plaćanje za te komisije građevno-redarstvenoga reda tako, da se nisu više plaćale po komisiji, nego mjesečno odredivši da svaki od činovnika dobiva 1000 Din, a i on 1000 D, premda nije išao na komisije. Kad je g. ing. Jurković postao zamjenikom šefa i kad su mu prvoga donijeli tih 1000 dinara i kad je čuo, da ih ima primiti za neobavljene posao, odbio je to i dopustio da tu svotu razdijele među se činovnici, koji su uistinu komisije obavljali. Tako su se te komisijske dnevnice pretvorile u mjesečne dodatke.

Komisije koje su imale obavljati nadzor nad gradnjama, plaćale su se po satu sa 40 Din, i te je svote g. ing. Vajda paušalirao sa 1000 Din, koje su do danas činovnici primali u iznosu od Din 1250, jer su poslovi silno narasli. Ja sam nakon savjetovanja sa gr. zast. drom Bošnjakom²⁷² i savjetnikom ing. Pisačićem odredio, da se ti lični dodaci osim mojih zamjenika ukinu i da činovnici građevnog ureda imaju za izvanredne poslove oko nadzora na novogradnjama izvanredovnih posala dobivati nagradu prema propisima, što ih je izdalo ministar-

²⁷¹ Mate Jurković (1885.—1969.)

²⁷² Teodor (Tošo) Bošnjak (1876.—1942.), gospodarstvenik i podban (1920.—1921.).

stvo građevina. Jednako će se komisije plaćati iz taksa, koje plaćaju stranke, a koje će se voditi u posebnom dnevniku i ne će ići izravno u gradsku blagajnu, kako je to dosele bivalo. Moram ovdje naročito naglasiti, da otkada sam ja ovdje, nije ni jedan jedini činovnik dobio posebnu nagradu bilo za koji projekt ili nadzor nad gradnjama.

Da vidimo kako je to radio g. ing. Vajda obzirom na sebe. G. ing. Vajda je dobio za sastav jedne parcijalne regulatorne osnove Din 5000, za izradbu regulatorne osnove Dolca i Kaptola 10.000 Din za vođenje gradnje novoga sajmišta 10.000 Din fijakerovinu za nadzor gradnje tržnice mjesečno paušalno 2.000 Din kroz šest mjeseci. Ovo ima svoj posebni značaj. G. ing. Vajda je postao s g. arh. Bastlom²⁷³ izvađač osnove za Dolac i dobivao zato 1/3 tantijema g. arh. Bastla. I sada g. ing. Vajda, osnivač osnove, nadzire sama sebe, kako se ta osnova izvodi, te dobiva još nagradu u obliku fijakerovine da sam sebe nadzire. Za nadzor gradnje klaonice dobiva u g. 1928. Din 34.000.

G. ing. Vajdi nije bila s voljom razdioba građevnog odsjeka, premda je Društvo jugoslavenskih inženjera, bilo s njom vrlo povoljno izrazilo.

Jednako je bilo i sa stavkom u proračunu sa stavkom od 100.000 Din za naučna putovanja gradskih činovnika. Društvo inženjera i arhitekata veli, da sam sasvim ispravno prosuđivao, što sam po svom vlastitom dugogodišnjem iskustvu i po svemu onome, što sam u naprednom svijetu vidio i naučio. Nota bene ta stavka nije ni bila iscrpljena.

U pomenutim člancima prikazao je g. ing. Vajda, da načelnik u g. 1931. dohodak godišnje 597.000, a zašućuje, da troškovi reprezentacije načelnika iznose uistinu 176.000 Din a plaća 24.000 Din godišnje. Ostalo ide za troškove gradske općine za svečanosti primanja odličnika i svaki izdataka iz toga naslova prolazi kroz računovodstvo i točno se zna, na što je svaki dinar utrošen, dakle ne raspolaže načelnik i bez kontrole s tom svotom po svojoj volji.

Na upit g. grad. zastupnika, da li grad. činovnici vrše nadzor nad privatnim gradnjama, čast mi je izjaviti, da to pravo ima jedini ing. arh. Hribar,²⁷⁴ koji je kontraktualno namješten, ali koliko znam on to pravo ne vrši. Ostali činovnici toga ne čine. No, ako se to ne čini danas, činilo se onda, kad je bio šefom toga odsjeka g. ing. Vajda. G. Vajda je na pr. imao nadzor nad gradnjom Gradske štedionice i dobio za to Din 71.000. Uzmimo da je to gradska ustanova, ali opće je poznato, da je g. ing. Vajda kao šef 12. odsjeka nadzirao gradnje g. Vladimira Arka.²⁷⁵

Neka mi čitatelji oprostite, što sam se tako dugo zabavio ličnošću g. ing. Vajde, koji je bio glavni reprezentant toga sistema, na koji se sada tuži. Tako dobiva čitatelj potpun uvid u prilike, koje su vladale na magistratu prije moga dolaska na načelničko mjesto.

²⁷³ Vjekoslav (Alois) Bastl (1872.—1947.)

²⁷⁴ Nikola Hribar (1867.—1957.)

²⁷⁵ Vladimir Arko (1888.—1945.), veleindustrijalac.

Podvig Jurja Demetrovića

Moje mirno poslovanje je ometala ambicija vođe vladine stranke²⁷⁶ u Zagrebu g. Jurja Demetrovića. Računao je on i s načelničkom stolicom, ali jer je znao kakav bi to učinak imalo u Zagrebu i za Zagrebčane, imao je svoga zamjenika, ako njegova želja ne bi bila moguća. Taj njegov »locumtenens«²⁷⁷ vršio bi samo ono, što bi on naložio i tako postao gospodarom grada Zagreba.

»U Zagrebu su samo dvije mogućnosti«, uvjeravao je Demetrović nadležne činovnike u Beogradu, »ili ja ili dr. Maček«. Do ovoga mu je imala pomoći nova vladina stranka. Demetrović se nametnuo za vođu te nove stranke u Zagrebu, a da ju može organizirati, uvjeravao je u Beogradu mjerodavne krugove, da ne može u Zagrebu provesti organizaciju vladine stranke sve dotle, dok sam ne bude imao gradsku općinu u svojim rukama, a ovu ne može imati, dok je načelnikom dr. Srkulj. Po gradskoj općini će imati gradsko činovništvo, koje mora biti srčika vladine stranke: preko njega će vršiti pritisak na građanske krugove, koje bi bile ma u čemu zavisne od gradske općine. Da to postigne, trebalo je maknuti dra Srkulja.

U tu je svrhu upotrijebio izbore za Narodnu skupštinu, koje je provodio ministar predsjednik general Pera Živković. Nosiocom liste vladine stranke ili t. zv. zemaljsku bijaše ministar predsjednik Živković. Da bude odziv izbornika što veći, to je vlada na svojoj listi kandidirala zasebno po dva i tri kandidata za jedan izborni kotar, da na taj način privuče na izbore i one izbornike, koji bi inače ostali kod kuće radi osobe kandidata.

Kad je vlada generala Živkovića raspisala za 8. studenoga 1931. izbore za Narodnu skupštinu, nisu moji prijatelji iz Hrvatske Zajednice i federalistička stranka²⁷⁸ uopće kanili kandidirati a prepustiti kandidate g. Demetroviću i drugovima. No ministar predsjednik je odlučio i za grad Zagreb postaviti drugu kandidaturu, u jednoj se je ministar predsjednik brzo sporazumio: primio je kandidaturu Jurja Demetrovića i njegovih prijatelja. Na drugoj kandidaturi imao bi biti ja i dr. Mile Miškulin.²⁷⁹ Ja sam dabome kandidaturu odbio s motivacijom, da imam i onako mnogo posla kao načelnik. Bio sam kao načelnik član Privremenog narodnog predstavništva, pa predobro znam, što to znači biti vezan na dvije strane. Kako ministar predsjednik nije htio odustati od druge kandidature, morali smo ići u Beograd, da to pitanje riješimo na konferenciji kod njega samoga. Tako smo se našli u kabinetu ministra predsjednika podnačelnik Machnik,²⁸⁰ dr.

²⁷⁶ Misli se na Jugoslavensku nacionalnu stranku.

²⁷⁷ locumtenens (lat.) = zamjenik, namjesnik

²⁷⁸ Godine 1926. Hrvatska zajednica ulazi u novoosnovanu Hrvatsku federalističku seljačku stranku. Nakon uvođenja šestosiječanjske diktature zabranjen je rad svim političkim strankama s »plemiskim«, tj. nacionalnim i vjerskim obilježjima.

²⁷⁹ Mile Miškulin (1879.—1952.), odvjetnik i političar.

²⁸⁰ Artur Machnik (1874.—1947.)

Miškulin, bivši ministar Šverljuga, Demetrović i moja malenkost. Ministar predsjednik je tražio moju kandidaturu, koju je toplo zagovarao Demetrović, a mislim da ne ću pogriješiti, ako kažem, da je moju kandidaturu predsjedniku prišapnuo sam Demetrović. Kako sam ja kandidaturu odlučno odbio, ostalo je na kandidaturi Machnik — Miškulin.

No ta druga kandidatura nije se sviđala Demetrovićevo drugu u kandidaturi. Demetrović se je s osobitom toplinom zauzimao za moju kandidaturu.

»Unatoč našega pomirenja«, veli Peršić, »među nama je bio uspostavljen hladni formalni saobraćaj, ali iz njega sam razabrao da je Demetrovićev drug nepomirljiv frankovac i antidržavni elemenat, od čega mi je naročito ostao u pameti jedan razgovor s njime u jeseni 1931. na Jelačićevom trgu, kad je užasno grdio državu i njezinu pljačku naročito privrednika, među koje se je i on ubrajao. Zato sam bio gotovo preneražen, kad sam čuo da kandidira kao režimlja, a kad smo se sastali, stao se braniti i ispričavati, da su ga njegovi kolege inženjeri na to prisilili. Kad smo se još jednom sastali, i opet mi je nekim ispričavajućim tonom govorio, zašto su se naši ljudi (federalisti) dali upregnuti u protukandidaturu, jer da će on, Šega,²⁸¹ i Demetrović te Pavlina najbezobraznije ustati proti Srkulju u kortešaciji radi kupovanja propalih dvorova, pa razbacivanja novca za načelničku kuću na Rebru i na oduzeće vrela, kod Adolfova. Šega se ispričavao, kao da mora s tim kortešacionim sredstvom ustati da mu je žao, jer se sprijateljio sa Srkuljem na putu po Africi; Srkulj mu je pomogao do gradskih štedioničkih gradnja, do članstva ravnateljstva u gradskoj štedionici i slično.«

Napadno mi je bilo, zašto se je g. Demetrović tako toplo zauzeo za moju kandidaturu. No domala je to bilo jasno: Demetrović je s ovim izborima htio postići dvoje: dobiti oba mandata grada Zagreba i srušiti mene kao načelnika, kad me nije mogao rušiti na izborima. No kako me nije mogao rušiti na izborima, jer nisam kandidirao, to je g. Demetrović jednostavno parlamentarne izbore u Zagrebu pretvorio u gradske izbore, da me tako makne sa načelničkoga mjesta. Demetrović je mogao sigurno računati na pobjedu, jer mu ju je osigurala apstinencija seljačke stranke, koja je u Zagrebu bila sigurna za pobjedu, a na drugoj strani mu je ministar željeznica Laza Radivojević osigurao željezničarske glasove (oko 4.000) i izdajući nalog svojem podređenom osoblju da glasuje za Demetrovića i njegovoga (zamjenika?), a k tomu je doveo Demetroviću zloglasni šef zagrebačke policije dr. Janko Bedeković 2.400 glasova policijskog osoblja. I doista je Demetrović s ovim glasovima odnio pobjedu.

G. Demetroviću ne bi dosta bilo, da me makne kao načelnika, on me je htio otpuhnuti sa žigom »Korupcija«. I doista je pod parolom »korupcija« započela odvrtna agitacija protiv mene i bezobzirna, kako je to njegov drug rekao pokojnome Ivici Peršiću.

²⁸¹ Ferdinand (Ferdo) Šega (1874.—1955.), inženjer.

Kad je g. Demetrović poslije izbora za Narodnu skupštinu i nakon svoje »pobjede« došao u Beograd i predstavio se kao trijumfator, izjavio je u audijenciji kralju Aleksandru: »Veličanstvo moja pobjeda, u Zagrebu je posljedica korupcije dra Srkulja«, (a ne glasača Janka Bedekovića i Laze Radivojevića).

G. Demetroviću nije se ispunila vruća želja da postane načelnik grada Zagreba, ni on ni njegov štićenik, pa ni onda, kad sam postao ministar građevina.

Pije nego što završim ovo poglavlje moga drugoga načelnikovanja priopćujem jedno pismo nepoznatog gradskog činovnika, koje još i danas čuvam kao jednu od najmilijih uspomena na moje službovanje kao načelnika. G. 1930. votiralo je gradsko zastupstvo Božićnicu za gradske činovnike i namještenike. Jedan gradski činovnik našao se tim povodom ponukan, da mi se za taj čin zahvali on i njegova porodica. To je bila pretposljednja Božićnica, koju su gradski činovnici i namještenici dobili. To pismo glasi:

Velemožni gospodine načelniče!!!

Osjećam se moralno obvezanim, da se Vašem Gospodstvu ovim putem iz razumljivih razloga anonimno, ali srdačno i sa mnogo poštovanja zahvalim u ime svoje i u ime moje obitelji za Božićnicu, koju su nam Gospoda Gradski Zastupnici na Vaš predlog, odlučno zauzimanje i plemenito nastojanje Vašeg Gospodstva votirali.

Ja sam niži gradski činovnik, otac petoro djece, koja polaze sveučilište i srednju školu, prilično zadužen i ako živim dosta skromno i razumno, pa si možete zamisliti, kako nas je plemenita Vaša gesta obradovala i omogućila nam nabavu najnužnijih artikala, koje si inače nikako nijesmo bili u stanju nabaviti za Božić.

Poštivam Vas od kada Vas poznajem, a budite uvjereni, da Vas tako poštiva ne samo velika većina gradskih činovnika i namještenika, nego i velika većina građana grada Zagreba, za čiju ste sreću i blagostanje posvetili sve svoje sile. Da, ima i nezadovoljnika među građanima obzirom na današnje stanje, kojega niste Vi stvorili, ali znajte, da Vaši gradski činovnici osjećaju s Vama i razumiju Vas, te od zgrade do zgrade pariraju strjelice, koje su uperene na Vašu osobu, u intimnim razgovorima odnosećim se na Vašu političku akciju, koju Vam je nametnuo Vaš službeni položaj.

Čvrsto sam odlučio na tome putu i dalje ustrajati i mojim skromnim silama kako u uredu, tako i izvan ureda podupirati Vaš teški rad, koji Vam je nametnula Božja Providnost, kad Vas je posadila na stolicu načelnika zlatnoga našega Zagreba.

Gospodine načelniče! Ovako obradovan i ushićen Vašom plemenitošću kličem Vam od svega srca: Bog Vas poživi sa cijenjenom Vašom obitelji u sreći, zadovoljstvu i blagostanju do skrajnjih granica života! Sretan Vam Božić, Sretan Imendan i Sretna Nova Godina!!!

U Zagrebu, dne 25. prosinca 1930.
Gradski činovnik

VII.

KAO MINISTAR GRAĐEVINA

General Živković je svoju zadaću kao ministar predsjednik izvršio, osigurao je još proračun, a onda odmah zatim 4. travnja 1931. predao ostavku svoje vlade. Kralj ga je opet imenovao zapovjednikom svoje garde. Zamijenio ga je dr. Voja Marinković,²⁸² on je zadržao sve ministre, koji su bili u Živkovićevom kabinetu, s njim i ministre Preku i Šibenika, te Demetrovića, koji je za nagradu, što je ostavio Pribičevića, postao u kabinetu generala Živkovića ministrom poljoprivrede. Od Pribičevića je preuzeo sve njegove autokratske metode integralnog jugoslavenstva.

Jedva što je Marinković preuzeo vodstvo državnih posala, izbila je 20. travnja ministarska kriza: predali su ostavke hrvatski ministri dr. Šibenik i Preka. Kralj je njihove ostavke primio, te ministrom šuma i ruda imenovao nar. zastupnika Viktora Pogačnika²⁸³ umirovljenoga profesora, a ministrom građevina mene.

Bio je petak 20. travnja 1931., kad sam ništa zla ne sluteći došao u pola devet ujutro u red. Dočekao me je službujući činovnik Franjo Mulej i rekao:

»Joj, gospon načelnik, gospon Ban ih je već triput tražio i molio, da dođu odmah k njemu«.

Gospodin Ban traži mene? Zašto? Što bi to moglo biti? Da vrag ne spi, ne radili se o ministarskoj stolici. A što će biti, ako bude taj slučaj? Hoćeš li primiti ili ne? Te su mi se misli vrzle po glavi od Magistrata do Banskih dvora. U ono par minuta imam se odlučiti. Zar da uglednu načelničku stolicu zamijenim s vrlo labilnom stolicom jednoga ministra, koji se može preko noći prebaciti? Jasno je, da se ne bi mogao kao načelnik dulje održati, jer je na načelničku stolicu juršao Juraj Demetrović pod izlikom, da ne može u Zagrebu s uspjehom provesti organizaciju vladine stranke, dok sam ja načelnik.

Kako je pak organizacija vladine stranke bila vladi preča od načelnika grada Zagreba, to je na dlanu, tko bi povukao kraći kraj. No to ne bi samo bilo tako tragično, jer i načelnikovanje mora imati svoj konac i kraj, ali ja sam imao sa načelničke stolice otići »stigmatiziran« kao »korupcionista«. Otjerali me kao »korupcionistu« bijaše glavni cilj Jurja Demetrovića, u koju će najposlije vjerovati i na najvišem mjestu, jer na koncu »semper aliquid haeret«.²⁸⁴

²⁸² Vojislav (Voja) Marinković (1876.—1935.), političar.

²⁸³ Viktor Pogačnik (1874.—1945.)

²⁸⁴ audacter calumniare, semper aliquid haeret (lat.) = kleveći smiono, uvijek se nešto priljepi

Da predam ostavku kao načelnik, svatko će pitati a zašto to? »E sigurno radi korupcije« pisale bi Demetrovićeve novine.

Bile su dakle tri mogućnosti, da izađem iz toga vrzinoga kola:

1. Primiti ponuđeni portfeuille građevina ministarstva i time navući na sebe prezir rodoljubivih hrvatskih krugova, koji će se skandalizirati, kako sam mogao zatajiti prošlost;

2. Otkloniti ponuđeno ministarstvo i ostati načelnik još ono par mjeseci, dok me interesi Jugoslavenske demokratske stranke ne maknu i otići s načelničkog mjesta stigmatiziran, sa žigom korupcije i

3. Zahvaliti se časti načelnika, što bi slabo koristilo, jer bi Demetrovićeva štampa trubila, da sam morao otići radi korupcije i dala njemu pravo, što je protiv mene agitirao s korupcijom.

Za prvu alternativu govorilo je to, da me onim časom, kad postanem ministar, Demetrovićeva štampa ne može više napadati radi korupcije i da bi mi se mogla pružiti prilika, da u samom ministarstvu raskrinkam Demetrovićevu rabotu, pa uz cijenu prezira hrvatskih krugova, jer je poštenje, što ga čovjek ima, ipak prvo. Da se u svojim meditacijama nisam prevario, vidi se već po tome, što me je gdje koji »rodoljub« pretao pozdravljati, kad sam postao ministrom.

Sa svim ovim mogućnostima našao sam se u kabinetu bana Perovića, koji mi je pošao ususret i rekao: »Gospodin ministar predsjednik Marinković vas moli, da budete suradnik u njegovu kabinetu«. Započeo je razgovor, koji je svršio tim, da sam ponuđeno ministarstvo građevina prihvatio.

Na 21. travnja sam položio prisegu i uselio se u »Hotel Excelsior« gdje su odsjedali Zagrebčani. Računao sam da će to ministarstvo biti kratkotrajnoga vijeka, radi toga nisam uzeo privatni stan, nego ostao u »Hotelu« kroz cijelo vrijeme moga ministrovanja zajedno sa mojim putnim kovčegom, koji je zajedno sa mnom čekao na odlazak. Pa ipak je moje ministrovanje trajalo 2 godine i 8 mjeseci usprkos Demetroviću, koji je više puta kod ministarskih kriza (kojih sam doživio šest) tražio, da ispanem iz vlade.²⁸⁵

Tako je došlo do moga imenovanja ministrom. Moram reći, da mi nije nijedna odluka za moga života bila tako teška, kao što ova, da uđem u beogradsko ministarstvo, po kojem sam sve donle i perom i govorom lupao.

Kao ministar građevina

Demetrović priznaje, da je lažima operirao kod izbora za Narodnu skupštinu. I pružila mi se je mogućnost prije nego što sam se i nadao, da prisilim Demetrovića, te je priznao, da se u agitaciji prema meni poslužio lažima. Kad je Demetrović vidio, da sa svojom kandidaturom ne će moći pobijediti, pusirao je svoga intimusa ing. Ferdinanda Šegu. Ministar unutrašnjih posla dr. Srškić²⁸⁶ imao je tu

²⁸⁵ Srkulj je bio ministar od 21. travnja 1932. do 27. siječnja 1934. godine.

²⁸⁶ Milan Srškić (1880.—1937.), političar.

nezahvalnu zadaću, da me skloni da prihvatim Šegu za načelnika grada Zagreba. I doista je dr. Srškić meni govorio u dva tri navrata o tom poslu, ali ja sam to odlučno odbijao izjavivši, da onim časom, kad bude Šega imenovan načelnikom, predajem ostavku. Tako se stvar odugovlačila već dva mjeseca.

Jednog jutra početkom srpnja mjeseca zamolio me je ministar Srškić da dođem k njemu, da riješimo pitanje gradskog zastupstva. U kabinetu sam našao g. Demetrovića i dra. Anđelinovića.²⁸⁷

G. Srškić mi je predložio izmjenu 25 članova gradskog zastupstva, kako je to g. Demetrović predlagao. G. Demetrović je obrazlagao, da bi se na ovaj način obnovila polovica gradskih zastupnika, što bi odgovaralo zakonskim propisima. Ja sam ne samo odlučno odbio broj 25, nego i izbacivanje uglednih gradskih zastupnika Augusta Pisačića, Martina Pilara,²⁸⁸ dra Siebenscheina u kojima cijelo građanstvo vidi ljude uzor čestitosti i poštenja, koje sam baš zato predložio da budem siguran, da se ne bi što zaključilo na štetu općine. Ti su ljudi učinili režimu uslugu već tim, što su uopće htjeli ući u imenovano zastupstvo, a vi im tu uslugu vraćate nogometom. To nije, gospodine ministre, fair. Isto tako sam demonstrirao protiv izbacivanja vrsnoga upravnika dr. Toše Bošnjaka i ing. električne struke Ivana Ribića. I jedan i drugi su demokrati, dakle nisu federalisti. Ne istupam kao strančar. Ribić je jedini stručnjak za električnu, a među ovima koji se predlažu nema ni jednoga stručnjaka za električnu. Šta će građani reći, kad na njihovo mjesto dolazi jedan pijanica.

»To je demokratski«, glasio je odgovor g. Demetrovića. Imadete 8 mjesta praznih, popunite ove, pa za drugih osam nađimo mjesta među onima, koje bez uštrba možemo izmijeniti, ali to sporazumno.

G. Srškić je uvidio, da imam pravo i to je doduše teškom mukom uvidio i g. Demetrović i popustio. Ali g. ministar Srškić, poslovan čovjek, htjede da se stvar odmah riješi, uzme olovku i prijedlog g. Demetrovića. »Ajde g. Demetroviću, da to odmah riješimo. Najprije popunimo prazna mjesta, a onda da vidimo, koga ćemo još smijeniti.«

D.(emetrović): »To ne mogu bez Šege. On najbolje zna, koji mogu doći«.

Ministar Srškić: »Pa to je lako, gospodin Šega je ovdje«.

»Gdje?«

Ministar Srškić: »Ovdje u mojoj sobi«. — Ustane i pozove Šegu da dođe.

Gosp. Šega uđe, našto mu je ministar Srškić razjasnio, zašto ne mogu popustiti i da treba sad odrediti, koji imaju sa liste, koju mu je g. Demetrović dao, doći kao gradski zastupnici. U razgovoru o kandidatima padne najedanput sa strane ministra riječ, da će se Šega zahvaliti.

»Zahvaliti, a na čemu?« zapitam g. ministra Srškića.

»Na mandatu kao narodni poslanik«.

²⁸⁷ Budisav Grga Anđelinović (1886.—1946.), odvjetnik i političar.

²⁸⁸ Martin Pilar (1861.—1942.), arhitekt i akademik.

»A zašto?« upitam.

Ministar Srškić: »Pa on će biti načelnik«.

»Što? Šega načelnik?« čudim se ja. Sada mi je bilo jasno, zašto g. Demetrović ne govori ništa proti g. podnačelniku Machniku.

»Da« odvrati ministar Srškić.

»On? Nikad! odvratim, dok sam ja ministar. G. Šega može biti načelnik, ali ja nisam više ministar. Onim časom predat ću demisiju«.

Nastala je neugodna stanka, najneugodnija po g. Šegu, koji je nato ustao i otišao u sobu g. Srškića.

Ministar Srškić: »Pa vi ste, gospodine ministre, pristali da Šega bude načelnikom«.

»Ja? Varate se, gospodine ministre. Ja sam odlučno bio i jesam proti tome, da Šega bude načelnik«.

»A zašto ne može Šega biti načelnikom«, zapita g. Demetrović.

»Ne može biti zato, jer je g. Demetrović s g. Šegom kod posljednjih izbora za narodnu skupštinu s najgadnijim podvalama harangirao proti meni. Tim bi priznao, da je sve ono istina, čime su se pomenuta gospoda u kortešaciji na mene nabacivala. To bi značilo, da je sve ono istina, što su gg. Demetrović i²⁸⁹

Ministar Srškić: »A šta ćemo sada? To se mora riješiti, mora se naći kompromis.«

Demetrović: »Tu nema kompromisa«.

Dr. Anđelinović me miri: »Ma nemojte! Ta ja sam mislio, da je to u osam mjeseci od izbora ovamo zaboravljeno«.

»Što? Zaboravljeno? Kroz ovih osam mjeseci je g. Demetrović neprestano dao po svojim bangalozima²⁹⁰ trubiti, da ja odlazim, da me je on srušio. Odmah poslije izbora me je javno pozivao, da selim«.

Demetrović: »Ne, nije tako!«

»Izvolite uzeti, gospodine Demetroviću 'Novosti' dva dana poslije izbora«.

Dr. Anđelinović: »Ma to su bili izborni manevri!«

»Lijepi manevri, u kojima se g. Demetrović na mene lažima nabacivao, odvratih. Obrativši se prema g. Demetroviću rekoh mu: »Kako ste se mogli u agitaciji na me nabacivati s takvim lažima?«

»E, znate, to je demokratski«.

»Hvala lijepa na takvoj demokraciji, g. Demetroviću, ja sam s Vašim odgovorom zadovoljan«.

I doista sam s ovom izjavom g. Demetrovića bio vanredno zadovoljan. Kako ne bi, kad je pred svjedocima priznao, da je sve ono laž, što je proti meni iznosio. Više nisam trebao. Ja sam onaj čas mogao s ministarskoga položaja otići. Objeda korupcije je pala.

²⁸⁹ Dio teksta nedostaje u izvorniku.

²⁹⁰ bangaloz (grč.) = brbljavac, protuha

Demetrović: »Tu se ne da provesti organizacija. Neka ju vodi dr. Srkulj. Tu nema sporazuma! Ja sa svojih 14.000...«

»Ajte molim Vas Vi s Vašim 14.000...«

Demetrović: »Još ćete reći, da su morali za mene glasovati«

»I jesu«, odvratih. Sam Vaš Šega...«

G. Demetrović se nato tako uzbudio, da je ustao i rekao:

»Ja idem. Tu se na mene nabacuje invektivama²⁹¹...«

Natoga zaustavi dr. Anđelinović riječima: »Pa nemoj! To je moralo provaliti. To je 10 mjeseci kuhalo u njemu«.

G. Demetrović se sjeo i razgovor o imenima se vodio dalje.

G. Demetrović je na jedanput nabacio: »Dr. Srkulj bio bi proti meni, da budem ja načelnik«.

Ja, padnem u riječ. »Zaboga miloga nemam ništa proti tomu. Budite s milim bogom načelnik, ali ja nisam više ministar«.

U takvom raspoloženju se dogovor svršio bez rezultata.

Ipak ne bijaše moje ministarstvovanje bez rezultata: nenadano sam dobio izjavu od onoga, koji je sve one glasine o korupciji, što ih je širio i dao širiti, da sve to nije ništa drugo nego demokratski način izborne borbe, u kojoj se izmišljaju činjenice, ne mareći nimalo za to, što se blati najsvetije, što čovjek ima: poštenje. Sad sam mogao svaki čas ispasti iz ministarstva, u kojem sam samo mogao naći sredstva, da oborim sve one laži, koje su o meni širili.

Načelničko pitanje se imalo riješiti: Ministar Srškić je iznio više imena. Ostalo se kod imena sveučilišnog profesora dra. Krbeka.²⁹² G. Demetrović je teškom mukom pristao u nadi, da ću ja g. Krbeka odbiti, jer da nije iz naših redova. Kad sam dao svoj pristanak, povukao je g. Demetrović svoj. No nije mu koristilo, g. Krbek je ipak postao načelnikom grada Zagreba. Zagreb nije postao perjanicom jugoslavenstva, očuvao je ipak svoj hrvatski značaj, a gradski činovnici su bili izbjegli šikanacijama i svemu, što je u vezi s organizacijom jedne lične stranke, jer je g. Demetrović u Zagrebu osnovao svoju stranku! Koliki je moj bivši činovnik udarao po meni kao izdajici, a da nije slutio, da sam mu tu slobodu spasio i spriječio, da nije morao u Demetrovićeve organizaciju!

Matica Hrvatska pred raspustom

Postati ministrom ne bijaše u hrvatskim patriotskim krugovima popularna stvar. »Prodao se Beogradu« govorahu zavidnici, koji su držali da je summum sreće postati ministar. Iskrenim pak patriotima dalo bi se na žao, što bi narodna stvar izgubila jednoga borca. Kad bi takav ministar otišao s ministarske stolice, govorili bi prvi:

²⁹¹ invektiva (lat.) = uvreda

²⁹² Ivo Krbek (1890.—1966.), pravnik i podban.

»Pa što je kao ministar načinio?«

»Ništa!«

No za ministre Hrvate (ne Jugoslavene!) treba da se postavi pitanje ovako:

»Što je spriječio?« A za sprječavanje bijaše mnogo toga.

Netom smo vidjeli, kako sam spriječio, da nije načelnikom postao ni Juraj Demetrović, neugodne uspomene iz njegovog namjesnikovanja, ni njegov intimus ing. Šega, nego je ostala u rukama građanina Hrvata, kako je to zagrebačko građanstvo željelo (vidi Peršić!²⁹³ Spriječio sam raspust Matice Hrvatske. A jer se naumice za ustaške vlade isticalo, kako se bivši predsjednik Matice Hrvatske dr. Lukas nije nikad poklonio pred Beogradom, to iznosim ovdje stvar onako, kako je uistinu tekla.

Kako je Matica Hrvatska izbjegla raspuštanju

Kraljevu smrt²⁹⁴ su neki ter neki htjeli iskoristiti u svoje lične i partijske svrhe. Htijući se prema gore pokazati kao jedini patentirani jugoslavenski patriote, koji su najveći protivnici svakome partikularizmu i separatizmu, tražili su od ministra predsjednika Nikole Uzunovića, da se raspusti Matica Hrvatska kao eminentno separatističko i protudržavno društvo, a njezinoga predsjednika prof. Filipa Lukasa da pošalje u internaciju. Ministar unutrašnjih djela bijaše tada Žika Lazić, čovjek vrlo kulantan,²⁹⁵ barem prema meni.

Pređašnji ministar unutrašnjih djela dr. Srškić nije me nikad pitao, kad su koga mislili poslati u internaciju, koja je redovno u Zagrebu ugovorena bila između Jurja Demetrovića i tadašnjeg šefa policije dr. Janka Bedekovića. G. Lazić bio je prvi, koji me je došao pitati za moje mnijenje, koje je redovno svaki put bilo negativno.

Čim sam naslutio, da bi se moglo raspustiti Maticu Hrvatsku, rekao sam g. prof. Karloviću, koji je bio odbornik Matice Hrvatske, neka što prije izraze sućut radi smrti kralja Aleksandra, jer se bojim, da bi Matica Hrvatska mogla biti raspuštena. To bi ju doduše sigurno učinilo još popularnijom, nego što je bila, ali svako zna, što to znači raspust društva. Lako ga je raspustiti, ali vrlo teško je opet, kad se odluka o raspustu ukine, sve staviti u redovno gibanje. I doista je Matica Hrvatska za kratko vrijeme poslala svoju sažalnicu, a njezin prijepis mi je dostavio profesor Karlović.

²⁹³ I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 265-266.

²⁹⁴ O atentatu na kralja Aleksandra 9. listopada 1934. u Marseilleu vidi: V. K. VOLKOV, *Ubistvo kralja Aleksandra. Hetlerova zavera*, Nova knjiga, Beograd, 1983.; Georges DESBONS, *Zašto sam branio ustaše*, Domovina, Buenos Aires, Cleveland, Toronto, München, Sydney, 1983.; Edvard ČALIĆ, *Evropska trilogija: Atentat u Marseilleu i Drugi svjetski rat*, I-III., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1993.

²⁹⁵ kulantan (franc.) = uslužan, pristojan, susretljiv

U isto je vrijeme došao g. ministar Lazić k meni u kabinet i pitao, što ja mislim, o tom, da se g. Lukasa pošalje u internaciju. Mislim, da ne ću pogriješiti, ako izrečem slatnju, da je g. Lazića poslao k meni predsjednik vlade g. Uzunović, koji je vodio računa o javnom mnijenju i koji nije htio suvišnim mjerama hrvatsku javnost još više uzrujati.

Ja sam dakako bio proti svakoj internaciji, a pogotovo proti internaciji g. Lukasa, koji me je doduše »kao izdajicu«, a možda još i radi čega drugoga, poprijeke gledao. »Nitko ne će u Hrvatskoj vjerovati«, rekoh g. ministru, »da ste taj akt proti g. Lukasu poduzeli kao ličnosti, nego svaki će to shvatiti kao akt uperen proti najstarijoj hrvatskoj kulturnoj ustanovi, proti Matici Hrvatskoj. Zašto dakle ulijevati ulje u vatru? Počekajte još koji dan, ja putujem u Zagreb, pa ću vidjeti, što je na stvari«, rekao sam g. ministru Laziću.

Kako ugovoreno, tako i učinjeno. Vratio sam se u ponedjeljak ali međutim sam već dobio i sažalnicu Matice Hrvatske. Utorak ujutro je po dogovoru došao g. ministar Lazić. Čim je ušao, uzeo sam sa stola sažalnicu i dao je g. ministru, da je pročita. Kad ju je g. ministar pročitao, upitao sam ga: »Možete li g. Lukasa internirati?«

»Ne mogu«, glasio je odgovor.

Isti dan poslije podne u 6 sati bila je ministarska sjednica. Prije sjednice dao sam kod stola sažalnicu ministru prosvjete g. Šumenkoviću,²⁹⁶ da je pročita. Kad ju je pročitao vratio mi ju riječima: »Bog bi vas Hrvate razumio!«

Hrvati i tečaj za željezničare

Ja sam kao ministar ne samo sprečavao, nego i ukoliko se dalo i popravljao. Jednoga dana je došao k meni šef kabineta ministra šuma i ruda Ivica Frković²⁹⁷ i tužio se na postupak ministra saobraćaja Lazu Radivojevića, koji nije u tečaj za željezničare, u kojem je bilo 150 mjesta, primio ni jednoga Hrvata, a on Frković da ima dva rodaka, koji su se natjecali, pa nisu bili primljeni. U tečaju su bili sami Srbi, osim možda kojega Slovenca.

U prvoj ministarskoj sjednici, koja je slijedila iza moga razgovora s Frkovićem, zamolio sam ministra predsjednika g. Uzunovića, da mi dopusti staviti jedno pitanje na ministra saobraćaja. Ministar predsjednik mi je dao riječ, našto sam zapitao ministra saobraćaja, koliko je uzeo Hrvata u željezničarski tečaj.

»Ni jednoga!«

Zašto nije uzeo i Hrvate, jer su se i oni natjecali.

»Valjda su drugi imali bolje kvalifikacije, nego hrvatski aspiranti«, glasio je odgovor.

²⁹⁶ Ilija Šumenković (1884.—1969.), političar i diplomat.

²⁹⁷ Ivica Frković (1894.—1980.), inženjer šumarstva i političar.

»A koje su kvalifikacije bile propisane za prijem u tečaj«, upitao sam ministra saobraćaja.

»Šest razreda srednje škole!«.

»Pa zar od ovih Hrvata nije imao nijedan bolju svjedodžbu šestoga razreda.«

»E, drugi su imali maturu.«.

»Ako je matura bolja kvalifikacija, zašto je niste propisali, pa bi se sigurno našao i koji Hrvat, koji bi se, s maturom natjecao«. Gospodine predsjedniče, to ne može tako ostati, pa vas molim, da se to ispravi. Predlažem, da se za Hrvate osnuje još 25 mjesta, koja će se sa đacima Hrvatima popuniti.«.

Taj je prijedlog bio jednoglasno prihvaćen.

Hrvati u ministarstvu građevina

Kad sam postao ministar građevina, našao sam u ministarstvu 5 načelnika, sve samih Srba. Kad sam poslije 2 godine i 8 mjeseci otišao iz ministarstva, ostavio sam 6 načelnika, a od njih tri Hrvata. Kraj toga nisam ni jednoga žalca ostavio kod činovnika Srba u mojem ministarstvu, koje sam visoko poštivao, jer su bili ljudi čestiti i na svojem mjestu. Koliko su do mene držali, vidi se po tom, što su me na odlasku iz Beograda ispratili, kad sam odlazio u Zagreb, na kolodvor, što nije bio slučaj u Beogradu.²⁹⁸

Cesta Karlobag-Obrovac

Kao ministar nisam samo sprečavao i popravljao, nego i gradio. Mojom intervencijom i mojim nastojanjima građena je cesta iz Karlobaga na Obrovac tako da je sada jedna cesta vodila od Sušaka sve uz more pa do Bara. Kod toga me je zdušno pomagao ban g. dr. Ivo Perović.

Prijedlog za dokinuće ministarstva građevina

Kako je meni malo stalo blizu do ministarstva, vidi se najbolje po tom, što sam predlagao, da se moje ministarstvo kao suvišno ukine, a njegovi poslovi pridijele ministarstvu unutrašnjih djela.

Ministri Uzumovićeva kabineta bili su naime pozvani, da stave svoje prijedloge za smanjivanje ministarskih ressorta. Kod ministarstva građevina bila je ta anomalija, da je gotovo svako ministarstvo imalo svoj građevni odjel: tako ministarstvo vojske i mornarice, ministarstvo financija, šuma i ruda, saobraćaja, socijalne politike, unutrašnjih djela, poljoprivrede, a da ministarstvo građevina nije na njih imalo nikakve ingerencije. Ministarstvo je bilo tim samostalnim odsjecima tako okljaštreno, da sam stavio u ministarskoj sjednici prijedlog da se ukine, a njegovi postojeći odsjeci pridijele ministarstvu unutrašnjih djela.

²⁹⁸ Vjerojatno bi trebalo stajati »u Zagrebu«.

»Ja nisam vidio ministra, komu bi tako malo stalo bilo do ministarskog položaja kao vama«, znao je reći moj šef kabineta.

Nakon što sam dobio zadovoljštinu priznanjem g. Jurja Demetrovića, da je haranga s »korupcijom« bila laž, stavio sam novom ministru predsjedniku Srškiću, zatim njegovu nasljedniku Nikoli Uzumoviću svoj portfeuille na dispoziciju i preporučio im, neka me kod prve rekonstrukcije »auswagoniraju« — sam sa svojom demisijom neću da izazivljem krize. Čekao sam 2 godine i 8 mjeseci, dok se to dogodilo.

Ministar dr. Stanko Šverljuga

Kako sam ja radio u svojem ministarstvu i na ministarskim sjednicama, tako su iste radili i ostali ministri Hrvati, samo što se u javnosti za to nije znalo. Ipak ću spomenuti jednog ministra, koji je na sebe navukao mržnju čitave Čaršije diljem cijele Srbije. To je dr. Stanko Šverljuga.

Poznata je stvar, da su prečanski krajevi plaćali poreze, kojih u Srbiji, Crnoj Gori i Macedoniji nije bilo. To je bila trošarina na rakiju, vino, pivo i druga alkoholna pića. Ministar Šverljuga je kao ministar financija trošarinu uveo i u Srbiju, Crnu Goru i Macedoniju, što je ondje izazvalo buru ogorčenja i protesta. »Porez na rakiju nije se plaćao od cara Dušana²⁹⁹ ovamo pa sve do ministra Šverljuge, a sad da ga plaćamo!«, rogozorili su Srbijanci pred hrvatskim trgovačkim putnicima, koji su u to vrijeme bili u Srbiji i tu buru vidjeli.

Trošarina na alkoholna pića, osobito na rakiju, koje se u Srbiji mnogo konsumiralo, odbacivala je državi toliki dohodak, da je ministar Šverljuga mogao u prečanskim krajevima ukinuti neke od onih poreza, kojih u Srbiji nije bilo.

Dr. Šverljuga se napose zamjerio beogradskoj Čaršiji reformom Državne Narodne banke, prečanskim pak krajevima, napose Hrvatima, spasio je one bonove od 20% žigosanih kruna, koje su im bile ustegnute prigodom žigosanja određivši, da se s ovim bonovima mogu naplatiti stari dugovi na porezima. Osim toga je ministar Šverljuga kao ministar financija proveo reformu prometnog poreza te najposlije osnovu za stabilizovani zajam, koji je doduše proveo drugi njegov nasljednik dr. Milorad Đorđević, ali koji je podigao snažnu kupovnu snagu dinara, koja se održala sve do god. 1940.

²⁹⁹ Stefan Uroš IV. Dušan Nemanjić (o. 1308.—1355.), vladar Srbije (1331.—1355.).

VIII.

KAO PRIVATAN ČOVJEK
(1934.—1941. GODINE)

Tako sam kao »ministar na raspoloženju« svršio svoju političku karijeru, ali i kao javni radnik. Povukao sam se iz političkog života, premda mi je vladina stranka ponudila mandat u ona dva izbora, koja je provodila. Nisam išao ni glasovati: za vladinu stranku nisam htio, a za opoziciju nisam mogao, jer bi izgledalo, da prelaženjem iz jedne stranke u drugu idem u ličnom interesu.

Grossova kuća

Početkom prosinca došao je k meni u kabinet g. ing. Šega i rekao: »Čuješ, u Zagrebu se nešto govori o tebi«, ali što, to, mi nije rekao. »Ja ti nisam ništ kriv« i dade mi na odlasku »kušlec«.

»Neka govore što hoće, moja je savjest čista«, bijaše moj odgovor. Duskora sam saznao, što je to i s kakvom su to laži opet protiv mene istupili: »Kupio je Grossovu kuću na uglu Ilice i Iličkog trga!«

Prvi put sam čuo za ime »Gross« na jednoj sjednici Gradske štedionice, kojoj sam bio članom. G. Gross je tražio na tu svoju kuću zajam od 400.000 Din. Ne trebam spomenuti, da g. Grossa nisam uopće nikad vidio niti sam s njim općio ni pismeno ni usmeno preko kojega trećeg lica.

Duskora je Zagreb bruji o toj »kupnji«. Protivnici su uživali, kako su mi podvalili i dabome širili ju dalje, a bilo je i među građanstvom i purgarijom mnogo ljudi, koji su u to vjerovali. Koliki su pošli u gruntnovicu, da se lično na svoje oči uvjere, da li je to zbilja moguće. Promidžba s Grossovom kućom bila je izvrsno aranžirana, kako se to vidi iz ovog slučaja:

Policijski činovnik Milosavljević tražio je stan u gradskim kućama. Potražio je upravitelja gradskih kuća g. Lacka Križa.³⁰⁰ Najednom će Milosavljević g. Križu:

»Jeste li čuli, da je ministar Srkulj kupio Grossovu kuću?« G. Milosavljević je bio revan član Jugoslavenske demokratske stranke³⁰¹ i njezinoga kluba.

»Ne vjerujem«, odvratit g. Križ »da bi on kupio, on nema novca za to«, odgovori g. Križ.

»Kako ne?« odvati Milosavljević.

»A odakle mu novac?«

³⁰⁰ Lacko Križ (1869. — ?)

³⁰¹ Vjerojatno se misli na Jugoslavensku nacionalnu stranku.

»Odakle? Od prodaje i kupnje kuća za grad i od ministarstva«, glasio je odgovor na Križov upit.

Kad se je mislilo, da je teren dovoljno pripravljen za dalju akciju, napalo se mene u javnoj skupštini Gradskoga zastupstva (16. ožujka 1934.). Učinio je to željezničarski činovnik i gradski zastupnik Antun Sabljak, angažirani pristaša Jurja Demetrovića. Nastavio je, bolje reći prekuhavao, novinar Nikola Škrgić, dopisnik beogradske »Pravde«,³⁰² očito u interesu ili po uputi nekoga trećega. Finale je dao sedam godina kasnije hrvatski historičar dr. Rudolf Horvat³⁰³ u svojoj knjizi »Hrvatska na mučilištu«³⁰⁴ (Sinkovich, Kroatien auf der Martyrerbank).³⁰⁵

Meni nije ništa drugo preostalo, nego da podnesem prijavu državnom tužitelju radi klevete. Rasprava protiv Antuna Sabljaka bila je održana 30. ožujka 1935. pred okružnim sudom u Zagrebu. Optužbu je protiv Sabljaka podigao državni tužitelj Biondić zato, što je dne 16. ožujka 1934. na skupštini Gradskog zastupstva kao gradski zastupnik govorio i kritizirao bivšu financijsku politiku gradske uprave te između ostaloga rekao:

»Ova kuća odzada (Rauchova palača), ova stara tračara, u svoje vrijeme nudena je Heinzelu za 1,200.000.- Din, a trebalo je platiti 3,500.000 Din. Idemo dalje u Visoku ulicu. Kuća, koja se trebala i mogla kupiti za tri i pol milijuna dinara, plaćena je sa 10 milijuna dinara. Tko je dobio šap? I meni je savjest čista, ali nije čista onima savjest, koji su trebali, da sada ovdje s nama raspravljaju ovo teško pitanje. Oni su jednostavno otišli i prelaze preko svega«.

Sabljak je time ciljao na prijašnju upravu gradskog zastupstva (zapravo gradske općine), a naročito na tadašnjeg gradskog načelnika dra Stjepana Srkulja, dakle je javno oklevetao državnog službenika u pogledu službenog rada i time počinio prestupak protiv časti označen u paragrafu 302 odj. 2 st. 2 kaznenog zakona. U obrazloženju optužnice se veli, da se, govor Sabljaka odnosio na kupnju Rauchove i Pongračeve palače, koje su kupljene za vrijeme načelnikovanja dra Stjepana Srkulja.

U svoju obranu je optuženi Sabljak uglavnom ponovio svoj govor na skupštini zastupstva htijući dokazati, kako ovim govorom nije ciljao na ničije nepoštenje nego samo na lahkoumnost i rasipnost bivše općinske uprave. Tvrdi uporno, da nije izrekao riječi: »a tko je dobio šap?« Za ovo »šap« — veli da on znade samo značenje riječi »šap« u smislu marvinske bolesti »slnavka« i »šap« i t. d. Podatke o kupnji ovih dviju kuća dobio je od dra Andraševića,³⁰⁶ a ovaj od rektora Meštrovića i arh. Ehrlicha.³⁰⁷

³⁰² Dnevnik »Pravda« izlazio je od 1904. do 1941. godine.

³⁰³ Rudolf Horvat (1873.—1947.)

³⁰⁴ *Hrvatska na mučilištu*, Kulturno-historijsko društvo »Hrvatski rodoljub«, Zagreb, 1942.

³⁰⁵ SINKOVICH, *Hrvatska na mučilištu*.

³⁰⁶ Vladimir Andrašević

³⁰⁷ Hugo Ehrlich (1879.—1936.)

Svjedok gradski zastupnik Stjepan Babić³⁰⁸ veli, da se ne sjeća, da li je Sabljak rekao »primio« ili »dobio«, ali se svakako sjeća riječi »šap«. Sjeća se, da je netko upozorio Sabljaka da tako ne govori, ali je ovaj ipak nastavio govoriti. Šap znači mito i publika riječ šap u tom smislu rado upotrebljava.

»Na koga se riječ šap odnosila?»

»Sabljak nije spominjao imena, ali ja sam shvatio, da je netko od onih, koji su kupovali kuće, dobio šap«.

Drugi svjedok bijaše gradski zastupnik Josip Krčelić. Krčelić veli, da je Sabljak govorio u ime većine, naime grupe zastupnika JNS³⁰⁹ i podvrgao oštroj kritici kupnju kuća u Visokoj i Matoševoj ulici. Svjedok je sjedio blizu Sabljaka i jasno je čuo riječi »Tko je dobio šap«.

»Ja sam Sabljaka nekoliko puta upitao, tko je dobio šap?, ali mi nije odgovorio«.

»Što vi razumijete pod riječ šap?»

Mi Zagrebčani razumijevamo u čisto koruptivnom smislu«.

Drž. tužitelj: »Zašto ste vi njega pitali, tko je dobio šap?»

Jer smo bili pogođeni mi, koji smo bili članovi ranijeg gradskog zastupstva, kad su obavljene kupnje onih kuća«.

Sabljak veli, da se je vodio stenografski zapisnik, a u njem riječi šap nema. »Ja iz prakse znadem, da svaki govornik može iz stenografskog zapisnika izbrišati, što nije zgodno«.

Treći svjedok gradski zastupnik Šandor Tabačnik³¹⁰ iskazuje, da je Sabljak u afektu dobacivao one riječi o šapu samo s tom razlikom, da Tabačnik tvrdi jedini, da je Sabljak kazao: netko je morao dobiti mastan šap. Tabačnik je stajao iza Krčelića, koji je od Sabljaka tražio decidiranu izjavu, ali je nije dobio. Prijatelji su Sabljaka nakon riječi o šapu potezali da sjedne, ali je on još nešto govorio i onda sjeo.

Četvrti svjedok optužbe gradski zastupnik Milan Rosenberg veli, da je na sjednici organizacije JNS upozorio Sabljaka, neka ne govori. Svjedok je bio revoltiran govorom Sabljaka, te je napisao pismo meni, ali se kod svjedoka zametnulo, te ga nisam primio.

Iza svjedoka obrane uzeo sam riječ ja. Iza čitanja zapisnika svjedoka obrane Huga Ehrlicha konstatira se, da Ehrlich nije niti znao niti nudo Rauchovu palaču za 1,200.000 a za Pongračevu tri i pol milijuna. Kipar Meštrović veli, da mu Pongračeva palača nije uopće nuđena, a za Rauchovu nije imao interesa.

Najprije sam se obazreo na navode g. Sabljaka o potrebnoj trezvenosti u sprovođenju financijske politike, rekao sam da sam to dokazao tim, što se prestalo:

³⁰⁸ Stjepan Babić, krojački obrtnik.

³⁰⁹ Jugoslavenska nacionalna stranka

³¹⁰ Šandor Tabačnik (1878.—1939.), potpredsjednik Trgovačko-obrtničke komore.

1. Sa svakim posuđivanjem kod Gradske štedionice,

2. Sa svakim traženjem sklapanja vanjskog zajma preko raznih agenata, koji su samo škodili kreditu grada Zagreba, i

3. Što se nastojalo dobiti zajam na založnice kod kuće.

I doista se općina zadužila samo za 60 milijuna Din kod zagrebačkih zavoda, što je prijeko potrebno bilo za klaonicu i stočno tržište. Za zajam od 200,000.000 Din založnice dobio sam odobrenje od tadašnjeg ministra financija dra. Šverljuge.

Glede kupnje Rauchove palače radilo se još za načelnika Heinzela, jer su prostorije magistrata bile premale za gradske urede.

Mislilo se kupiti dvije susjedne kuće, koje čine s magistratom jedan blok. To su kuće gdje Barac i septemvira Miletića. Cijena tih objekata je bila horendna,³¹¹ došao bi kvadratni hvat na 11.000 Din. Uto je došao k meni gradski zastupnik arhitekt i graditelj Pilar, čovjek, koji je u cijelom gradu poznat, da se ne razbacuje novcem, rekao mi je, da se Rauchova palača može dobiti za 3 milijuna 1/2 pol dinara, a iznosi 577 kvadratnih hvati, za polovicu jeftinije od kuća gdje Barac i septemvira Miletića. Prostorije za magistrat mogle bi se sagraditi na tom zemljištu.

Pitanje Rauchove palače sam iznio pred građevno-regulatorni odbor. Financijsku stranu je proučio tadašnji gradski zastupnik g. Pisačić dugogodišnji tehnički šef banske uprave, koji je poznat kao jedan od najkonservativnijih i najekonomičnijih zagrebačkih purgera. G. Pisačić je ustanovio, da bi se na zemljištu Rauchove palače mogle izgraditi uredske prostorije, koje bi dostajale za 50 godina. Odbor je prijedlog prihvatio i ovlastio magistrat, da može povesti pregovore sa nasljednicima Raucha i vlasnicima onih dviju malenih kuća.

Premda vlasnici Rauchove palače nisu htjeli pustiti ispod tri pol milijuna, ipak je kombinovani građevno-regulatorno-financijski odbor zaključio, da se to iznese pred gradsko zastupstvo, jer je kvadratni hvat došao na 655 dinara, što je daleko manje od 11.000 dinara. Skupština gradskog zastupstva je tu cijenu jednoglasno prihvatila, a prihvatio je i to gr. zast. Šaj,³¹² član kluba JNS, koji je na skupštini bio i bez prigovora glasovao. To je bilo na skupštini od 30. siječnja 1931.

Kako se vidi Rauchova palača je kupljena po planu i sa ciljem, da se ondje sagrade prostorije za gradske urede. Kriza je međutim to odgodila.

Bivši načelnik g. Heinzl je imao veliku ambiciju, da sagradi muzej, da smjesti stvari, koje su se na milenijskoj izložbi sakupile. Zastupstvo je u tu svrhu votiralo u proračunu 500.000 dinara. Gradnja muzejske palače stajala bi 5 do 6 milijuna dinara. Pala je misao da se za muzej adaptira koja palača od historijske i arhitektonske vrijednosti. U obzir su došle palače Rauch i Jelačić. Za palaču Je-

³¹¹ horendan (lat. horrendus) = silan, strašan, grozan, neizmjeran

³¹² Dragutin Šaj (1879.—1942.), arhitekt.

lačić se tražilo 6 milijuna, bila je dakle za tu svrhu preskupa. Rauchovu palaču je dao načelnik Heinzel procijeniti po unosnosti. Umjetnička vrijednost nije uopće došla u obzir. Vrijednost po unosnosti bila je proračunana na 1,500.000 dinara. Kad bi se ta palača uistinu nudila za 1,500.000 Din. g. Heinzel bi ju sigurno kupio, jer bi imao objekt, koji bi mu nosio više nego je navodno ponuđena svota, a povrh toga bi imao 400 kvadratnih hvati badava.

Kod kupnje kućice gdje Fröschl postupalo se vrlo oprezno, kupila se prije nego što je došlo do konačne pogodbe s Rauchovim nasljednicima. Cijena od 600.00 Din. je prihvaćena s obzirom na to, što je kvadratni hvat došao na 4511 Dinara. No zato nije došlo do kupnje kućice obitelji Bedeković, koja je za onu bajticu tražila 1 milijun Dinara.

Kuća u Visokoj ulici. G. Sabljak nije znao, da je blagopokojni načelnik Heinzel imao još g. 1926. od građevno-regulatornog odbora ovlaštenje, da može stupiti u pregovore s g. Pongracom za kupnju kuće u Visokoj ulici i da može ići do 7 milijuna dinara. Radilo se je samo o kući u Visokoj ulici s parkom, ali bez kuće u Mesničkoj ulici. G. Heinzel je išao u pregovorima do 6 milijuna, ali g. Pongrac nije htio ni čuti. Smiješno bi bilo samo i pomisliti, da g. Heinzel ne bi dao za objekt 3 i pol milijuna, kad je sam za nj nuđao 6 milijuna dinara.

U to je doba došlo u Zagrebu do potrebe, da se u Zagrebu naše jedna palača (za boravak vladara, kad se bude nalazio u Zagrebu). U pregovorima, koji su se vodili s g. Pongracem došlo se od 12 milijuna d. na 9,200.000 zajedno s kućicom u Mesničkoj ulici. Tu je kupnju jednoglasno prihvatila skupština gradskog zastupstva na sjednici od 6. listopada 1930. Za nju su glasovali svi članovi kasnijeg kluba JNS, ukoliko su bili tada u zastupstvu, a s njima i g. Šaj.

Iza Sabljakova branitelja govora proglasio je vijećnik Lučić-Roki osudu:

Sabljak je kriv prestupka iz § 302 odj. 2 kz., te se osuđuje na četiri mjeseca strogo zatvora i 600 Din novčane kazne, pretvorene u slučaju neplaćanja u 10 dana zatvora.

Sabljak je najavio priziv, te je apelacioni sud snizio kaznu na mjesec dana.

Sud je međutim konstatirao, da Grossova kuća nije nikad bila ni u cijelosti ni u dijelovima moje vlasništvo.

Volšebno skakanje cijena kuća u Zagrebu

U isto vrijeme, kad je gr. zast. Sabljak držao svoj »znamenit« govori, izlazili su u beogradskoj »Pravdi« članci istoga sadržaja iz pera novinara Nikole Škrgića pod naslovom:

»Kako je u Zagrebu u vreme opšte krize volšebno skakakla cena kuća, koje je kupovala opština«.

Sadržaje je isti, koji je imao govor g. Sabljaka i koje je doveo do osude Antuna Sabljaka. Meni nije ništa drugo preostalo, nego da tužim sudu i g. Nikolu Škrgića, kao što sam tužio i Antuna Sabljaka. Tužbu je u moje ime podnio za-

grebački advokat g. dr. Ivo Politeo.³¹³ Kad je g. Škrgić vidio, da je »vr.(ag) šalu zel« i da bi mogao biti i osuđen, tražio je nagodbu, koja imala za posljedicu ovu izjavu, koja je izašla u beogradskoj »Pravdi« od 9. jula 1935., koja glasi:

IZJAVA

U broju »Pravde« od 1. februara 1935, na 4 strani izašao je napis pod naslovom: »Gromka kriza o zagrebačkom ružnom kavaliru Don Žuanu još nije završena«, koji je potekao iz moga pera. U četvrtom delu tog napisa spomenuo sam i ranijeg pretpostavljenog gospodina Rosenkavalira, t. j. Dane Šarića. Kako sam tog ranijeg pretpostavljenog označio »belim brkovima i cvikerom«, mogao je svatko upućeni pogoditi da se pod time misli na bivšeg načelnika grada Zagreba Stjepana Srkulja. U savezu s njime ja sam u istome napisu napravio neke aluzije, koje duboko zadiru u čast dr. Srkulja.

Istini za volju očitujem, da za takve aluzije nije bilo i nema nikakvog stvarnog temelja, pak ja opozivljem ono što sam njima hteo reći. Žalim što sam time povredio dr. Srkulja i molim da me izvini.

Nikola Škrgić

Pregriavanje dra Rudolfa Horvata

Sud je doduše svoju rekao, ali još se uvijek našlo ljudi, koji su vjerovali, da sam uistinu kupio Grossovu kuću. U tom su ih pomagali literati, među njima i dr. Rudolf Horvat, hrvatski historičar. Dr. Rudolf Horvat je sedam godina poslije opozivanja novinara Škrgića ponovo podgrijao tu priču u spomenutoj scenskoj knjizi (»Hrvatska na mučilištu«). Tamo na stranici 497 napisao ovo:

»Prigodom kraljevog boravka u Zagrebu zamislio je gradonačelnik dr. Srkulj, da bi trebalo u Zagrebu stvoriti posebnu kraljevsku palaču. U toj su ga zamisli svojski slijedili imenovani i ovisni gradski zastupnici. Tako je u Visokoj ulici kupljena Pongračeva kuća, kojoj se vrtovi prostiru prema Streljačkoj ulici i prema početku Tuškanca. Kupnja i pregradba ove kuće u kr. dvor progutala je više milijuna dinara, za koje se zadužila gradska općina. To je ogorčilo rodoljubne zagrebačke građane. Mnogi su dapače sumnjali, da je tu netko morao znatne svote zaraditi 'provizijom', jer se za Pongračevu kuću dalo mnogo više, negoli je vrijedila prema općem sudu Zagrepčana«.

Hrvatski historičar dr. Rudolf Horvat je po svom običaju uzeo sve pod gotov groš, te nije podvrnuo tu podvalu kritici, kako bi to morao učiniti svaki historičar, pa i hrvatski, kad se radi o poštenju jednog javnoga radnika. On je tu podvalu podgrijao, premda je vrlo dobro znao i morao znati kao javni čovjek i hrvatski historičar, da je radi toga bio osuđen Antun Sabljak. Nisam se s njime htio natezati pred sudom, da ne budu hrvatski historičari na gaudium³¹⁴ njihovih po-

³¹³ Ivo Politeo (1887.—1956.)

³¹⁴ gaudium (lat.) = radost

litičkih protivnika. Odlučio sam tu objedu i postupak dra Rudolfa Horvata iznijeti pred časni sud, ali je dr. Rudolf Horvat otišao Bogu na istinu prije nego što je do suda došlo. Bog mu prosti!

»Konac i kraj«

Svršavam s jednom narodnom popjevkom, koju sam kako dječarac slušao u našoj gostioni na Kapucinskom trgu. Bilo je to vrijeme od Sv. Tri Kralja pa do Svijećnice kad su dolazila svaku večer između 6 i 8 sati tri dječarca oko 10 godina starih, te otpjevali staru popijevku o Trim Kraljima. Svršavali su svoju popjevku, koju su otpjevali, sa stihom:

»Ovoj popevki je konac i kraj«. Tako je s propašću stare Jugoslavije došao »konec i kraj« mojem javnom životu. Tu prestaje svako zanimanje za moj dalji život.

Kao »post scriptum« dodajem javnu glosu iz »Jutarnjega Lista« pod naslovom:

»Se niti ti nebuš otuda z mužikom prešel«. »Rekli smo«, veli pisac te glose, »da ćemo ispustiti imena, no kod ovog slučaja bi to bila šteta. Previše su naime ta imena popularna, a da bi ih se moglo prešutjeti. Stvar se doduše dogodila 1928., no ona može biti uvijek aktualna.

Te godine predavao je zagrebački načelnik Heinzl, koji je bio upravo 'stavljen na raspoloženje' dužnost novom načelniku, a svom prijatelju dru. Srkulju.

Srkulju kao da je bilo neugodno što eto baš on preuzima dužnost načelnika od svog prijatelja, pa mu se na neki način htio ispričati:

— Znaš, dragi Lojzek, oprosti i naj se na mene srditi kaj ideš proč. Ja ti nisam niš kriv. Znaš kak je! Halt se pripretilo! Ali ako buš kad kaj trebal, ti se samo na mene obrati, pa ti bum ja navek jako rad...

— Heinzl ga prekine i blagohotno potapša po ramenu:

'Dragi Štef, samo se naj niš ispričavati. Budi čist miren, se niti ti nebuš otuda z mužikom prešel...!«

(Knjižnica Državnoga arhiva u Zagrebu, R-159)

- *Priredili i bilješkama opremili T. Jonjić, S. Matković i Z. Matijević*

ZAHVALA

Priredivači najiskrenije zahvaljuju prof. Darku Rubčiću, ravnatelju Državnoga arhiva u Zagrebu i prof. Katarini Horvat, arhivskoj djelatnici, na nesebičnoj kolegijalnoj pomoći prilikom pripremanja teksta Srkuljevih *Memoara* za objavljivanje.

Skica za životopis Stjepana Srkulja

Otkrivanje autobiografskih zapisa uvijek donosi posebno zadovoljstvo povjesničarima, koji su pri dugotrajnoj izradi svojih radova u neprestanoj i često uzaludnoj potrazi za primarnim izvorima podataka. Kada uzmemo u obzir da u hrvatskoj povijesti i nema previše autobiografija, kako istaknutih osoba koje su dospjele do visokih položaja tako i onih manje poznatih, bez čijih se zapažanja također ne može sastaviti cjelovitiji mozaik nekog društva i shvatiti mentalitet nekog razdoblja, onda je zadovoljstvo pronalaska takve vrste zapisa još i veće. Prije nekoliko godina slučajno sam naišao na primjerak autobiografije Stjepana Srkulja u Državnom arhivu u Zagrebu, za koji su neki istraživači znali, ali ga nisu uspijevali pronaći.¹ Riječ je o uvezanom zapisu napisanom pišaćim strojem koji prati autorov put od rodnog Varaždina do uspona na položaj načelnik grada Zagreba i ministra građevina između dvaju svjetskih ratova. Nema podataka kada je Srkulj dovršio pisanje životopisa. Vjerojatno je riječ o neposrednom poraču, što se može zaključiti po nekim rečenicama o sudbini pojedinaca i opisima određenih događaja. Doduše, na naslovnici zapisa stoji godina 1963., ali kako je Srkulj umro znatno ranije, očito je riječ o godini njihova uveza.

Premda opsegom nije velik, učinilo mi se da zbog važnosti pisca taj memoarski zapis vrijedi objaviti kako bi bio dostupan povjesničarima i širem krugu čitatelja. Tim više što se u standardnoj historiografiji unatoč relevantnosti Srkuljeva javnog djelovanja o njem začudo tek usputno pisalo.

Srkulj je bio jedan od poznatijih hrvatskih povjesničara svoga vremena, školovan dobrim dijelom u Beču. Bio je aktivan sudionik javnog života u Hrvatskoj tijekom kasnog razdoblja Austro-Ugarske Monarhije i čitavoga razdoblja međuratne Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije. U struci bio je prepoznatljiv kao vrijedan srednjoškolski profesor koji je pisao udžbenike i izrađivao kvalitetne povijesne zemljovide na kojima su učili mnogi naraštaji učenika. Ipak, nije se zadovoljavao samo svojom profesijom koja se bavila prošlošću nego je nastojao znanja i osobne sposobnosti prenijeti na suvremenu političku i upravnu scenu. Srkuljev javni angažman bio je naročito vezan uz djelovanje u Gradskom zastupstvu u Zagrebu, u koje ulazi 1913., a vrhunac je bilo postavljanje na čelo gradske uprave. Upravo je ostao najviše zapamćen kao zagrebački (grado)načelnik u dvama mandatima. Prvi put od 1917. do 1919., a drugi, nakon okončanja iznimno važne i učinkovite uprave Vjekoslava Heinzela, od 1928. do 1934. (s time da je neposredno nakon proglašenja šestosiječanjske diktature bio posebnim

¹ Vidi: Hrvoje MATKOVIĆ, »Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji«, u: ISTI, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., 49.

ukazom iznova imenovan za načelnika). Dakle, oba mandata obilježena su osobito osjetljivim okolnostima iscrpljujućega Prvog svjetskog rata, dramatičnoga raspada Monarhije, stvaranja prve jugoslavenske države, kobnog atentata na Stjepana Radića te uvođenja kraljeve diktature. U tim je prilikama morao osobito voditi računa o gospodarskim i socijalnim problemima koje su za sobom povlačili ratni događaji i međunarodne krize, kao i onim političkim situacijama u kojima su Hrvati bili u inferiornom položaju. Za vrijeme rata mogao se s pravom pohvaliti da je uspješno organizirao opskrbu stanovništva i izdvajao više sredstava za podizanje zdravstvenog sustava, uključujući toliko željeno osnivanje Medicinskog fakulteta u Zagrebu.

Pod njegovom upravom Zagreb je doživljavao velike promjene. Broj stanovnika stalno se povećavao, a urbani prostor neprestano se širio. Najvidljiviji primjer njegova rada bila je konačna izgradnja gradske tržnice Dolac i klaonice, projekti koje su već odobrile bivše uprave.² U prilog njegovim dostignućima govore i projekt podizanja činovničkih kuća na Peščenici po uzoru na sličan njemački model potpore javnim službenicima, dovršenje kanala Zagreb-Ivanja Reka, izgradnja dviju osnovnih škola, uvođenja stalne vatrogasne službe i niza drugih aktivnosti koje su podizale razinu života u glavnome hrvatskom gradu. U prilog njegovoj samokritičnosti ide i vlastoručno sastavljen popis projekata koje nije uspio provesti u djelo (plinifikacija, sljemenska žičara i premještaj bolnice iz Vlaške ulice). Za ostvarenje svih tih pothvata Srkulj je morao pokazati i vještinu pribavljanja financijskih sredstava i njihove svrsishodne potrošnje. Njegov je primjer poučan jer je novacca pribavljao isključivo od domaćih bankarskih kuća, odnosno odbacivao je ponude inozemnih financijera koji su nudili zajmove i zauzvrat tražili privatizaciju javnih poduzeća (primjer električne centrale). O tome da je znao raspolagati novcem za javne projekte govori i to što je kao načelnik (ili član Gradskog zastupstva) bio u upravnom i nadzornom odboru Gradske štedionice (preteča današnje Zagrebačke banke), koja je tada bila u gradskom vlasništvu i čija su se sredstva s uspjehom koristila za namirivanje komunalnih potreba. Gradska štedionica osnovana je neposredno prije izbijanja Prvoga svjetskog rata kao zasebna gradska ustanova radi osiguranja sigurne štednje i ponude kredita širim slojevima s posebnom zadaćom promicanja gradskih poslova. Grad je jamčio sve uloge. Ta činjenica utjecala je na konstantan rast štednje, a za vrijeme rata redovitu nabavu živežnih namirnica i izbjegavanje lihvarstva.

U političko-stranačkom smislu Srkulj je prvo podupirao Naprednu stranku, za koju možemo reći da je bila tipičan predstavnik hrvatskog liberalizma na početku 20. stoljeća. Doduše, on je prema vlastitoj tvrdnji započeo politički promišljati poput mnogih svojih suvremenika pod utjecajem pravaša, točnije nastupa Davida Starčevića prigodom jedne izborne kampanje u njegovu rodnom Va-

² Vidi: Zlatko JURIC — Marina STRUGAR, »Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: izgradnja tržnice Dolac u Zagrebu, 1928.—1936.«, *Prostor*, Zagreb, 19/2011., 1 (41), 200-213.

raždinu početkom 1880-ih i pod dojmom čitanja pravaškog lista *Sloboda*, kad su osobito mladi ljudi nezadovoljni hrvatskom podređenošću u sklopu nagodbenog sustava i oportunistom elita sve više slijedili primamljive ideje Stranke prava o nacionalnoj i državnoj samostalnosti. No, tijekom studija u Beču postupno se gasila prvotna naklonost pravaštvu i okrenuo naprednjačkim idejama koje su se kovale među dijelom studenata, napose onih koji su studirali u različitim monarhijskim ili europskim središtima i ondje upijali modernističke ideje. Slijedeći smjer stranke koju je predvodio agilni Ivan Lorković, mogao je baštiniti još jedno iskustvo koje će mu dugoročno pomoći u izgradnji karijere. Naprednjaci su kao sastavnica Hrvatsko-srpske koalicije pronašli odgovarajuću formulu za pristupanje polugama vlasti, tj. držali su da je bolje sudjelovati u kreiranju važnih odluka nego biti stalno u oporbi. Stoga su primjenjivali tzv. realnu politiku, koja je za njih bila najbolji odgovor za brojne probleme, a očitovala se u prilagodbi Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868.), odbacivanju tradicionalizma i poticanju rasprave o gospodarskim i socijalnim pitanjima. Tako je Srkulj, oslanjajući se na takvu političku taktiku, na temelju šireg dogovora, izabran prije izbijanja svjetskog rata za zastupnika u zagrebačkom Gradskom zastupstvu.

Slijed ratnih zbivanja odredio je tijek povijesti koji je odgovarao naprednjačkim pogledima o anakronosti Monarhije i otvarao pitanje povezivanja Hrvata i Srba u nekom obliku idealno zamišljene južnoslavenske zajednice koja će im osigurati zaštitu od imperijalnih ideja većih susjeda i pružiti veće mogućnosti u gospodarskom razvoju do tada sputanom prevlašću Beča i Budimpešte. U posljednjoj godini rata Srkulj se uključio u pokret južnoslavenskog okupljanja i suradnje s drugim slavenskim narodima Monarhije. Kao prvi čovjek grada Zagreba sudjelovao je svibnja 1918. na velikoj priredbi u Pragu, gdje je uz načelnika Ljubljane dr. Ivana Tavčara i predsjednika bosansko-hercegovačkog Sabora Vojislava Šole održao prigodni govor koji je poticao raskidanje svih državno-pravnih veza s Austrijom i Ugarskom.

Razvoj situacije međutim nije se nimalo poklapao s idealima. Suočavanje sa stvarnošću uslijedilo je već pred sam kraj rata, kad je dio vodstva Napredne stranke osjećao teret sve izraženijih zahtjeva za tipom državnog integralizma koji je mogao samo nagovještati nastavak hrvatskog nezadovoljstva pa i još veće strepnje očitovane u podređenosti novome hegemonu. U prvom redu, to je značilo neizbježnost odstupanja od političkog pravca centralizma i jugointegralizma koji je predvodio utjecajni Svetozar Pribićević i samim time izlazak iz Hrvatsko-srpske koalicije. Srkulj u svojim zapisima bilježi iz prve ruke o vremenu raspada Dvojne Monarhije kao ispunjenju starih ideala, ali i danima »rastreznjavanja i razočaranja, osobito kad se saznalo za zemljopisnu kartu srbijanskih pukovnika Dušana Simovića i Milana Antonijevića, koja je bila dva dana u prostorijama Narodnoga Vijeća, a na kojoj su granice Hrvatske na istok dolazile do crte Dunav-Šamac«. Spominje požurivanje proglašenja nove države 1. prosinca i tragični 5. prosinca na Trgu bana Jelačića. O tome traumatičnom razdoblju Srkulj je svje-

dočio ne samo kao zagrebački načelnik, nego i kao kooptirani član Središnjeg odbora Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.³ Posljedice tog sukoba i dubokog razdvajanja u redovima hrvatskih političara očitovale su se u napadima Pribičevićevih sljedbenika na njegovo načelnikovanje i ubrzani odlazak s tog položaja. S druge strane, ni Srkulj nije ostao pasivan, pa će upravo neke od jugo-integralista javno prozvati da su se tada toliko umiljavali Beogradu i zbog toga bili spremni na prolijevanje krvi kako bi se mogli pohvaliti da su umirili Zagreb.

Nakon raspada Monarhije, Srkulj je ostao i dalje vjeran svome nekadašnjem stranačkom vodstvu, odnosno politici Ivana Lorkovića. Stoga je podupro odluku o osnutku Hrvatske zajednice te sudjelovao u radu Privremenoga narodnog predstavništva⁴ u Beogradu. Politički je djelovao i unutar prvoga Hrvatskog bloka.⁵ Najviše se bavio uređivanjem zajedničkarskog dnevnika *Hrvat* na čijim se stranicama zagovarala ideja federalizacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tadašnji je tisak bilježio i njegove kampanje s ostalim članovima stranke po raznim dijelovima Hrvatske. Lojalno slijedeći smjer politike stranke podupro je osnivanje Hrvatske federalističke seljačke stranke u siječnju 1926., što je bila jedna od posljedica zaokreta politike Radićeve Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, tj. njezina sporazuma s vladajućim radikalima Nikole Pašića i ulaska u beogradsku vladu.⁶ Već je prije naglašena Srkuljeva briga za činovnike u Zagrebu. Tu činjenicu valja promatrati kroz prizmu djelovanja Hrvatske zajednice i njezinih sljednika, koji su upravo u javnim službenicima u Zagrebu imali svoju stranačku bazu, nasuprot Radićevoj stranci, koja je otpočetak crpila snagu iz najmasovnijeg društvenog sloja — seljaštva. Iz tog razdoblja do atentata na Stjepana Radića ostala je zabilježena i epizoda sa Srkuljevim odlaskom na Međunarodni kongres gradova, koja je postala poznata po njegovu suputniku. Taj se Kongres naime održavao u lipnju 1927. u Parizu i na njemu su kao članovi delegacije općine grada Zagreba bili Srkulj i odvjetnik dr. Ante Pavelić, tadašnji gradski zastupnik i pravaški prvak, koji se na putovanju za Pariz zaustavio u Beču, gdje se susreo s predstavnicima tzv. prve hrvatske emigracije, tj. bivšim austrougarskim časnicima Ivanom pl. Perčevićem i Stjepanom barunom Sarkotićem. Zahvaljujući njihovu posredovanju susreo se s tamošnjim predstavnicima talijanske di-

³ Vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu. Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919)«, *Fontes*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 14/2008., 35-66. Zbog naknadnih interpretacija događaja vezanih uz 5. prosinac 1918. Srkulj je ušao početkom 1920-ih u javnu polemiku s Grgom B. Angjelinovićem, korifejem jugointegralizma, koji je bio povjerenik za javni red i sigurnost u Zagrebu u vrijeme sukoba.

⁴ Vidi: Neda ENGELSFELD, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca — Privremeno narodno predstavništvo*, Globus, Zagreb, 1989.

⁵ Srkulj je u ime svoje stranke, članice Bloka, održao u travnju 1923. govor na poznatoj velikoj skupštini u Borongaju.

⁶ Vidi: Ljubomir ANTIĆ, »Hrvatska federalistička seljačka stranka«, *Radovi*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 15/1982., 163-222.

plomacije te uglavio posjet Rimu. Pavelić je iz Pariza otputovao u Rim, gdje se susreo s Robertom Forgesom Davanzatijem, novinarom i političarem.⁷ U to su vrijeme federalisti i pravaši djelovali zajedno u obnovljenome Hrvatskom bloku.

Nakon uspostave šestosiječanjskog režima Srkulj je podupro novo uređenje i tako osigurao svoje mjesto na čelu zagrebačke uprave. Prema mišljenju nekih povjesničara takvo je držanje bilo posljedica dogovora vodećih predstavnika triju glavnih stranaka u gradskom zastupstvu — Mačekova HSS-a, federalista kod kojih je najveći autoritet imao Trumbić i pravaša predvođenih Vladimirom Prebegom i Franjom Hrustićem — koji su nakon dugih rasprava usvojili stajalište o pristajanju na suradnju s kraljevom novom politikom.⁸ Uvođenjem kraljeve diktature bio je zabranjen rad svi političkim strankama s nacionalnim i vjerskim predznakom, tako da su stranačka vodstva morala nalaziti načine da barem minimalno sudjeluju u političkom životu. Drugim riječima, Srkuljeva odluka nije bila individualan čin, nego posljedica navodnoga dogovora većine stranačkih predstavnika. Ona se može promatrati i u kontekstu držanja nekih od vodećih čimbenika hrvatske politike — uključujući izjave predsjednika seljačke stranke i vodećih zagrebačkih listova (*Obzor*, *Jutarnji list* i *Novosti*) — koji su s odobravanjem popratili kraljev manifest od 6. siječnja 1929., pretpostavljajući da je njime odbačen Vidovdanski ustav i stvorene pretpostavke za nov dogovor o unutarnjem uređenju države. Srkulj je tako davanjem potpore diktaturi osigurao utjecaj na nastavak vođenja gradskog zastupstva, ali je istodobno stekao etiketu suradnika režima.⁹ U novim je okolnostima stao i uz plan o poklonstvenoj deputaciji hrvatskih predstavnika kralju Aleksandru, koja je trebala biti javni znak odobravanja diktature pa i održivosti jugoslavenske ideje. Oko te zadaće okupili su se pripadnici dijela hrvatskih federalista, koji su na taj način trebali ostati veza između hrvatske politike i kralja. Na posjet dvoru utjecala je i uzavrela klima u Hrvatskoj, gdje su uslijedili prvi slučajevi oružanog otpora diktaturi, likvidacije kraljevih pouzdanika (Toni Schlegel)¹⁰ i pripreme atentata na vladara. S obzirom

⁷ Usp. Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978., 9; Jere JAREB, »Šest dokumenata o prvom dodiru dr. Ante Pavelića s talijanskom vladom 1927.«, *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 20/1970., br. 4, 1165-1178; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.—1941.*, knj. 2, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 30-31; Ante PAVELIĆ, *Doživljaji II*, Vratna gora, d. o. o., Zagreb, 1998., 141.

⁸ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, 1, Liber, Zagreb, 1974., 46-47.

⁹ Neki autori smatraju da je Srkulj podupirao dogovaranje s političarima iz Beograda mimo stranačke lojalnosti još tijekom 1927. godine. Usp. Matija KOVAČIĆ, *Od Radića do Pavelića*, Knjižnica Hrvatske revije, München — Barcelona, 1970., 63. Riječ je o autoru koji je nekada pripadao Hrvatskoj zajednici.

¹⁰ O Antunu (Toniju) Schlegelu (Šlegelu) vidi: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, »Zagrebači novinar Antun Schlegel i njegov utjecaj na politiku u prvoj četvrtini dvadesetog stoljeća«, u: ISTA, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Njemačka narodnosna zajednica — Zemaljsak udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2001., 235-268.

na to da su među optuženicima bili i neki zagrebački zastupnici u oblasnoj skupštini, Srkulj je držao nužnim skinuti odgovornost i ublažiti policijsku represiju.¹¹ Tada je pala njegova odluka da kao načelnik pozove kralja u posjet Zagrebu. Poklonstvena deputacija zapravo mogla je koristiti samo kralju, a za hrvatske je organizatore bila potpun neuspjeh.¹² Kraljev posjet glavnome hrvatskom gradu nije polučio željene rezultate za jačanje jugoslavenstva jer je Aleksandra stanovništvo hladno dočekalo.

Srkulj je u svibnju 1929. izabran za predsjednika Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, a prilagodljivom komunikacijom s nositeljima državne vlasti popločao je sebi put i do položaja ministra građevina u travnju 1932. godine u vladi Vojislava Marinkovića. U vladu je ušao ukazom kralja Aleksandra nakon demisije dvojice hrvatskih ministara, Stanka Šibenika i Nikole Precce, koji su ocijenili da diktatura ne daje nikakve rezultate i nisu htjeli slijediti program novoosnovane Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije smatrajući je dekomrom pseudoparlamentarnog sustava.¹³ S druge strane, kralj je očito nastojao zadržati u vladi hrvatske predstavnike nastojeći tako opravdati ideologiju integralnog jugoslavenstva. Srkulj je svoj pristanak na suradnju s diktatorskom vladom opravdavao tvrdnjom da bi u suprotnome na njegovo mjesto došle integralističke »režimije«, koji su mogli hrvatskoj strani učiniti znatne štete te da je njegova glavna zadaća spriječiti prevlast »jugoslavenskih perjanica«. Vjerojatno je to bilo samo naknadno opravdanje za nimalo popularan čin nastavka suradnje s diktaturom. S druge strane, Srkulju je doista uspjelo da koristeći svoj udio u vlasti — u vladama Marinkovića, Milana Srškića i Nikole Uzunovića — riješi određene komunalne probleme u Zagrebu i nekim drugim mjestima u Hrvatskoj. Ta mu je činjenica ipak mogla pružiti određenu zadovoljštinu za nepopularnu odluku stupanja u kraljevsku vladu.

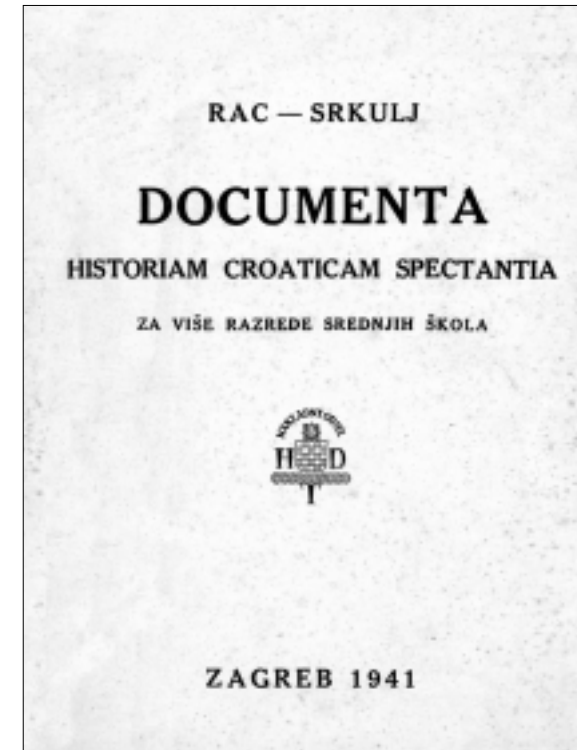
Drugi važan Srkuljev doprinos odnosi se na historiografsko područje. Kao povjesničar starog kova, danas je gotovo posve zaboravljen. Spominje ga se uglavnom u kontekstu teza o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti koje je zastupao u udžbenicima.¹⁴ Najpoznatiji je ostao svakako po povijesnom atlasu, *Hrvatskoj povijesti u devetnaest karata* iz 1937. godine. Vrijednost toga atlasa pokazala se u njegovu pretisku 1996. (dopunjenom s još šest karata autora Josipa Lučića) kada je istaknuto da je riječ o »najvećem dometu hrvatske historijske geografije glede političko-državnog razvoja hrvatske države i njezina teritori-

¹¹ Branislav GLIGORIJEVIĆ, *Kralj Aleksandar Karadorđević u evropskoj politici*, (ćir.), knj. 2/3, Zavod za udbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2002., 186.

¹² Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska, Zagreb 1969., 191.

¹³ Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.*, Prosveta, Beograd, 1969., 138.

¹⁴ Ante BIRIN, »Miho Barada — suautor udžbenika za hrvatsku povijest«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 40/2011., 63-70 (69).

ja».¹⁵ Vrijedan prilog bili su i njegovi udžbenici koji su se dugo — sve do kraja Drugoga svjetskog rata — koristili u školama.¹⁶ Ništa manje važna osobitost Srkuljeve djelatnosti bilo je redovito pisanje recenzija i prikaza novih historiografskih izdanja, koje je uglavnom objavljivao u uzorno uređivanom *Nastavnom vjesniku*, sustavno praćenje historiografije najvećih europskih naroda i sudjelovanje u radu međunarodnih historičkih kongresa. U tom časopisu, koji je izdavalo Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, i sam je svojedobno obavljao urednički posao. Tu je do izražaja došlo njegovo solidno obrazovanje i didaktičko-metodološke vještine stečene na studiju i doktoratu u Beču. Osobito je poticao objavljivanje izvora za povijest kao ključnih »pomaga za zornu obuku«, ukazujući na primjere zapadnoeuropske brige za izdavanjem kvalitetne literature za poznavanje srednjeg i novog vijeka. Nastojao je

¹⁵ Predgovor ponovljenom izdanju napisao je povjesničar i predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman. Tu su činjenicu neki autori naknadno povezali na neobičan način sa Srkuljevim objavljivanjem udžbenika i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Time se vjerojatno htjelo sugerirati da je riječ o nekoj vrsti povijesnog revizionizma, ne uzimajući u obzir činjenicu da je Srkuljev atlas objavljen 1937., dakle u Kraljevini Jugoslaviji.

¹⁶ Vidi: Stefan PETRUNGAR, *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.—2004. godine*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.

biti i pragmatičan povjesničar. Tako je pokazao osjećaj za promicanje turističkih vrijednosti Zagreba, napisavši turistički vodič u kojemu je iznio viziju preobrazbe grada u središte na proputovanju prema Jadranu i jugoistoku Europe. Vodič je bio objavljen i na njemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Upravo su iz takvog štiva mnogi publicisti crpili podatke o povijesti Zagreba. Njegova briga za hrvatsku prošlost bila je vidljiva i u radu spomenutog Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora, u kojemu se zdušno zalagao za uređivanje profesorskih dohodaka i godina službovanja.¹⁷ U obzir valja uzeti i njegovo aktivno članstvo u Družbi Braće hrvatskoga zmaja, gdje je nosio predikat Pešćenički i sudjelovao u otkrivanju spomen-ploča istaknutijih osoba.

Srkulj je umro poslije Drugoga svjetskog rata (1951.). Unatoč svemu što je ostavio iza sebe, nitko mu nije izrazio javnu počast, a nisu zabilježeni ni novinski tekstovi u povodu njegove smrti. Njegov lik nije se više uklapao u komunistički svjetonazor, kojemu su ostatci »građanstva« bili nepotreban dio povijesti.¹⁸

• *Stjepan Matković*

¹⁷ Franjo BUČAR, »Osnutak i razvitak 'Društva hrvatskih srednjoškolskih profesora u Zagrebu'«, u: *Iz povijesti hrvatskog školstva i prosvjete (poviestni spomen-spis prigodom 50-godišnjice »Nastavnog vjestnika«)*, ur. Đuro Arhanić i Josip Berka, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb, 1944., 24-72 (46-47).

¹⁸ Za vrijeme pisanja ovoga teksta doznao sam da je Odbor za imenovanje naselja, ulica i trgova predložio da se Srkuljevim imenom nazove jedan park koji se nalazi »južno od zgrade Gradske uprave«.

Časopis DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

Časopis za opća društvena pitanja

ISSN: 1330-0288

UDK: 1:3/33

CODEN: DSTRES

Područja pokrivanja:

društvene znanosti; ekonomija; pravo;
politologija; sociologija; psihologija;
socijalna geografija i demografija;
humanističke znanosti; povijest

Glavna i odgovorna urednica:

Renata FRANC

Renata.Franc@pilar.hr

Izvršna urednica:

Gabrijela SABOL

Garijela.Sabol@pilar.hr

Mlada urednica:

Marica MARINOVIĆ GOLUBIĆ

Marica.Marinovic-Golubic@pilar.hr

Uredništvo: Andreja BRAJŠA-ŽGANEC,
Ljiljana DOBROVŠAK, Goran MILAS,
Anka MIŠETIĆ, Nenad POKOS, Lynette
ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, Maja ŠTAMBUK, svi
iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar
(Hrvatska); Hans-Peter BLOSSFELD, Otto-
Friedrich-Universität Bamberg (Njemačka),
Alex HASLAM, University of Exeter (Velika
Britanija), David PICARD, Universidade
Nova de Lisboa (Portugal), Andreas
ZICK, Universität Bielefeld (Njemačka)

Tajnica uredništva:

Vlatka VENOS

Vlatka.Venos@pilar.hr

Puni tekst radova dostupan je na
<http://www.pilar.hr> i na portalu Hrcak:
<http://hrcak.srce.hr/drustvena-istrazivanja?lang=hr>

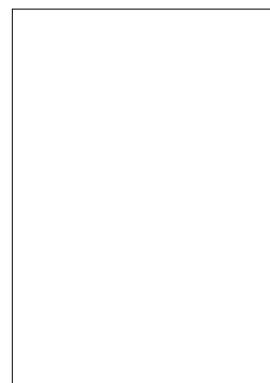
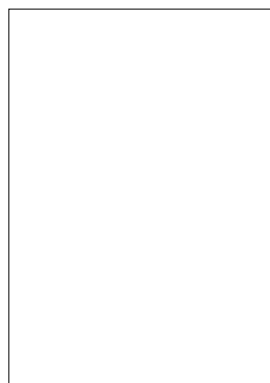
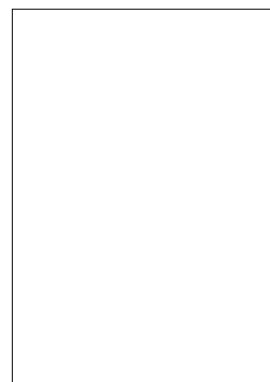
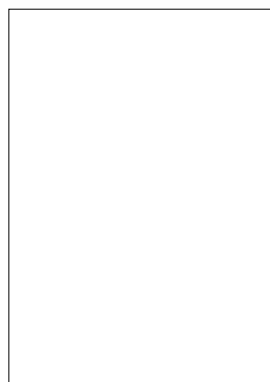
BIBLIOTEKE FUNKCIONALNIH CENTARA

ZBORNICI

STUDIJE

Upute suradnicima

Autori zadržavaju autorsko pravo za članke objavljene u Časopisu PILAR, no daju Časopisu pravo prvog objavljivanja. Radove koji su prihvaćeni za objavu (ili već objavljene u Časopisu) autor smije objaviti u drugim publikacijama samo uz dopuštenje uredništva, uz naznaku o njihovu objavljivanju u Časopisu.

Radovi se dostavljaju u elektroničkom obliku te otisnuti u dva primjerka s dvostrukim proredom. Uz naslov rada treba navesti ime, prezime i titulu autora, naziv i adresu ustanove u kojoj radi odnosno kućnu adresu, broj telefona i e-mail adresu.

Radovi podliježu dvostrukom anonimnom recenzentskom postupku i razvrstavaju se u sljedeće kategorije:

1. **Izvorni znanstveni rad.** Rad se odlikuje izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Pregledni rad.** Rad sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, no bez istaknutije izvornosti rezultata.

3. **Prethodno priopćenje.** Rad sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, no bez razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

4. **Stručni rad.** Sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Preporučujemo opseg rada do jednog odnosno jednog i pol autorska arka (cca 30.000 znakova). Radu se prilaže uvodni nacrtak od najviše desetak redaka, popis do pet ključnih riječi te sažetak do jedne kartice. Prikazi knjiga, osvrti i recenzije ne smiju biti dulji od 5 kartica. Poželjni su prijedlozi za ilustriranje tekstova.

Uredništvo pridržava pravo prilagodbe rada općim pravilima uređivanja Časopisa i hrvatskome standardnom jeziku odnosno, za međunarodno izdanje, odgovarajućem drugom jeziku.

Uz tekst se navode bilješke kojima se tekst dopunjuje te daju podatci o korištenoj literaturi, jer se ona ne objavljuje zasebno. Pri tome treba navesti autora, naziv djela, nakladnika, mjesto i godinu izdanja te, u pravilu, broj stranice na koju se upućuje.